ERNEST
GELLNER

TAUTOS
IR
NACIONALIZMAS

pradai

ALK

ERNEST
GELLNER

TAUTOS
IR
NACIONALIZMAS

ERNEST
GELLNER

TAUTOS
IR
NACIONALIZMAS

Iš anglų kalbos vertė
KĘSTUTIS RASTENIS

VILNIUS
pradai
1996

UDK 323.14
Ge-179

Veršta iš:
Gellner E. *Nations and Nationalism.* — Oxford: Blackwell Publishers, 1993.

Copyright © Ernest Gellner 1983

This edition is published with the support
of the Central European University Press (Budapest)
and the Open Society Fund-Lithuania

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas
ir Vidurio Europos universiteto leidykla Budapešte

Viršelyje –
F. Goya'os litografija „Kokia narsa!"

© Vertimas į lietuvių kalbą –
Kęstučio Rastenio, 1996
© Pabaigos žodis –
Algimanto Valantiejaus, 1996
© Maketas – „Pradų" leidyklos, 1996

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-405-63-7

TURINYS

Leidėjo pratarmė 7
Padėkos žodis 9

1. APIBRĖŽIMAI 13
   Valstybė ir tauta 16
   Tauta 20

2. AGRARINĖS VISUOMENĖS KULTŪRA 24
   Raštingosios agrarinės politinės visuomenės valdžia ir kultūra 25
   Kultūra 29
   Agrarinės visuomenės valstybė 32
   Agrarinių valdovų įvairovė 33

3. INDUSTRINĖ VISUOMENĖ 40
   Nuolat auganti visuomenė 47
   Socialinė genetika 55
   Visuotinės aukštosios kultūros amžius 65

4. PERĖJIMAS Į NACIONALIZMO AMŽIŲ 70
   Pastaba apie nacionalizmo silpnumą 76
   Laukinės ir sodo kultūros 86

5. KAS YRA TAUTA? 91
Tikro nacionalizmo kelias niekad nebuvo lygus 99

6. INDUSTRINĖS VISUOMENĖS SOCIALINĖ ENTROPIJA IR LYGYBĖ 106
Entropijos kliūtys 108
Skilimai ir barjerai 122
Požiūrių įvairovė 124

7. NACIONALIZMŲ TIPAI 143
Nacionalistinio patyrimo įvairovė 157
Diasporos nacionalizmas 163

8. NACIONALIZMO ATEITIS 175
Industrinė kultūra — viena ar daug? 182

9. NACIONALIZMAS IR IDEOLOGIJA 193
Ką į Niurnbergą? 203
Viena tauta, viena valstybė 209

10. IŠVADOS 212
Kas nebuvo pasakyta 213

Santrauka 216
Rinktinė bibliografija 222

A. Valantiejus. Ernest Gellner – nacionalizmo teoretikas 225
Rodyklė 234

LEIDĖJO PRATARMĖ

Yra daug nežinojimo pavidalų, ir visi jie pavojingi. XIX ir XX a. svarbiausia mūsų pastanga buvo išsilaisvinti iš tradicijos bei prietarų, aiškinant didžiuosius klausimus, ir iš klaidų, aiškinant smulkesnius, sudarančius pirmuosius, iš naujo apibrėžti pažinimo sritis ir sukurti kiekvienoje iš jų savitą, jai būdingą metodą, tinkamą jai plėtoti. Laimėjimai buvo tiesiog nesuskaičiuojami, bet ir neatsiėję veltui. Kadangi kiekvienas naujas pažinimo dalykas plėtojo specialų profesinį žodyną, įgalinantį greitai ir tiksliai naudotis jo bendruoju, greitai augančiu idėjų ir atradimų fondu, ir ėmė reikalauti, kad to dalyko specialistai būtų vis kvalifikuotesni, o jų tyrinėjimai – vis nuodugnesni, tai mokslininkus jų pačių erudicija atribojo ne tik apskritai nuo didžiosios žmonijos dalies, bet ir nuo kitų mokslo sričių ir netgi nuo savosios srities kitų šakų tyrinėtojų atradimų. Toks atsiribojimas sumažina ne tik jų darbų naudingumą, bet ir patikimumą, nes jie visas savo jėgas eikvoja vien šalindami mažus trūkumus, taip trikdančiai akivaizdžius kolegoms profesionalams iš gretimo sklypelio, užuot vengę kitų, gal daug didesnių ir grėsmingesnių, matomų iš tolesnio, tinkamesnio taško. Marcas Blochas pastebėjo vieną daugelio istorikų pažiūrų prieštaravimą: „Jei reikia išsiaiškinti, ar kokio nors žmonių poelgio arba veiksmo

būta, ar nebūta iš tikrųjų, jie privalo būti uolūs. Jei jie pereina prie šio veiksmo ar poelgio priežasčių tyrinėjimo, tenkinasi gryniausia regimybe, paprastai grindžiama kuria nors viena iš tų įprastinės lėkštos psichologijos taisyklių, kurios nėra nei teisingesnės, nei klaidingesnės negu joms priešingosios." Istorikas, žvilgterėjęs pro tvorą į kaimynų daržą, mato, kad, tarkim, literatūrologai ar sociologai lygiai tokie pat patenkinti savimi remiasi istorinėmis banalybėmis, naiviomis, pernelyg supaprastintomis ir atgyvenusiomis.

Knygų serija „Nauji žvilgsniai į praeitį" nėra reakcija prieš specializaciją – tai būtų vien romantiškas nesusipratimas, – bet mėginimas su ja susitarti. Savaime suprantama, šios serijos autoriai yra specialistai, o jų mintys ir išvados remiasi žinomais profesionaliais skirtingų sričių ir įvairių laikotarpių tyrinėjimais. Čia jie, kiek tai įmanoma, išsilaisvins iš įprastinių ir būtinų savo dalyko, vietos ir laikotarpio apribojimų, kad problemas svarstytų tiesiog kaip problemas, o ne kaip „istoriją", „politiką" ar „ekonomiką". Jie rašys specialistams, nes dabar visi esame specialistai, ir mėgėjams, nes dabar visi esame mėgėjai.

Tokį tikslą keliančiai serijai pradėti nerastume tinkamesnio autoriaus už Ernestą Gellnerį ir tinkamesnio objekto už nacionalizmą, kurio galia formuojant ir pertvarkant šiuolaikinį pasaulį yra tokia akivaizdi, tačiau kuris vis dėlto tebėra neprieinamai svetimas ir nesuprantamas tiems, kurie nėra jo užvaldyti. Aiškus keleto sričių – filosofijos, sociologijos, intelektualinės istorijos ir socialinės antropologijos, kurios čia ypač iškilios, – šaltinių išmanymas ir lėmė tai, kad Gellneris pasiūlė tokį nacionalizmo aiškinimą, kokio iki šiol nebuvo sumanęs nė vienas atskiros srities žinovas, ir kuris nacionalizmą pirmą kartą daro istoriškai ir žmogiškai suprantamą.

R. I. Moore

PADĖKOS ŽODIS

Rašyti šią knygą nepaprastai padėjo moralinė ir materialinė mano žmonos Susan ir mano sekretorės Gay Woolven parama. Vertingų pastabų dėl priešpaskutinio varianto pateikė mano sūnus Davidas. Žmonių, kurių idėjomis ir informacija, sutikdamas ar nesutikdamas su jomis, naudojausi daugelį metų, paprasčiausiai yra pernelyg daug, kad čia juos būtų galima išvardinti, nors aš tiesiog be galo, suvokdamas tai ar ne, esu jiems skolingas. Tačiau nėra reikalo nė sakyti, kad už šioje knygoje reiškiamus požiūrius atsakau vien aš.

Ernest Gellner

Tuzenbachas. Jūs sakote, po daugelio metų gyvenimas žemėje bus gražus, nuostabus. Tai tiesa. Bet tam, kad jame dalyvautume dabar, nors iš tolo, reikia jam ruoštis, reikia dirbti.

Taip, reikia dirbti. Jūs, matyt, galvojate: susigraudino vokietis. Bet, garbės žodis, aš rusas, ir netgi nekalbu vokiškai. Mano tėvas – stačiatikis...

Anton Čechov
Trys seserys

Politika u nás byla však spíše méně smělejší formou kultury (Mūsų politika vis dėlto buvo ne tokia drąsi kultūros forma).

J. Sládaček. *Osmašedesátý* ('68), Index, Köln, 1980, o anksčiau savilaidos būdu plito Prahoje.

Mūsų tautybė yra kaip mūsų ryšiai su moterimis: pernelyg įaugusi į mūsų dorovinę prigimtį, kad ją būtų galima garbingai pakeisti, ir pernelyg atsitiktinė, kad ją būtų verta keisti.

George Santayana

1. APIBRĖŽIMAI

Nacionalizmas pirmiausia yra politinis principas, kuris teigia, kad politinis ir tautinis vienetas turi sutapti.

Nacionalizmas kaip jausmas arba kaip judėjimas geriausiai gali būti apibrėžtas, remiantis šiuo principu. Nacionalistinis *(nationalist) jausmas* yra pyktis, kyląs, kai šis principas yra pažeidžiamas, arba pasitenkinimas, kurį sukelia jo įgyvendinimas. Nacionalistinis *judėjimas* yra toks, kurį sukelia ir skatina tokio pobūdžio jausmai.

Yra daugybė būdų, kuriais nacionalistinis principas gali būti pažeistas. Kurios nors valstybės politinės ribos gali neapimti visų atitinkamos tautos narių; arba jos gali apimti ne tik juos visus, bet ir kai kuriuos svetimtaučius; arba jos vienu metu gali ir neapimti visų tos tautos atstovų, ir apimti šiek tiek ne tos tautos atstovų. Arba vėlgi, tauta gali gyvuoti, būdama nesusimaišiusi su svetimtaučiais, daugelyje valstybių, taigi nė viena iš tų valstybių negali teigti esanti *tautinė*.

Tačiau yra dar viena ypatinga nacionalistinio principo pažeidimo forma, ypač užgaunanti nacionalistinį jausmą: jeigu politinio vieneto valdytojai priklauso kitai tautai nei dauguma tų, kuriuos jie valdo, šitai nacionalistams yra labai nepriimtinas politinio teisingumo pažeidi-

mas. Taip atsitinka, kai nacionalinė teritorija inkorporuojama į didesnę imperiją, arba dėl vietinio svetimtaučių grupės dominavimo.

Trumpai tariant, nacionalizmas yra politinio teisėtumo *(legitimacy)* teorija, pagal kurią reikia, kad etninės ribos nesikirstų su politinėmis ir ypač kad etninės ribos kurioje nors valstybėje – atvejis, kurį jau iš anksto formaliai atmeta bendras principo formulavimas – neskirtų turinčiųjų valdžią nuo visų kitų.

Nacionalistinis principas gali būti formuluojamas etine, „visuotine" dvasia. Gali būti, ir, pasitaikius progai, beje, jau yra buvę, „abstrakčių" nacionalistų, bešališkų kurios nors konkrečios savo pačių tautos atžvilgiu ir kilniadvasiškai skelbiančių tą pačią doktriną visoms tautoms: tegu visos tautos turi savo politinius namus ir tegu jos atsisako priimti į juos kitų tautybių atstovus. Nėra jokio formalaus prieštaravimo teigti tokį neegoistinį nacionalizmą. Tokią doktriną galima paremti kokiais nors gerais argumentais, pavyzdžiui, noru išsaugoti kultūrinę įvairovę, pliuralistinę tarptautinę politinę sistemą arba sumažinti vidinę įtampą pačiose valstybėse.

Tačiau iš tikrųjų nacionalizmas dažnai nebuvo toks švelniai nuosaikus ir protingas, toks racionaliai simetriškas. Ar nebus taip, kaip manė Immanuelis Kantas, kad šališkumas, polinkis daryti išimtis savo paties naudai ar savo paties atveju, yra *pati* svarbiausia žmogaus silpnybė, iš kurios išplaukia visos kitos; ir kad ji užkrečia tautinį jausmą, kaip ir visus kitus, sukeldama tai, ką italai, Mussolini'ui valdant, vadino nacionalizmo *sacro egoismo*. Taip pat gali būti, kad politinis nacionalinio jausmo efektyvumas labai sumažėtų, jei nacionalistai bū-

tų vienodai jautrūs savo pačių tautos padarytoms skriaudoms kitiems, kaip ir toms, kurios padaromos jų tautai.

Bet be šių aplinkybių yra ir kitos, susijusios su specifine pasaulio, kuriame mes gyvename, prigimtimi, kurios priešinasi tokiam bešališkam, visuotiniam, švelniai nuosaikiam ir protingam nacionalizmui. Kuo paprasčiau tai galima būtų pasakyti taip: žemėje yra labai daug potencialių tautų. O mūsų planetoje yra tik tam tikras, ribotas vietų skaičius nepriklausomiems arba autonomiškiems politiniams vienetams. Kad ir kaip nuosaikiai skaičiuotume, pirmasis, potencialių tautų, skaičius turbūt yra daug, *daug* didesnis už galimų gyvybingų valstybių skaičių. Jei šis argumentas, arba šis apskaičiavimas, yra teisingas, ne visi nacionalizmai gali būti trūks plyš patenkinti, bent jau tuo pat metu. Vienų patenkinimas žada kitų nuvylimą. Šį argumentą dar labiau ir be galo sustiprina ta aplinkybė, kad labai daug potencialių mūsų pasaulio tautų gyvuoja, arba neseniai gyvavo, ne kaip kompaktiški teritoriniai vienetai, o įvairiai ir sudėtingai susimaišiusios viena su kita. Išeitų, kad teritorinis politinis vienetas gali tapti etniškai vienalytis tik tokiu atveju, jei jis iššudo, išvaro arba asimiliuoja visus ne savo tautos atstovus. Jų nenoras patirti tokį likimą gali trukdyti sklandžiai įgyvendinti nacionalistinį principą.

Suprantama, šie apibrėžimai, kaip ir dauguma apibrėžimų, turi būti taikomi, remiantis sveiku protu. Nacionalistinio principo, kaip jis buvo apibrėžtas, nepažeidžia *mažas* svetimšalių gyventojų skaičius, ar net vieno kito svetimšalio buvimas, tarkim, tautos valdovų šeimoje. Kiek svetimšalių gyventojų ar svetimtaučių valdančiosios klasės narių gali būti, kad principas nebūtų reikšmingai pažeistas, tiksliai negalima pasakyti. Nėra

kokio nors nekintamo procento, iki kurio svetimtaučiai gali būti maloniai toleruojami ir kurį viršiję jie tampa atstumiantys ir jų saugumui bei gyvybei iškyla pavojus. Be abejonės, procentas kis nelygu aplinkybės. Tai, kad negalima pateikti visuotinai taikomo ir tikslaus skaičiaus, vis dėlto nepakerta šio apibrėžimo naudingumo.

Valstybė ir tauta

Mūsų nacionalizmo apibrėžimas buvo parazitiškas dviejų dar neapibrėžtų terminų – valstybės ir tautos – atžvilgiu.

Diskusiją apie valstybę galima pradėti garsiuoju Maxo Weberio apibrėžimu, kad valstybė – tai visuomenės viduje esantis organas, kuris turi įteisintos prievartos monopolį. Už to slypi paprasta ir gundanti mintis: gerai sutvarkytose visuomenėse, tokiose, kokiose daugumа mūsų gyvena ar trokšta gyventi, asmeniška ar grupinė prievarta yra neteisėta. Pats konfliktas nėra neteisėtas, tačiau jis negali būti teisingai išsprendžiamas asmeniška ar grupine prievarta. Prievartą gali taikyti tik centrinė politinė valdžia ir tie, kuriems ta valdžia suteikia šią teisę. Aukščiausiąją iš įvairių tvarkos palaikymą užtikrinančių sankcijų – jėgą – gali taikyti tik vienas specialus, aiškiai apibrėžtas ir labai centralizuotas bei disciplinuotas organas visuomenės viduje. Šis organas ar grupė organų *yra* valstybė.

Šiuo apibrėžimu išreiškiama mintis labai puikiai atitinka daugelio, turbūt daugumos šiuolaikinių visuomenių narių moralines intuicijas. Nepaisant to, ji nėra vi-

sai patenkinama. Yra „valstybių" – ar bent jau institucijų, kurias paprastai esame linkę vadinti šiuo vardu, – nemonopolizuojančių teisėtos prievartos toje teritorijoje, kurią jos daugiau ar mažiau efektyviai kontroliuoja. Feodalinė valstybė nebūtinai prieštarauja asmeniniams karams tarp lenų valdytojų, jeigu jie vykdo savo įsipareigojimus bei prievoles savajam siuzerenui; arba vėl, valstybė, į kurią tarp kitų jos subjektų įeina gentinės bendruomenės, nebūtinai prieštarauja kraujo keršto institucijai tol, kol tie, kurie joje dalyvauja, nekelia pavojaus neutraliems asmenims keliuose ar turguje. Irako valstybės valdžia, po Pirmojo pasaulinio karo buvusi britų globoje, toleravo gentinius antpuolius su sąlyga, kad jų dalyviai paklusniai praneš apie savo žygį – prieš jį ir po jo – artimiausiai policijos nuovadai bei pateiks tvarkingą biurokratinį žudynių ir trofėjų aprašymą. Trumpai tariant, yra valstybių, kurioms trūksta noro arba priemonių įgyvendinti teisėtos prievartos monopolį ir kurios, nepaisant to, daugeliu atžvilgių lieka ne kas kita, o „valstybės".

Tačiau Weberio principo esmė, atrodo, galioja *dabar*, kad ir koks keistai etnocentriškas jis yra kaip bendras apibrėžimas, su savo tylia gerai centralizuotos vakarietiškos valstybės prielaida. Valstybė – tai tam tikras labai išskirtinis ir svarbus visuomeninio darbo pasidalijimo išplėtojimas. Kur nėra darbo pasidalijimo, ten negalima nė pradėti kalbėti apie valstybę. Bet ne bet kokia ir ne kiekviena specializacija jau daro valstybę: valstybė yra tvarkos palaikymo specializacija ir koncentracija. „Valstybė" yra ta institucija ar institucijų kompleksas, kurių konkretus rūpestis – versti laikytis tvarkos, kad ir

kuo dar jos rūpintųsi. Valstybė egzistuoja ten, kur specializuoti tvarkos įgyvendinimo organai, tokie kaip policijos pajėgos ir teismai, išsiskyrė iš viso kito visuomenės gyvenimo. Jie *yra* valstybė.

Ne visos visuomenės turi valstybę. Iš čia tiesiogiai plaukia, kad nacionalizmo problema neiškyla valstybės neturinčioms visuomenėms. Jeigu nėra valstybės, akivaizdu, kad negalima klausti, ar jos ribos sutampa, ar nesutampa su tautos ribomis. Jeigu, nesant valstybei, nėra valdovų, negali būti klausiama, ar jie yra tos pačios tautos kaip ir jų valdiniai. Jeigu neegzistuoja nei valstybė, nei valdovai, negali būti piktinamasi, kad jie neatitinka nacionalizmo principo reikalavimų. Galbūt galima apgailestauti dėl valstybės nebuvimo, bet tai jau kitas reikalas. Nacionalistai daugiausia protestuodavo prieš politinės valdžios pasiskirstymą ir politinių ribų pobūdį, bet retai, jei išvis kada nors, turėjo progą apgailestauti, kad apskritai nėra valdžios ir sienų. Aplinkybės, kuriomis paprastai kildavo nacionalizmas, normaliai nebūdavo tokios, kuriomis nebūtų pačios valstybės, ar kuriomis dėl jos tikrumo būtų nemenkų abejonių. Priešingai, valstybės buvimas buvo perdėm aiškiai jaučiamas. Buvo piktinamasi jos sienomis ir/arba valdžios, o gal ir kokių nors kitų pranašumų, pasiskirstymu jos viduje.

Tai labai reikšminga jau savaime. Ne vien tik mūsų pateiktas nacionalizmo apibrėžimas parazituoja ankstesniojo, pamatu priimto valstybės apibrėžimo atžvilgiu: taip pat atrodo, kad yra taip, jog ir pats nacionalizmas atsiranda tik tokioje aplinkoje, kurioje valstybės egzistavimas yra jau labai savaime suprantamas. Politiškai centralizuotų vienetų egzistavimas ir moralinis politinis kli-

matas, kuriame tokie centralizuoti vienetai laikomi savaime suprantamais ir traktuojami kaip normatyviniai, yra būtina, nors jokiu būdu ne pakankama nacionalizmo sąlyga.

Užbėgant už akių, reikia padaryti keletą bendrų istorinių pastabų apie valstybę. Žmonijos istorijoje buvo trys fundamentalios pakopos: ikiagrarinė, agrarinė ir industrinė. Medžiotojų ir rankiotojų būriai buvo ir yra pernelyg maži, kad įgalintų atsirasti tam tikrą politinį darbo pasidalijimą, kuris sudaro valstybę; taigi jiems valstybės, kaip pastovios specializuotos, priverčiančios laikytis tvarkos institucijos, klausimas iš tikrųjų neiškyla. Priešingai, dauguma, nors jokiu būdu ne visos, agrarinės visuomenės turėjo valstybę. Kai kurios šių valstybių buvo stiprios, kai kurios – silpnos, kai kurios buvo despotiškos, o kitos – gerbiančios įstatymus. Jų formos labai smarkiai skyrėsi. Agrarinė žmonijos istorijos fazė yra laikotarpis, kuriuo, taip sakant, pats valstybės buvimas yra pasirinkimo dalykas. Be to, valstybės formos smarkiai įvairuoja. Medžioklės ir rankiojimo pakopoje pasirinkimas buvo dar neįmanomas.

Tuo tarpu postagrariniame, industriniame amžiuje vėlgi nėra pasirinkimo; tačiau dabar jau neišvengiamas valstybės *buvimas*, o ne nebuvimas. Perfrazuojant Hegelį, kadaise niekas neturėjo valstybės, vėliau ją turėjo kai kurie, ir galiausiai turi visi. Žinoma, forma, kurią ji įgyja, tebėra įvairi. Esama kai kurių socialinės minties tradicijų – anarchizmas, marksizmas, – manyti, kad netgi – ar ypač – industrinėje visuomenėje valstybė yra nebūtina, bent jau palankiomis sąlygomis ar sąlygomis, kurios turės būti įgyvendintos, kai ateis tam tinkamas laikas. Turime akivaizdžių ir svarbių priežasčių tuo abe-

joti: industrinės visuomenės yra nepaprastai didelės ir įprastinis (arba karštai trokštamas kaip įprastinis) jų gyvenimo lygis priklauso nuo neįtikėtinai sudėtingo visuotinio darbo pasidalijimo ir kooperavimosi. Dalis šio bendradarbiavimo palankiomis aplinkybėmis galėtų būti spontaniška ir tam nereikėtų jokių sankcijų iš centro. Mintis, kad visas jis galėtų nuolatos vykti taip spontaniškai, jog pajėgtų egzistuoti be jokios prievartos ir kontrolės, pernelyg neįtikėtina.

Taigi nacionalizmo problema neiškyla, kai nėra valstybės. Iš to neplaukia, kad nacionalizmo problema iškyla kiekvienai valstybei. Priešingai, ji iškyla tik *kai kurioms* valstybėms. Reikia išsiaiškinti, kurios iš jų susiduria su šia problema.

Tauta

Tautos apibrėžimas iškelia didesnių sunkumų nei tie, kurie susiję su valstybės apibrėžimu. Nors šiuolaikinis žmogus ir linkęs laikyti centralizuotą valstybę (o dar konkrečiau – centralizuotą tautinę valstybę) savaime suprantamu dalyku, nepaisant to, gāli palyginti lengvai įžvelgti jos atsitiktinumą ir įsivaizduoti tokią visuomenę, kurioje nėra valstybės. Jis gana gerai sugeba įsivaizduoti „prigimtinę būklę". Antropologas gali jam paaiškinti, kad gentis ar tautelė – tai nebūtinai dar nelabai išryškėjusi valstybė, ir kad egzistuoja gentinės organizacijos formos, kurias galima apibūdinti kaip nevalstybines. Priešingai, žmogaus be tautos idėja, atrodo, šiuolaikinei vaizduotei sudaro daug daugiau sunkumų. Chamisso, prancūzas, emigravęs į Vokietiją Napoleono ka-

rų laikotarpiu, parašė įtaigią protokafkišką apysaką apie žmogų, kuris prarado savo šešėlį: nors, be abejonės, dalis šios apysakos įspūdingumo priklauso nuo sąmoningai siekto parabolės daugiareikšmiškumo, sunku susilaikyti neįtarus, kad autoriui Žmogus be šešėlio yra Žmogus be tautos. Kai Peterio Šlemilio šalininkams ir pažįstamiems paaiškėja, kad jis, priešingai negu įprasta, neturi šešėlio, jie ima vengti šio kitais atžvilgiais apdovanoto talentais žmogaus. Žmogus be tautos neįtelpa į pripažintas kategorijas ir kelia pasišlykštėjimą.

Chamisso įžvalga – jeigu iš tikrųjų būtent tokią mintį jis ketino perteikti – pakankamai tiksli, bet tinkanti tik vienam žmonių gyvenimo būdui, o ne apskritai žmonių gyvenimui bet kur ir bet kuriuo laiku. Žmogus turi turėti tautybę, kaip jis turi turėti nosį ir dvi ausis; bet kurio iš šių dalykų nebuvimas nėra neįsivaizduojamas ir retsykiais pasitaiko, bet vien kaip kokios nors nelaimės padarinys, ir pats yra tam tikra nelaimė. Visa tai atrodytų lyg ir aišku, nors, deja, yra netiesa. Bet kad tai ėmė *atrodyti* taip akivaizdžiai teisinga, – iš tikrųjų ir yra nacionalizmo problemos aspektas, o galbūt ir pati šerdis. Turėti tautybę nėra natūrali ir neatskiriama žmogaus savybė, bet dabar ji ėmė atrodyti tokia esanti.

Iš tikrųjų tautos, kaip ir valstybės, yra atsitiktinumas, o ne visuotinė būtinybė. Nei tautos, nei valstybės neegzistuoja visais laikais ir visomis aplinkybėmis. Be to, tautos ir valstybės dargi nėra *tas pats* atsitiktinumas. Nacionalizmo šalininkai mano, kad jos yra skirtos viena kitai; kad bet kuri iš jų be kitos yra nepilna ir sukelia tragediją. Bet prieš tapdamos viena kitai skirta, kiekviena iš jų turėjo atsirasti, o jos atsirado nepriklausomai

viena nuo kitos ir atsitiktinai. Valstybė neabejotinai atsirado be tautos pagalbos. Kai kurios tautos tikrai atsirado be savo valstybės palaiminimo. Dar labiau ginčytina yra tai, ar normatyvinė tautos, šiuolaikine prasme, idėja nesuponuoja ankstesnio valstybės buvimo.

Kas gi yra ši atsitiktinė, tačiau mūsų amžiuje, rodos, visuotinė ir norminė, tautos idėja? Dviejų laikinų apibrėžimų aptarimas padės susidaryti tikslų šios sunkiai apčiuopiamos sąvokos vaizdą.

1. Du žmonės yra tos pačios tautos, jeigu – ir tik jeigu – jų yra ta pati kultūra; kultūra savo ruožtu reiškia idėjų, ženklų, asociacijų, elgesio ir bendravimo būdų sistemą.

2. Du žmonės yra tos pačios tautos, jeigu – ir tik jeigu – jie *pripažįsta* vienas kitą priklausant tai pačiai tautai. Kitaip sakant, *tautas sukuria žmogus;* tautos yra žmonių įsitikinimų, lojalumo ir solidarumo artefaktai. Paprasta asmenų kategorija (sakykim, tam tikros teritorijos gyventojai ar, pavyzdžiui, kalbantys tam tikra kalba žmonės) tampa tauta, jei – ir kai – šios kategorijos nariai tvirtai pripažįsta tam tikras tarpusavio teises ir pareigas vienas kitam, dėl jų bendro buvimo jos nariais. Tai, kad jie pripažįsta vienas kitą vienos bendruomenės nariais, ir paverčia juos tauta, – o ne kokie nors kiti bendri požymiai, kad ir kokie jie būtų, kurie skiria šią kategoriją nuo ne jos narių.

Kiekvienas šių laikinų apibrėžimų, kultūrinis ir voliuntaristinis, turi savų pranašumų. Kiekvienas jų išskiria elementą, kuris yra iš tikro svarbus nacionalizmui suprasti. Tačiau nė vienas jų nėra pakankamas: Kultūros apibrėžimai, kuriuos suponuoja pirmasis apibrėži-

mas, labiau antropologine nei normatyvine prasme, yra pagarsėję kaip sunkūs ir nepatenkinami. Galbūt geriausia būtų pažvelgti į šią problemą naudojant šį terminą ir nemėginant per daug formaliai jį apibrėžti, o žiūrint, ką kultūra *daro*.

2. AGRARINĖS VISUOMENĖS KULTŪRA

Vienas žmonijos istorijos agrarinės epochos įvykis savo svarba prilygsta pačios valstybės atsiradimui: tai raštingumo ir specializuotos raštingųjų klasės arba luomo, rašto žmonių *(clerisy)* atsiradimas. Ne visos agrarinės visuomenės įgijo raštingumą: vėl perfrazuodami Hegelį, galime pasakyti, kad iš pradžių niekas nemokėjo skaityti, vėliau mokėjo kai kurie, kol galų gale ėmė skaityti visi. Šiaip ar taip, raštingumas šitaip atitinka tris didžiąsias žmonijos epochas. Viduriniojoje, arba agrarinėje, epochoje, raštingumas prieinamas tik kai kuriems. Kai kurios visuomenės raštingos; bet ir tose visuomenėse iš tikrųjų būna raštingi visuomet tik kai kurie ir niekuomet nebūna raštingi visi.

Rašytas žodis atsiranda istorijoje kartu su sąskaitininkais ir mokesčių rinkėjais: anksčiausių rašytinių ženklų naudojimą, atrodo, dažnai lemdavo tai, kad reikėjo rašyti sąskaitas. Tačiau atsiradęs rašytinis žodis įgyja kitas vartosenas, – teisinę, kontraktinę, administracinę. Galiausiai pats Dievas išreiškia savo sutartį su žmonija ir savo kūrinijos elgesio normas raštu. Teologija, įstatymų leidyba, civilinis bylinėjimasis, administravimas, terapija – visa tai pagimdė raštingų specialistų klasę, su-

darančią sąjungą, o daug dažniau besivaržančią su laisvaisiais neraštingais stebukladariais ir burtininkais. Agrarinėse visuomenėse raštingumas atveria dar didesnę prarają tarp didžiosios ir mažosios tradicijos (arba kultų). Didžiųjų ir raštingųjų kultūrų rašto žmonių doktrinos ir organizavimosi formos labai įvairios, ir praraja tarp didžiosios ir mažosios tradicijos gali būti labai įvairaus dydžio. Taip pat ir rašto žmonių luomo santykis su valstybe bei jo vidinė organizacija: ji gali būti centralizuota arba laisva, gali būti paveldima arba, priešingai, atvira gildija, ir taip toliau.

Raštingumas, daugmaž pastovios ir standartizuotos rašybos sukūrimas, iš esmės reiškia kultūrinio ir pažintinio kaupimo bei centralizacijos galimybę. Pažinimo centralizacija ir sisteminimas, pasiektas rašto žmonių, ir politinė centralizacija (o *tai* – valstybė) nebūtinai eina koja kojon. Dažnai jos yra varžovės; kartais jos užgrobia viena kitą; bet dažniau jie, Raudonieji ir Juodieji, prievartos ir tikėjimo specialistai, yra išties nepriklausomai veikiantys varžovai, o jų teritorijos dažnai nėra sutampančios.

Raštingosios agrarinės politinės visuomenės valdžia ir kultūra

Šios dvi svarbiausios ir savitos darbo pasidalijimo formos – valdžios centralizacija ir kultūros arba pažinimo centralizacija – turi nepaprastą ir ypatingą reikšmę raštingosios agrarinės politinės visuomenės tipiškai socialinei struktūrai. Jų reikšmę geriausia svarstyti drauge, ir jos gali būti schematizuotos taip, kaip parodyta 1 piešinyje.

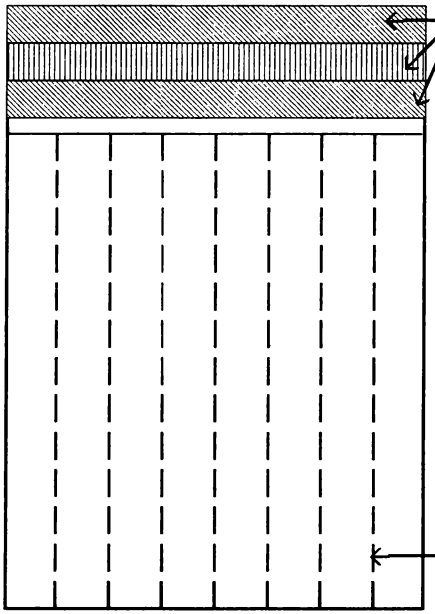

1 piešinys. Agrarinių visuomenių socialinės struktūros bendras vaizdas.

Būdingoje raštingojoje agrarinėje politinėje visuomenėje valdančioji klasė sudaro nedidelę gyventojų mažumą, visiškai atskirtą nuo tiesioginių žemės ūkio gamintojų, arba valstiečių, didžiosios daugumos. Apskritai kalbant, jos ideologija greičiau perdeda, o ne sumenkina klasių nelygybę ir valdančiojo sluoksnio atskirtumą. Jis savo ruožtu gali būti suskirstytas į keletą labiau specializuotų sluoksnių: kariai, dvasininkai, raštininkai, administratoriai, miestiečiai. Priklausymas kai kuriems iš šių sluoksnių (pavyzdžiui, krikščionių dvasininkų) gali būti nepaveldimas ir kiekvienoje kartoje jų nariai atrenkami iš naujo, nors jų atranką gali iš anksto smarkiai nulemti

kiti, paveldimi sluoksniai. Tačiau svarbiausias dalykas yra šis: tiek valdančiajam sluoksniui kaip visumai, tiek įvairiems jo tarpsluoksniams didesnę reikšmę turi kultūrinė diferenciacija, o ne vienalytiškumas. Kuo labiau visokiais būdais yra diferencijuoti įvairūs sluoksniai, tuo mažiau tarp jų bus trinties ir neaiškumų. Visa sistema palaiko horizontalųjį kultūrinį susiskaidymą, o kai jo nėra, ji gali jį sukurti ir padidinti. Tam, kas iš tikro tėra vien funkcijos atskirti sluoksniai, priskiriami genetiniai ir kultūriniai skirtumai, kad sustiprintų diferenciaciją ir suteiktų jai reikšmingumo bei pastovumo. Pavyzdžiui, XIX a. pradžioje Tunise valdantysis sluoksnis save laikė turkais, nors visai nemokėjo šios kalbos, o iš tikrųjų jis buvo labai maišytos kilmės, be to, sutvirtintas naujokais iš žemesniųjų sluoksnių.

Žemiau horizontaliai susisluoksniavusios viršūnės mažumos yra kitas, tarpusavyje izoliuotų ne specialistų mažų bendruomenių pasaulis. Čia vėlgi labai ryški kultūrinė diferenciacija, nors dėl visai kitų priežasčių. Mažos valstiečių bendruomenės apskritai gyvena į vidų sutelktą gyvenimą, su vietove jas sieja ekonominiai poreikiai, o gal ir politiniai potvarkiai. Net jeigu tos vietovės gyventojus sieja tas pats lingvistinis pagrindas – o labai dažnai taip nebūna, – tam tikra kultūrinė slinktis netrukus sukelia tarminių ir kitų skirtumų. Niekas, arba beveik niekas, nėra suinteresuotas skatinti šio socialinio lygmens kultūrinį vienodumą. Valstybė suinteresuota išgauti mokesčius, palaikyti ramybę ir beveik niekuo daugiau, ir visai nesuinteresuota skatinti ją sudarančių narių tarpusavio bendravimą.

Tiesa, rašto žmonės iš dalies gali būti suinteresuoti primesti kai kurias visiems bendras kultūrines normas.

Kai kurie rašto žmonės niekina liaudiškus papročius ir yra jiems abejingi, tuo tarpu kiti, siekdami monopolizuoti sakralumo, ganytojiškos veiklos, gydymo ir t.t. sritis, kaip įmanydami juodina liaudies kultūrą ir nepriklausomus liaudies žiniuonius, kurie joje tarpsta. Tačiau tomis bendromis aplinkybėmis, kurios vyrauja raštingosiose agrarinėse politinėse visuomenėse, jiems tai iš tikrųjų niekad negali pavykti. Tokios visuomenės paprasčiausiai neturi priemonių, įgalinančių jas raštingumą padaryti kone visuotinį ir pritraukti plačiuosius gyventojų sluoksnius prie aukštosios kultūros, taip įgyvendinant rašto žmonių idealus. Daugiausia, ką rašto žmonės gali pasiekti – tai užsitikrinti, kad jų idealas yra internalizuotas kaip teisinga, galiojanti, bet praktiškai neįgyvendinama norma, kurią reikia gerbti ar net garbinti, galbūt netgi siekti tarpais apėmus entuziazmui, – bet gerbti veikiau pažeidinėjant, negu jos laikantis normaliais laikais.

Tačiau turbūt svarbiausia, ką galima pasakyti apie raštingąją agrarinę visuomenę, yra tai: beveik visos jos ypatybės liudija prieš politinių vienetų apibrėžimą kultūrinių ribų kalba.

Kitaip tariant, jei nacionalizmas būtų buvęs išrastas tuo laikotarpiu, jo perspektyvos būti visuotinai pripažintam iš tiesų būtų buvusios menkos. Tai būtų galima pasakyti taip: iš dviejų potencialių partnerių, kultūros ir valstybės, kurių kiekviena pagal nacionalistų teoriją yra skirta viena kitai, *nė viena* nėra labai linkusi į kitą sąlygomis, vyraujančiomis agrarinėje epochoje. Pažvelkime į kiekvieną jų iš eilės.

Kultūra

Aukštesniesiems raštingosios agrarinės visuomenės sluoksniams yra aiškiai naudinga pabrėžti, sustiprinti ir akcentuoti diakritinius, skiriamuosius, monopolizuotinus privilegijuotųjų grupių bruožus. Liturginių kalbų polinkis tapti kitokiomis negu liaudies kalba labai stiprus: tarytum pats raštingumas nesukurtų pakankamos ribos tarp dvasininkų ir pasauliečių, tarytum praraja tarp jų turėtų būti pagilinta ne vien užrašius kalbą neprieinamu raštu, bet ir padarius ją nesuprantamą, kai ji tariama.

Horizontalusis kultūrinis susiskaidymas ne vien yra patrauklus tuo, kad atitinka privilegijuotųjų ir turinčiųjų valdžią interesus; jis taip pat yra įgyvendinamas, ir iš tikro lengvai. Dėl santykiško raštingųjų agrarinių visuomenių stabilumo ryškūs gyventojų skirstymai į luomus, kastas ar grupes gali būti įvesti ir palaikomi, nesukuriant nepakeliamos trinties ir nesutarimų. Priešingai, eksternalizuodamos, darydamos absoliučius ir garantuotus, tokios visuomenės nelygumus sustiprina ir daro priimtinus, suteikdamos jiems neišvengiamumo, pastovumo ir prigimtumo aureolę. Vadinasi, tai, kas įrašyta į daiktų prigimtį ir yra amžina, asmeniui, individui nėra įžeidžiama ar psichiškai nepakeliama.

Priešingai, visuomenei, kuriai būdingas mobilumas ir nestabilumas, išlaikyti socialines užtvaras, skiriančias nelygius lygmenis, nepakeliamai sunku. Galingos mobilumo srovės nuolat jas ardo. Priešingai negu skatino žmones tikėtis marksizmas, kaip tik ikiindustrinei valstybei būdingos horizontaliosios diferenciacijos visuomenės viduje, tuo tarpu industrinės visuomenės veikiau sutvirtina ribas tarp tautų, o ne tarp klasių.

Ta pati tendencija, tik skirtingu pavidalu, galioja leidžiantis žemyn socialine skale. Net ir čia horizontaliosios, dažnai nežymios, vos pastebimos, bet vietos požiūriu svarbios diferenciacijos gali labai vyrauti. Tačiau net jei vietinė grupė viduje yra daugiau ar mažiau homogeniška, mažai tikėtina, kad ji savo savitą kultūrą sietų su kokiu nors politiniu principu, mąstytų politinio įteisinimo terminais, mėgindama šį įteisinimą apibrėžti taip, kad jis būtų grindžiamas vietos kultūra. Dėl įvairiausių akivaizdžių priežasčių toks mąstymo stilius tokiomis aplinkybėmis yra ypač nebūdingas ir iš tiesų atrodytų nesąmone tiems, kuriuos tai liečia, jei jiems tai būtų aiškinama. Vietos kultūra yra kone nematoma. Savyje užsisklendusi bendruomenė linkusi kalbėtis tokia kalba, tokiomis sąvokomis, kurių reikšmė gali būti nustatyta tik iš *konteksto*, priešingai palyginti konteksto nesaistomam raštininkų mokslingumui. Bet vietinė kaimo šneka (arba sutrumpinta, ribotam žmonių skaičiui skirta kalba) neturi nei normatyvinių, nei politinių pretenzijų; tiesiog atvirkščiai, – daugiausia, ką ji gali, tai, kam nors prasižiojus vietos turguje, parodyti, iš kurio kaimo jis kilęs.

Trumpai tariant, kultūros plinta šiame pasaulyje, bet jo sąlygos *apskritai* neskatina to, ką būtų galima pavadinti kultūriniu imperializmu, vienos ar kitos kultūros pastangomis dominuoti ir plėstis išplečiant politinį vienetą. Kultūra linkusi būti skaidoma arba horizontaliai (socialinėmis kastomis), arba vertikaliai, kad apibrėžtų labai mažas vietines bendruomenes. Politines ribas apibrėžiantys veiksniai yra visiškai kitokie negu tie, kurie apibrėžia kultūrines ribas. Rašto žmonės kartais siekia

išplėsti kultūros, arba greičiau tikėjimo, kurį jie nori paversti jos norma, zoną; o valstybės kartais leidžiasi į kryžiaus žygius, tikėjimo įteisintus ir palaimintus užpuolimus. Tačiau tai nėra normalios, vyraujančios agrarinės visuomenės sąlygos.

Svarbu pridurti, kad kultūros tokiame pasaulyje plinta labai sudėtingu būdu: dažnai toli gražu neaišku, kaip koks nors konkretus individas priskiriamas jo „kultūriniam kontekstui". Pavyzdžiui, Himalajų valstietis kartu su keleto religijų šventikais, vienuoliais ir šamanais įvairiu metų laiku gali būti priskirtas skirtingiems kontekstams; jo kasta, klanas ir kalba gali jį sieti su įvairiais skirtingais vienetais. Arba kalbantieji kuria nors genties kalba gali būti netraktuojami kaip jos nariai, jeigu priklauso ne tai profesinei kastai. Gyvenimo stilius, užsiėmimas, kalba, atliekami ritualai gali nesutapti. Šeimos ekonominis ir politinis išgyvenimas gali visiškai priklausyti nuo išradingo manipuliavimo šiuo neapibrėžtumu, nuo jo ir atvirų pasirinkimo galimybių bei ryšių palaikymo. Jos nariai gali neturėti nė menkiausio intereso ar noro apibūdinti save nedviprasmiškai, kategoriškai – taip, kaip mūsų dienomis, kaip manoma, turi save apibūdinti menama tauta, trokštanti vidinio homogeniškumo ir išorinės autonomijos. Tradicinėje aplinkoje visuotinio kultūrinio tapatumo idealas mažai prasmingas. Nepalo kalvų valstiečiai dažnai yra saistomi įvairių religinių ritualų ir, nelygu aplinkybės, mąsto kastos, klano ar kaimo (bet ne tautos) kategorijomis. Nelabai svarbu, ar homogeniškumas yra skelbiamas, ar ne. Jis gali susilaukti vien menko atgarsio.

Agrarinės visuomenės valstybė

Tokiomis aplinkybėmis yra mažai paskatų ar galimybių kultūroms siekti to vienspalvio homogeniškumo ir politinės plėtros bei dominavimo, kurio vėliau, atėjus nacionalizmo amžiui, jos galiausiai siekia. Tačiau kaip tai atrodo valstybės, ar, imant bendriau, politinio vieneto požiūriu?

Agrarinės epochos politiniai vienetai smarkiai skiriasi dydžiu ir pobūdžiu. Tačiau apytikriai juos galima suskirstyti į dvi rūšis ar galbūt polius: vietines savivaldžias bendruomenes ir didžiules imperijas. Egzistuoja, viena vertus, miestai-valstybės, gentiniai dariniai, valstiečių bendruomenės ir t.t., tvarkančios savo pačių reikalus gana aukštu politinio dalyvavimo lygiu (kalbant taikliais S. Andreski'o žodžiais) ir pasižyminčios tik nuosaikia nelygybe šiuo atžvilgiu; ir, kita vertus, didžiulės teritorijos, valdomos, sutelkus jėgą į vieną vietą. Žinoma, labai būdinga yra tokia politinė forma, kuri suvienija abu šiuos principus: centrinė vyraujanti valdžia koegzistuoja su pusiau autonomiškais vietiniais vienetais.

Mums dabar rūpi klausimas, ar mūsų nagrinėjamame pasaulyje, kuriame yra šie vienetų tipai, yra jėgų, skatinančių ir įgalinančių tą kultūros ir politinės visuomenės junginį, kuris yra nacionalizmo esmė. Atsakymas būtų: „Ne". Vietinių bendruomenių veikla labai priklauso nuo asmeniško žmonių bendravimo, ir jos negali radikaliai didėti, nesikeisdamos taip, kad būtų neįmanoma jų pažinti. Tad šios dalyvių bendruomenės retai baigiasi kultūra, kurios dalis jos yra: jos gali turėti savo vietinį akcentą ir papročius, bet jie būna variantai platesnės tarpusavyje komunikuojančios kultūros, į kurią

įeina daug kitų panašių bendruomenių. Pavyzdžiui, miestai-valstybės retai turi savo kalbą. Be abejonės, senovės graikai šiuo požiūriu buvo gana tipiški. Nors jie turėjo gyvą savo pačių kultūros ir jos priešingumo visoms barbarų kultūroms savimonę (beje, helenų horizontaliosios kultūrinės diferenciacijos laipsnis buvo greičiau žemas), šis jų vienovės jausmas *politiškai* menkai tepasireiškė, net siekiais ir troškimais, nekalbant jau apie jų įkūnijimą. Tačiau kai buvo įkurta panhelenistinė politinė visuomenė, vadovaujama Makedonijos, ji labai greitai išaugo į imperiją, toli peržengiančią helenizmo ribas. Senovės Graikijoje, nors graikai buvo savotiški šovinistai, kaip matyti, nebuvo šūkio, prilygstančio šūkiui *Ein Reich, Ein Volk, Ein Fuehrer.*

Agrarinių valdovų įvairovė

Raštingoji agrarinė politinė visuomenė yra visuomenės rūšis, kuri egzistavo maždaug apie penkis tūkstantmečius, ir, nepaisant formų įvairovės, turi tam tikrų bendrų svarbiausių bruožų. Didžioji jos piliečių dauguma yra žemės ūkio gamintojai, gyvenantys į vidų sutelktose bendruomenėse, ir yra valdomi mažumos, kurios svarbiausios skiriamosios ypatybės yra prievartos priemonių valdymas, tvarkos palaikymas ir oficialiosios visuomenės išminties, kuri galiausiai išreiškiama raštu, kontrolė. Ši karių ir raštininkų valdančioji klasė gali būti apytikriai tipologizuota tokios priešybių grupės požiūriu:

1. Centralizuota	Necentralizuota
2. Kastruota	Eržilai

3. Uždara	Atvira
4. Suvienytų funkcijų	Specializuota

1. Tiek rašto žmonės, tiek karinė klasė gali būti arba centralizuoti, arba decentralizuoti. Viduramžių katalikų bažnyčia yra puikus pavyzdys, rodantis, kaip efektyviai centralizuoti rašto žmonės gali monopolizuoti ir valdyti moralinį civilizacijos klimatą. Islamo ulemai pasiekė tą pat, bet visiškai neturėdami centralizuotos organizacijos arba vidinės hierarchijos, ir teoriškai jie buvo atvira klasė. Brahmanai buvo ir rašto žmonės, ir uždara giminystės saitų susieta grupė; kinų biurokratai vienu metu atliko dvejopas funkcijas: raštininkų ir administratorių.

2. Visos valstybės požiūriu svarbiausias pavojus, kurį jau taip seniai pripažino Platonas, yra tas, kad jos kariniai ir dvasiniai tarnautojai užmezga arba palaiko ryšius su atskiromis giminystės saitais susietomis grupėmis, kurių interesai tuomet gali išvesti tarnautojus iš tiesaus pareigos tako ir kurių parama gali jiems suteikti pernelyg didelę valdžią.

Strategijos, taikytos kovai su šiuo nuolatiniu pavojumi, skiriasi detalėmis, bet apibendrintai gali būti apibūdintos kaip *kastravimas*. Mintis čia ta, kad siekiama nutraukti giminystės saitus, atimant iš pradedančio kario, biurokrato ar dvasininko arba jo kilmę, arba palikuonis, arba ir viena, ir kita. Tam naudotasi įvairiais būdais: pasitelkiami eunuchai, fiziškai negalintys turėti palikuonių; arba dvasininkai, kurių privilegijuota padėtis buvo sąlygota celibato, – taip trukdoma jiems turėti palikuonių; arba užsieniečiai, kurių giminystės ryšiai galėjo būti laikomi saugiai tolimais; arba kaip nors kitaip pilietybės teisių netekusių ar atstumtų grupių nariai, kurie būtų bejėgiai, atskyrus juos nuo įdarbinančios valsty-

bės. Kitas būdas buvo – įdarbinti „vergus", žmones, kurie, nors privilegijuoti ir galingi, bet, būdami valstybės „nuosavybė", formaliai neturėjo jokių įteisintų ryšių ir kurių nuosavybė bei padėtis galėjo sugrįžti valstybei bet kuriuo metu, netgi be teisės į reikiamas procedūras regimybės, taigi nesukuriant jokių teisių, kurias galėtų pareikšti kokia nors visko netekusio pareigūno vietinė ar giminių grupė.

Dažnai būdavo įdarbinami tikri eunuchai*. Celibato besilaikančiais kunigais, žinoma, buvo garsi krikščionybė. Vergų karinė biurokratija išgarsėjo islamo politinėse visuomenėse, žlugus Kalifatui. Svetimšaliai dažnai pasižymėdavo rūmų elitinėse sargybose ir imperijų finansų sekretoriatuose.

Tačiau kastravimas nebuvo visuotinis. Kinų biurokratija buvo renkama iš „džentrių"; o Europos feodalų klasei greitai pavyko iškelti paveldimumo principą aukščiau už žemės skyrimo už tarnybą principą. Priešingai kastravimui, elito nariai, kuriems formaliai leista reprodukuoti save socialiai ir išsaugoti savo pozicijas vaikams, gali būti vadinami *eržilais.*

3. Yra tam tikrų pranašumų ir kai rašto žmonių, biurokratijos ar karinė klasė *atvira,* ir kai ji *uždara.* Europos dvasininkai ir Kinijos biurokratai formaliai buvo atvira klasė (kaip ir musulmonų ulemai), nors nauji jų nariai ir buvo renkami daugiausia iš siauro sluoksnio. Induizme ir šventikų, ir karių-valdovų klasė yra ir uždara, ir atskira, o jų tarpusavio (teorinis) nepralaidumas būtinas sistemos funkcionavimui. Jos abi yra uždaros ir nesumišusios, atskiros. Islame (išskyrus mameliu-

* Hopkins, Keith. *Conquerors and Slaves.* – Cambridge, 1978 (ch. 4).

kų ir janyčarų laikotarpius) nei rašto žmonės, nei karinis luomas nėra „kastruoti".

4. Galiausiai valdančioji klasė gali arba *suvienyti* karines ir dvasines (ir galbūt kitas) funkcijas, arba kruopščiai jas paskirstyti *specializuotoms* grupėms. Induizmas formaliai jas atskyrė. Europos feodalizmas, iškilus reikalui, jas sujungė karinių ordinų pavidalu.

Būtų įdomu konkrečiai istoriškai detaliai ištirti įvairias galimas šių alternatyvų kombinacijas. Tačiau mūsų dabartiniam tikslui svarbu tai, ką visi šie variantai paprastai turi bendra. Valdžią turintieji pakliūna į tam tikrą įtampos lauką, susidarantį tarp vietinių bendruomenių, kurios yra subnacionalinės savo lygmeniu, ir horizontalaus luomo arba kastos, kuri yra daugiau nei nacionalinė. Jie yra ištikimi sluoksniui, kuris daug labiau suinteresuotas atsiskirti nuo tų, kurie yra apačioje, nei įlieti jiems savo kultūros ir kuris gan dažnai išplečia savo ribas už vietinės politinės visuomenės rėmų ir yra transpolitiškas bei varžosi su valstybe. Tik retai (kaip Kinijos biurokratijos atveju) jis yra koekstensyvus su valstybe (ir šiuo atveju jis demonstravo tam tikrą nacionalizmo rūšį).

Vienintelis sluoksnis, apie kurį bet kokia prasme gali būti pasakyta, kad jis turi kultūrinę politiką, yra rašto žmonės. Kartais, kaip brahmanų atveju, jo politika iš esmės yra sukurti savo ir kitų rangų tarpusavio papildomumą ir priklausomybę. Brahmanai siekia sutvirtinti savo padėtį, darydami savo luomą būtiną, nepakeičiamą, ir vienas kitą papildantys vaidmenys, kuriuos jie priskiria sau ir pasauliečiams, ne tik kad nereikalauja jų luomo suvisuotinimo, bet formaliai daro jį neįmanomą. Pretenduodami į monopolistinį autoritetą ritualinio

elgesio normų ir prideramumo atžvilgiu, jie nenori, kad su jais kas varžytųsi. Jiems mažai tepageidautinos net ir nuoširdžiausios pataikavimo bei mėgdžiojimo formos, nors jie tai ir provokuoja.

Kitur, kaip islame, rašto žmonės kartkarčiais su prideramu rimtumu imasi savo misionieriškų pareigų, praktikuojamų tarp nuolat atsitraukiančių silpnesnių tikėjimo brolių. Čia nėra jokios taisyklės, nurodančios, kad vieni turi melstis, kiti kariauti, o treti dirbti, ir kad šie luomai neturi kištis į vienas kito sritį. Tiek, kiek siekia tikėjimo nurodymai, kiekvienam galima daryti visus šiuos tris dalykus, jei jo sugebėjimai ir energija tai leidžia. (Šis paslėptas egalitarizmas yra labai svarbus sėkmingam islamo prisitaikymui šiuolaikiniame pasaulyje.) Taigi nėra jokių formalių ar teologinių kliūčių dvasinei misionieriškai kultūrinei politikai *à outrance*. Praktiškai čia vis tiek yra problema: jeigu kiekvienas iš tikrųjų sistemingai užsiims teisinėmis teologinėmis studijomis, kas tuomet žiūrės avis, ožkas ir kupranugarius? Kai kuriose Sacharos vietose ištisos gentys tarpgentinės sutarties yra įgaliotos būti Šventųjų knygų Žmonėmis. Tačiau iš tikrųjų tai reiškia vien tai, kad paprastai iš jų tarpo yra renkamas religinis personalas. Tai nereiškia, kad jie visi iš tikrųjų tampa religijos specialistais. Dauguma jų ir toliau dirba ir kariauja. Vienintelės bendruomenės, kuriose iš tikrųjų didelis suaugusių vyrų procentas studijavo Įstatymą, buvo kai kurie Rytų Europos žydai. Bet tai buvo ypatingas ir kraštutinis atvejis, ir, šiaip ar taip, šios bendruomenės pačios buvo platesnės ir sudėtingesnės visuomenės subbendruomenės.

Taigi dėl labai svarbių, galingų ir nenugalimų priežasčių rašto žmonės raštingosiose agrarinėse visuome-

nėse negali visiškai dominuoti ir absorbuoti visos visuomenės. Kartais jų pačių taisyklės tai draudžia, kartais šitai daro neįmanoma išorinės kliūtys; bet pastaroji aplinkybė bet kuriuo atveju būtų pakankama ir efektyvi kliūtis, net jei normos ir visuomet būtų palankios šiam jų siekiui.

Esant agrarinei tvarkai mėginti primesti visiems visuomenės lygmenims visuotinę rašto žmonių šviesuomenę ir homogenizuotą kultūrą su iš centro paskirtomis normomis, sustiprintomis rašto, būtų vien tuščia svajonė. Netgi jei tokia programa ir yra kai kuriose teologinėse doktrinose, ji negali būti ir nebūna įgyvendinama. Paprasčiausiai ji negali būti atlikta. Tam trūksta priemonių ir išteklių.

Bet kas atsitinka tuomet, jei rašto žmonės vieną dieną *yra* universalizuojami, tampa koekstensyvūs su visuomene ne savo pačių pastangomis, ne per kokį nors herojišką ar stebuklingą vidinį džihadą, bet dėl daug veiksmingesnės, giliau įsišaknijusios socialinės jėgos, visuotinai transformavus visą darbo pasidalijimo ir gamybos bei pažinimo procesų prigimtį? Atsakymas į šį klausimą ir šios transformacijos esmės tikslesnis nustatymas pasirodys besąs lemiamas suprasti nacionalizmui.

Taip pat atkreipkime dėmesį į tai, kad agrarinėje būklėje tiktai kai kurie elito sluoksniai kai kuriose visuomenėse buvo sistemingai „kastruojami" vienu ar kitu anksčiau aprašytu specifiniu būdu. Net ir tuomet, kai tai yra daroma, sunku, kaip numatė Platonas, „kastravimą" padaryti efektyvų neribotam laikui. Sargybiniai, ar jie būtų mameliukai, ar janyčarai, biurokratai ar disponuojantieji bažnyčios pajamomis, tampa korumpuoti, įgyja interesų, ryšių ir tęstinumą arba būna suvedžioja-

mi garbės ir turto troškimo ir savęs įamžinimo pagundos. Agrarinis žmogus pasirodo besąs padarytas iš netauraus metalo.

Jo paveldėtojas, industrinis žmogus, pasirodo esąs padarytas iš tauresnio, nors ir nevisiškai tauraus metalo. Kas atsitinka, kai atsitiktinai atsiranda socialinė tvarka, kurioje rašto žmonės pagaliau tampa visuotiniai, kai raštingumas nėra specialybė, o visų kitų specialybių pradinė sąlyga, ir kai faktiškai visos profesijos nustoja būti paveldimos? Kas atsitinka, kai „kastravimas" tuo pat metu irgi tampa kone visuotinis ir labai efektyvus, kai kiekvienas eilinis vyrelis iš mūsų tarpo yra mameliukas *de Robe*, įsipareigojimus savo pašaukimui iškeliantis aukščiau už giminystės reikalavimus? Visuotiniame rašto žmonių ir mameliukizmo amžiuje kultūros ir politinės visuomenės santykis radikaliai pasikeičia. Aukštoji kultūra persmelkia visą visuomenę, ją apibrėžia ir turi būti palaikoma politinės visuomenės. *Tai yra nacionalizmo paslaptis*.

3. INDUSTRINĖ VISUOMENĖ

Industrinės visuomenės kilmė iki šiol tebėra mokslinių diskusijų objektas. Man regis, labai tikėtina, kad taip bus amžinai. Be galo sudėtinga permaina įvyko labai didelėje, įvairumų kupinoje ir sudėtingoje visuomenėje, ir įvykis buvo *unikalus:* jokia mėgdžiojanti industrializacija negali būti traktuojama kaip *toks pat* įvykis, koks buvo pradinė industrializacija – paprasčiausiai dėl fakto, kad visos kitos iš tiesų buvo imituojančios, buvo atliekamos, remiantis dabar atsiradusiu žinojimu, jog dalykas gali būti padarytas, ir turėjo tam tikrų akivaizdžių ir ryškių pranašumų (nors, suprantama, mėgdžiojamas idealas buvo interpretuojamas visokiausiais skirtingais būdais). Tad mes niekad negalėsime pakartoti pradinio įvykio, kurį atliko žmonės, nežinoję, ką daro, – nežinojimas sudarė pačią įvykio esmę. Negalime to padaryti dėl daugelio nenuginčijamų priežasčių: jau vien pakartojimo faktas daro jį kitokį negu pradinis atvejis: mes niekaip negalime atkurti visų ankstyvosios mderniosios epochos Vakarų Europos aplinkybių; ir tokio dydžio eksperimentai, siekiant nustatyti teorinį požiūrį, moraliai yra sunkiai įsivaizduojami. Bet kuriuo atveju, norint atrinkti tokio sudėtingo proceso priežastines gijas,

mums reikėtų ne vienos, o daugybės pakartotinių jo peržvalgų, o tai niekad nebūtų mums įmanoma.

Tačiau jeigu negalime iš tikrųjų nustatyti industrializmo etiologijos, galime tikėtis padaryti tam tikrą pažangą kurdami industrinės visuomenės funkcionavimo modelius. Iš tiesų, tikroji garsaus Maxo Weberio tyrinėjimo *(Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia)* vertė ir svarba, man regis, slypi ne tiek jo žavioje, tačiau spekuliatyvioje ir neįtikinančioje hipotezėje apie kapitalizmo dvasios genezę, kiek jo apmąstymuose apie tai, kas sudaro skiriamuosius naujos socialinės tvarkos bruožus. Iš tikrųjų, nors dėmesys nuo kapitalizmo ištakų prie industrializmo ištakų persikėlė (labai išganingai) tik po Weberio ir kaip nekapitalistinių industrinių visuomenių atsiradimo padarinys, vis dėlto svarbiausio klausimo performulavimas jau yra numanomas iš Weberio susidomėjimo biurokratija greta jo domėjimosi verslininkiška dvasia. Jeigu centralizuota biurokratija iliustruoja naująją *Geist* tiek pat kaip ir racionalus verslininkas, tuomet aiškiai mums rūpi veikiau industrializmas, o ne kapitalizmas.

Weberio ir, manau, bet kuriame įtikinamame naujosios dvasios aiškinime *racionalumo* sąvoka turi būti centrinė ir svarbi. Pats Weberis nebūdavo itin sumanus, kai reikėdavo pateikti aiškius ir patenkinamus apibrėžimus, ypač šiuo atveju, nors ir yra visiškai įmanoma iš jo racionalumo sąvokos vartojimo kontekstų suprasti, kokią prasmę jis jai suteikė, ir kad ši esminė sąvoka iš tiesų yra lemiama svarstant šį dalyką. Šią sąvoką neprilygstamai filosofiškai giliai tyrinėjo du didžiausi XVIII a. filosofai, Davidas Hume'as ir Immanuelis Kantas, kurie abu, pasidavę mielai iliuzijai, kad analizuoja žmogaus

protą savaime, *an sich*, bet kur ir bet kuriuo metu, iš tikrųjų pateikė labai įžvalgių ir nuodugnių naujosios dvasios, kurios atsiradimas apibūdino jų amžių, bendrosios logikos aprašymų. Tai, kas šiems dviem mąstytojams buvo bendra, buvo svarbu bent jau tiek pat, kaip ir tai, kas juos skyrė.

Weberio racionalumo sąvokoje aiškiai matomi du elementai. Vienas jų yra nuoseklumas, arba pastovumas, panašus panašių atvejų traktavimas, sistemingumas, – tai galima būtų vadinti pačia tikriausia gero biurokrato siela ar garbe. Kitas yra efektyvumas, šaltas racionalus geriausių turimų priemonių konkretiems, aiškiai suformuluotiems ir išskirtiems tikslams pasiekti parinkimas; kitaip sakant, idealaus verslininko dvasia. Tvarkingumas ir efektyvumas iš tiesų gali būti laikomi biurokratiniu ir verslininkiškuoju bendros racionalumo dvasios elementais.

Aš netikiu, kad šie du elementai iš tikrųjų vienas nuo kito nepriklauso. Priemonių pasiekti tikslui efektyvumo sąvoka suponuoja tai, kad veikėjas visuomet pasirinks tą patį kurios nors konkrečios problemos sprendimą, neatsižvelgdamas į „su ja nesusijusias" aplinkybes; ir todėl ji kelia biurokratinį simetriško traktavimo – kaip savo tiesioginės išvados – reikalavimą. Simetrijos imperatyvas nevisiškai taip jau tiesiogiai suponuoja efektyvumo reikalavimą (ir iš tiesų, kaip pažymėjo pats Weberis, patyrimas rodo, kad biurokratai, net ir (ar ypač) tobulai dori bei sąžiningi, ne visuomet yra ypač efektyvūs); nepaisant to, bet kuris nuolatinis ir nepaviršutiniškas tvarkingumo reikalavimo įgyvendinimas suponuos bendros ir neutralios kalbos vartojimą tiek tikslams, tiek faktui, aplinkai, kurioje tų tikslų siekiama,

apibūdinti. Tokia kalba, aiškiai apibūdindama tikslus ir priemones, galiausiai leis apibrėžti veiksmus vien tokiu būdu, kuris garantuoja, kad aiškiai nustatyti tikslai bus pasiekiami priemonėmis, parinktomis dėl jų optimalaus efektyvumo ir dėl nieko kito.

Tai, kas sudaro šių dviejų racionalumo dvasios, kurią aiškiai suvokė Weberis, elementų (tvarkingumo ir efektyvumo) pagrindą, yra kažkas gilesnio; tai gerai ištyrė Hume'as ir Kantas, pagauti džiugaus įspūdžio, kad tyrinėja žmogaus protą apskritai: būtent bendrą faktų matą, taip sakant, visuotinę sąvokų valiutą, skirtą bendrai apibūdinti daiktams; ir *esprit d'analyse*, įtaigiai skelbtą ir apibūdintą jau Descartes'o. Kiekvienas iš šių elementų jau yra suponuotas racionalumo tokia prasme, kuri domina mus kaip moderniosios dvasios paslaptis. Bendra arba viena sąvokų valiuta arba vartosena aš vadinu tai, kad visi faktai telpa vienoje ištisinėje loginėje erdvėje, kad teiginiai, pranešantys apie juos, gali būti jungiami ir apskritai vienas su kitu yra susiję, ir vadinasi, iš principo pasaulį nusako viena, vidujai vieninga kalba; arba, iš negatyviosios pusės, nėra jokių ypatingų, privilegijuotų, atribotų faktų ar sričių, apsaugotų nuo kitų sričių užterštumo ar prieštaringumo, egzistuojančių savo pačių nepriklausomoje loginėje erdvėje. Žinoma, kaip tik tai buvo labiausiai stebinantis ikimoderniųjų, ikiracionaliųjų pasaulėregų bruožas: jose koegzistavo daugybė deramai nesuvienytų, bet hierarchiškai vienas su kitu susietų popasaulių ir egzistavo specialūs, privilegijuoti faktai, sakralizuoti ir atleisti nuo įprastinio aiškinimo.

Tradicinėje socialinėje tvarkoje medžioklės, derliaus nuėmimo, įvairių ritualų, sosto, virtuvės ar haremo kal-

bos sudaro autonomiškas sistemas: sujungti teiginius, padarytus šiose įvairiose iš esmės nesulyginamose, skirtingose srityse, tirti jų tarpusavio nenuoseklumus ir prieštaravimus, mėginti visus juos suvienyti būtų socialinio etiketo pažeidimas ar dar blogiau, ko gero, šventvagystė ar bedievystė, o pats toks siekimas būtų nesuprantamas. Tuo tarpu mūsų visuomenėje priimta, kad visi referentiški kalbos vartojimai galiausiai nusako vieną aiškų ir logiškai nuoseklų pasaulį ir gali būti redukuoti į vieningą kalbą; ir kad teisėta sieti juos vieną su kitu. „Žūtbūt susieti" – tai yra suprantamas ir priimtinas idealas. Šiuolaikinės pažinimo filosofijos teorijos dažnai yra šios idėjos ir troškimo mūsiška išraiška ir sisteminimas, kuris vėlgi nėra filosofinė užgaida, o turi gilias socialines šaknis.

Faktų sulyginimas ir suvienalytinimas yra nepilnas, jei jo nelydi tai, ką galima būtų pavadinti visų skiriamųjų išskyrimu, *esprit d'analyse,* – visų sudėtingumų suskaidymas į sudedamąsias dalis (net jei tai galima padaryti vien mintyse) ir atsisakymas pritarti sutartiniams sąvokų „komplektams". Tradicinės pasaulėregos įamžina save ir joms būdingus išankstinius įsitikinimus kaip tik susiedamos daiktus; o primygtinai reikalaudami atplėšti daiktus vieną nuo kito, mes iš jų išsilaisvinome. Šie sąvokų „komplektai" ir nutrūkstančios, netolydžios konceptualiosios erdvės idėjų sferoje yra stabilių socialinių grupių ir struktūrų ekvivalentai žmonių lygmenyje. Taip pat ir suvienytas, standartizuotas, nelyg būtų metrinis, faktų pasaulis, toks, kaip jis suvoktas Hume'o ir Kanto filosofijoje, yra anonimiškų ir lygių žmonių kolektyvų masinėje visuomenėje analogas. Šiuose sam-

protavimuose mums labiau rūpi žmonės ir jų grupės, o ne idėjos; tačiau jų idėjų suvienijimas į nuoseklias ir vieningas sistemas yra susijęs su jų persigrupavimu į vidujai paslankias, kultūriškai tolydžias bendruomenes.

Industrinė visuomenė yra vienintelė visuomenė iš visų kada nors buvusių, gyvenanti nuolat palaikomu ir amžinu augimu, numanomu ir nuolatiniu tobulėjimu. Ir nenuostabu, juk tai buvo pirmoji visuomenė, sukūrusi pažangos, nuolatinio tobulėjimo sąvoką ir idealą. Mėgstamiausias jos socialinės kontrolės būdas yra visuotinis „atsipirkimas nuo danų", išvengiant socialinės agresijos materialinės gerovės didinimu; didžiausias jos silpnumas yra negalėjimas išgyventi jokio laikino „visuomenės papirkimo fondo" sumažėjimo ir atlaikyti abejones dėl jos teisėtumo, kylančias, jeigu gausybės ragas laikinai užsikemša ir liejasi su pertrūkiais. Daugelis visuomenių praeityje tarpais prasimanydavo naujovių ir pagerindavo savo dalią, o kartais net galėjo iš tiesų būti ir taip, kad patobulinimai atsirasdavo ne kaip pavieniai žvalgai, o ištisais batalionais. Bet pagerinimas niekad nebūdavo amžinas, nei būdavo tikimasi, kad jis toks bus. Turėjo atsitikti kažkas ypatinga, kad sukeltų tokį neįprastą ir reikšmingą tikėjimąsi.

Ir iš tikrųjų atsitiko kažkas neįprasta, kažkas unikalaus. Vienalyčio, paklūstančio sisteminiams, bendriems dėsniams ir atviro begaliniam tyrinėjimui pasaulio koncepcija pasiūlė begalines naujų priemonių derinių galimybes be jokių tvirtų išankstinių tikėjimųsi ir ribų: jokios galimybės neturėtų būti atmestos, ir galiausiai vien akivaizdumas atskleistų, kokie yra daiktai ir kaip jie turėtų būti jungiami ir derinami, kad garantuotų trokštamus padarinius. Tai buvo absoliučiai nauja vizija. Kiek-

vienas senasis pasaulis buvo kosmosas – tikslingas, hierarchiškas, „prasmingas"; kita vertus, jie buvo nevisiškai vieningi, susidedą iš juos sudarančių mažesnių popasaulių, turinčių savo kalbą ir logiką, nesujungiamų vieno visa apimančio dėsningumo. Naujasis pasaulis, pirma, buvo moraliai neutralus, antra, vieningas.

Hume'o filosofija yra vienas iš svarbiausių šios vizijos susisteminimų. Geriausiai žinoma jos dalis yra priežastingumo aiškinimas, kuris iš tiesų plaukia iš bendros visa apimančios vizijos ir svarbiausių jos įžvalgų. Galų gale tai reiškia, kad pačioje daiktų prigimtyje nėra nieko, kas būtų neatskiriamai ir pastoviai susiję su kuo nors kitu. Faktiniai šio pasaulio ryšiai gali būti nustatyti vien tik pirmiausia atskiriant mąstymu viską, ką galima atskirai mąstyti, – kad galėtume išskirti, taip sakant, grynus elementus, – o paskui nustatant, kas, kaip patyrimo faktas, yra iš tikrųjų su kuo nors susiję.

Ar pasaulis yra toks? *Mūsų* – taip. Tai yra nesibaigiančių atradimų pasaulio išankstinė sąlyga ir kaina. Tyrinėjimas neturi būti saistomas ir stabdomas prigimtinės daiktų giminystės ir ryšių, priimtinų vienokiam ar kitokiam gyvenimo supratimui ar būdui. Ir, žinoma, Hume'o pateiktas priežastingumo aiškinimas nėra vien giliau slypinčio vaizdo, iškylančio prieš netrikdomą, amžiną tyrinėtoją, puikus apibendrinimas; tai taip pat jo ekonominio antrininko, moderniosios epochos verslininko elgesio apibendrinimas. Ne proto amžiaus pirkliui ar fabrikantui toks darbo, technikos, medžiagos ir formos mišinys, kuris yra nustatytas įpročio, susietas su tam tikra socialine tvarka ir ritmu; jo žengimas į priekį ir ekonomikos, kurios dalis jis yra, pažanga vėlgi priklauso nuo netrukdomo bet kokių priemonių pasirinkimo,

vadovaujantis vien akivaizdumu ir niekuo kitu, – priemonių, skirtų tokiam aiškiam tikslui kaip pelno didinimas. (Jo pirmtakui ar kokiam tebeegzistuojančiam amžininkui feodalui būtų buvę sunku išskirti vienintelį, izoliuotą sėkmės kriterijų. Pelnas jam būtų susiliejęs su daugeliu kitų neatsiejamų sumetimų, tokių kaip jo padėties bendruomenėje išlaikymas. Adamas Smith'as net pernelyg aiškiai matė skirtumą tarp Glazgo miestelėno ir, tarkim, Camerono iš Lochielių klano. Hume'o priežastingumo teorija patvirtina miestelėno pasaulio supratimą.)

Mums čia rūpi visuomenės, kuri tapo priklausoma nuo pažinimo ir ekonomikos plėtros (suprantama, abi jos yra viena su kita susijusios), vizija, nes pirmučiausia mus domina nuolat augančios, nuolat progresuojančios visuomenės padariniai. Bet šio nuolatinio augimo padariniai yra tiesiog stulbinamai panašūs į jį sąlygojusią viziją.

Nuolat auganti visuomenė

Pažinimo plėtra suponuoja tai, kad joks elementas *a priori* nėra neatsiejamai susijęs su kuriuo kitu ir kad viską galima iš naujo apmąstyti; ekonomikos ir gamybos pažangai reikia lygiai to paties iš žmogaus veiklos ir, vadinasi, iš žmonių vaidmenų. Vaidmenys tampa atsitiktiniai, laisvai pasirenkami ir instrumentiniai. Senasis socialinių vaidmenų struktūros stabilumas paprasčiausiai yra nesuderinamas su augimu ir naujovėmis. Naujovė – tai daryti naujus dalykus, kurių ribos negali būti tos pačios kaip užsiėmimų ir veiksmų, kuriuos jos pakeičia. Be abejo, dauguma visuomenių gali susidoroti

su atsitiktiniu darbų persiskirstymu ir gildijų ribų nauju nubrėžimu, taip kaip futbolo komanda eksperimentuodama gali vieną išdėstymą pakeisti kitu ir vis dėlto išsaugoti vientisumą. Vienas pokytis nesukelia pažangos. Tačiau kas atsitinka, jei tokie pokyčiai vyksta nuolatos ir be perstojo, jei nuolatinė užsiėmimų kaita pati tampa vieninteliu pastoviu socialinės tvarkos bruožu?

Kai atsakoma į šį klausimą, svarbiausia nacionalizmo problemos dalis yra jau išspręsta. Nacionalizmas įsišaknijęs *tam tikrame* darbo pasidalijimo *pobūdyje,* – sudėtingame ir nuolatos, tolydžio vis labiau besikeičiančiame.

Kaip ypač primygtinai tvirtino Adamas Smith'as, dideliam darbo našumui būtinas sudėtingas ir ištobulintas darbo pasidalijimas. Nuolat augančiam produktyvumui reikia, kad šis pasidalijimas būtų ne vien sudėtingas, bet taip pat nuolatos, ir dažnai greitai, besikeičiantis. Šis greitas ir nenutrūkstamas ekonominių vaidmenų sistemos ir jos vietų užimtumo keitimasis turi tam tikrų tiesioginių ir labai svarbių padarinių. Žmonės, esantys joje, apskritai paėmus, negali išlikti tose pačiose patogiose vietose visą gyvenimą; tik retai jie gali ilsėtis jose, taip sakant, kartų kartas. Tarnybos ir postai retai (dėl šios ir kitų priežasčių) yra tėvo perduodami sūnui. Adamas Smith'as pastebėjo buržuazinio likimo nesaugumą, nors socialinės padėties stabilumą klaidingai priskyrė gyvulių augintojams, supainiodamas jų genealoginius mitus su tikrove.

Tiesioginis šios naujos mobilumo rūšies padarinys yra tam tikra egalitarizmo rūšis. Modernioji visuomenė mobili ne dėl to, kad egalitariška. Ji egalitariška dėl to, kad mobili. Maža to, turi būti mobili, nori ji to ar ne,

nes to reikia patenkinti baisiam ir milžiniškam jos ekonominės plėtros troškimui.

Visuomenė, kuriai skirta nuolat žaisti „muzikinių kėdžių" žaidimą*, negali surėsti didelių užtvarų tarp klasių, kastų ar luomų, tarp įvairių jos disponuojamų „kėdžių" grupių. Tai apsunkintų jos mobilumą, o praradus mobilumą, tikrai sukeltų nepakeliamas įtampas. Žmonės gali pakęsti baisią nelygybę, jei ji pastovi ir pašventinta papročio. Tačiau karštligiškai nepastovioje visuomenėje paprotys nebeturi laiko ką nors šventinti. Bastūno negaubia aureolė, taip pat ir mobilios visuomenės susisluoksniavimo negali apgaubti kokia nors aureolė. Susisluoksniavimas ir nelygybė egzistuoja, ir kartais pačiais ryškiausiais pavidalais; nepaisant to, jie yra nebylūs ir diskretiški, susilpninti turto ir padėties skirtumų tolydaus laipsniškumo, socialinės distancijos stygiaus ir gyvenimo stilių susiliejimo, statistinio ir tikimybiško skirtumų pobūdžio (priešpriešos griežtiems, absoliutiems, prarajai prilygstantiems skirtumams, kurie yra tipiški agrarinei visuomenei) ir socialinio mobilumo iliuzijos ar realybės.

Ši iliuzija yra būtina ir negali išlikti, nebūdama bent kiek tikra. Kiek iš tiesų yra tikrovės šioje judėjimo viršun ir žemyn regimybėje, galima įvairiai atsakyti, ir tai yra mokslinių svarstymų objektas, tačiau čia negali būti kaip nors pagrįstai abejojama tuo, kad tikrovės joje yra daug: kai taip smarkiai keičiasi pati vaidmenų sistema, tie, kurie užima jos vietas, negali, kaip teigia kai kurie kairieji sociologai, būti pritvirtinti prie sustabarėjusios

* Žaidimas, kai žaidėjai eina ratu apie kėdžių eilę, kurioje yra viena kėde mažiau, nei žaidime dalyvauja žaidėjų. Kaskart nutilus muzikai, žaidėjai sėdasi, ir vienas lieka be kėdės. – *Vert. past.*

sluoksnių sistemos. Palyginti su agrarine visuomene, ši visuomenė yra mobili ir egalitarinė.

Tačiau yra ir daugiau skirtumų nei visi tie, kurie susiję su egalitarizmu ir mobilumu, sukeltais būdingos industrinės, į augimą orientuotos ekonomikos. Yra kai kurių papildomų subtilesnių naujojo darbo pasidalijimo bruožų, kurie turbūt geriausiai gali būti atskleisti svarstant industrinės visuomenės ir ypač sudėtingos, gerai išsivysčiusios agrarinės visuomenės darbo pasidalijimų skirtumą. *Akivaizdus* jų skirtumas yra tas, kad viena yra stabilesnė, o kita – mobilesnė. Iš tiesų, viena jų, apskritai paėmus, nori būti stabili, o kita – mobili; ir viena jų pretenduoja būti stabilesnė, nei tai leidžia socialinė tikrovė, tuo tarpu kita, apsimesdama patenkinanti savo egalitarinį idealą, dažnai laiko save mobilesne, nei iš tikrųjų jai leidžia jos realūs suvaržymai ir apribojimai. Ir nors abi sistemos yra linkusios pervertinti savo pačių esmines ypatybes, jos iš tikrųjų aiškiai turi tą bruožą, kurį skelbiasi esant būdingą joms, kai sugretinamos viena su kita: viena yra nelanksti, o kita – mobili. Bet jeigu tai – akivaizdus priešingumas, tai kokie subtilesni bruožai jį lydi?

Detaliai palyginkime darbo pasidalijimą labai išsivysčiusioje agrarinėje visuomenėje su vidutinės industrinės visuomenės darbo pasidalijimu. Pavyzdžiui, su kiekviena funkcijų rūšimi susijusi mažiausiai viena specialistų rūšis. Automobilių mechanikai ima specializuotis pagal automobilio markę, kurią jie aptarnauja. Industrinė visuomenė turi daugiau gyventojų ir tikriausiai, skaičiuojant įprasčiausiu būdu, daugiau skirtingų darbų. *Šiuo* požiūriu darbo pasidalijimas joje yra daug labiau paženges į priekį.

Bet, vadovaujantis kai kuriais kitais kriterijais, gali būti ir taip, kad brandžios agrarinės visuomenės darbo pasidalijimas iš tikrųjų yra sudėtingesnis. Specializacijos joje gali būti viena nuo kitos labiau nutolusios nei galbūt gausesnės specializacijos industrinėje visuomenėje, kurios yra linkusios į tai, ką galima būtų apibūdinti kaip bendrą stiliaus giminystę. Kai kurios brandžiõs agrarinės visuomenės specializacijos ypač ryškios: jos yra visą gyvenimą trunkančio, labai ilgo ir visiškai atsidavusio gudinimosi vaisiai, – tas gudinimasis galėjo būti pradėtas ankstyvoje jaunystėje ir reikalavo kone visiškai išsižadėti kitų interesų. Šių visuomenių amatų ir menų dirbiniams sukurti reikia ypač daug darbo ir meistriškumo, ir dažnai jie tokie sudėtingi ir tobuli, kad jiems nė iš tolo neprilygsta tai, ką vėliau čia pasiekia industrinės visuomenės, kurių namudiniai dirbiniai, menai ir ornamentai, įrankiai ir papuošalai, gastronomija yra žinomi kaip menki ir vargani.

Nekreipiant dėmesio į sausumą ir sterilumą, išplėtotos agrarinės visuomenės mokslo žmonių įvaldytas scholastinis ir ritualinis sudėtingumas dažnai yra toks, kad pasiekia pačias žmogaus proto ribas. Trumpai sakant, nors valstiečiai, sudarantys didžiąją agrarinės visuomenės dalį, daugiau ar mažiau ir gali vienas kitą pakeisti, kai reikia atlikti socialinius uždavinius, kurie paprastai jiems priskiriami, svarbi specialistų mažuma tokiose visuomenėse nepaprastai vienas kitą papildo; kiekvienas iš jų, arba kiekviena jų grupė, yra priklausoma nuo kitų ir jų specialybė, kai ja apsiribojama, tiesiog negali būti savarankiška.

Priešingai, industrinėje visuomenėje įdomu tai, kad, nepaisant didesnio jos specialybių skaičiaus, distancija

tarp specialistų yra kur kas mažesnė. Jų paslaptys daug artimesnės bendram supratimui, jų vadovėliuose yra idiomų, kurios daug labiau sutampa, ir persikvalifikavimas, nors kartais ir sunkus, apskritai nėra baimę keliantis uždavinys.

Taigi be mobilumo buvimo vienu atveju ir stabilumo – kitu, pačiame darbo pasidalijime yra nežymių, bet didelių ir svarbių kokybinių skirtumų. Durkheimas klydo, kai iš esmės jungė išsivysčiusias ikiindustrines civilizacijas ir industrinę visuomenę viena klasifikacine rubrika „organiškas solidarumas" ir platesnėje organiško solidarumo arba komplementaraus darbo pasidalijimo kategorijoje neįstengė tinkamai atskleisti tolesnių skirtumų. Skirtumas yra šis: didesnė mokymo dalis industrinėje visuomenėje yra *beudras* mokymas, specifiškai niekaip nesusijęs su labai specializuota aptariamo asmens profesine veikla ir *ankstesnis* už ją. Industrinė visuomenė pagal daugumą kriterijų gali būti labiausiai specializuota iš visų visuomenių; tačiau jos švietimo sistema neabejotinai yra *mažiausiai* specializuota ir visuotiniausiai standartizuota iš visų kada nors egzistavusių. Toks pat mokymas ir lavinimas yra suteikiamas visiems arba daugumai vaikų ir paauglių iki stebėtinai vėlyvo amžiaus. Į specializuotas mokyklas žiūrima palankiai tik lavinimo proceso pabaigoje, jei jos papildo tam tikrą ilgai trukusį ankstesnį nespecializuotą mokymą; specializuotos mokyklos, skirtos jaunesniems mokiniams, prestižo neturi.

Ar tai paradoksas, o galbūt viena iš tų nelogiškų ankstesnio amžiaus atgyvenų? Tie, kurie aukštajame moksle įžvelgia „kilmingųjų" ar „dykinėtojų" klasei būdingų bruožų, kartais taip ir manydavo. Tačiau nors

kai kurie įmantrumai ir dirbtinumai, neatskiriami nuo aukštojo išsilavinimo, iš tiesų gali būti nieko bendra su reikalu neturintys dalykai ir tiesiog atgyvenos, bet svarbiausias faktas – bendro, nespecializuoto mokymo paplitimas ir svarba – su labai specializuota industrine visuomene yra susijęs ne kaip koks paradoksas, o kaip visiškai ją atitinkąs ir būtinas dalykas. Industrinei visuomenei būdinga specializacija remiasi būtent bendru nespecializuoto ir standartizuoto mokymo pamatu.

Šiuolaikinė armija savo naujokus pirmiausia apmoko pagal visiems jiems bendrą planą; tuo metu, kaip manoma, jie įgyja ir įvaldo pagrindinę idiomą, ritualus ir įgūdžius, bendrus visai armijai; ir tik vėliau naujokai mokomi labiau specializuotai. Remiamasi prielaida ar tikimasi, kad kiekvienas tinkamai apmokytas naujokas iš vienos specializacijos gali būti perkvalifikuotas į kitą, tam per daug nesugaištant laiko, išskyrus palyginti mažą labai kvalifikuotų specialistų skaičių. Šiuo požiūriu modernioji visuomenė yra tokia pat kaip ir armija, tik jai tos ypatybės būdingos dar labiau. Ji suteikia labai ilgai trunkantį ir gana nuodugnų išsilavinimą visiems savo naujokams, iš jų reikalaudama tam tikrų bendrų kvalifikacijų: raštingumo, mokėjimo skaičiuoti, svarbiausių darbo įpročių ir socialinių įgūdžių, susipažinimo su pagrindiniais techniniais ir socialiniais įgūdžiais. Didžiosios gyventojų daugumos būdingi įgūdžiai, reikalingi jų darbiniame gyvenime, yra suformuojami bei įskiepijami arba suteikiant pagrindinį išsilavinimą, arba dirbant, arba daug trumpiau lavinant papildomai; čia remiamasi prielaida, kad kiekvienas, kuris įgijo bendrąjį išsilavinimą, būdingą visiems gyventojams, be pernelyg didelių sunkumų gali būti perkvalifikuotas daugumai darbų.

Apskritai papildomus įgūdžius sudaro vien nedaugelis technikų, kurių gali būti išmokstama gana greitai, plius „patyrimas", tam tikras aplinkos, jos darbuotojų, jos funkcionavimo būdo pažinimas. Tam įgyti tereikia šiek tiek laiko ir kartais tai dar labiau yra sustiprinama truputėlio apsauginės mistikos, bet retai tai iš tikrųjų būna kas nors labai daug. Taip pat yra ir nedaug tikrų specialistų, kurių efektyvus darbas einant savo pareigas iš tikrųjų priklauso nuo labai ilgai trunkančio papildomo mokymosi, ir kurių negali lengvai pakeisti arba ir iš viso negali pakeisti tas, kuris neturi jų specifinio, ypatingo išsilavinimo ir talento.

Visuotinio raštingumo idealas ir teisė į išsilavinimą yra moderniųjų vertybių panteono labai svarbi dalis. Apie jį su pagarba kalba valstybės veikėjai ir politikai, jis įrašytas į teisių deklaracijas, konstitucijas, partijų programas ir t.t. Kol kas čia nieko ypatinga. Tas pat tinka atstovaujamajai ir atsiskaitomajai valdžiai, laisviems rinkimams, nepriklausomam teismui, žodžio ir susirinkimų laisvei ir t.t. Daugelis ar dauguma šių nuostabių vertybių daugelyje pasaulio šalių dažnai ir sistemingai yra ignoruojamos, niekam nė truputėlio tuo nesistebint. Labai dažnai tikrai galima laikyti šias frazes tuščiais žodžiais. Daugelis konstitucijų, garantuojančių žodžio ir rinkimų laisvę, tiek pat tepasako apie tas visuomenes, kurias jos tariamai apibūdina, kiek ir žmogus, sakantis „labas rytas", pasako apie orą. Visa tai gerai žinoma. O iš tiesų įdomu ir nepaprastai reikšminga tai, kad visuotinio ir valdžios garantuojamo išsilavinimo principas yra idealas, labiau gerbiamas jo laikantis nei jį laužant. Tuo jis faktiškai yra unikalus, vienintelis toks tarp šiuolaikinių idealų; ir tai būtina paaiškinti. Profesorius Ronaldas

Dore'as smarkiai kritikavo šį polinkį* (ypač besivystančių visuomenių) pervertinti formalius kvalifikaciją liudijančius „popierius" ir neabejotinai žalingus šalutinius šio polinkio padarinius. Bet aš abejoju, ar jis iki galo suvokia gilias to reiškinio, kurį kritiškai vadina Diplomų liga, šaknis. Mes gyvename pasaulyje, kuriame nebegalime vertinti neformalaus, asmeniško įgūdžių perdavimo, nes socialinės struktūros, kuriose galėtų vykti toks perdavimas, nyksta. Tad ir vienintelis išsilavinimas ir žinojimas, kurį mes galime vertinti, yra tas, kurį paliudija pakenčiamai nešališki mokymo centrai; jie išduoda pažymėjimus ar diplomus, remdamiesi sąžiningu, nešališku egzaminavimu. Taigi mums lemta sirgti šia Diplomų liga.

Visa tai perša mintį, kad čia aprašytas visuotinis, standartizuotas ir bendras išsilavinimas *iš tiesų* esmingai svarbus efektyviam moderniosios visuomenės funkcionavimui ir nėra vien tuščiažodžiavimas ar savireklama. Taip yra iš tikrųjų. Kad suprastume, koks tas jo vaidmuo, turime, pasiskolinę žodį iš Marxo (nors turbūt ir ne jo vartota prasme), aptarti ne vien moderniosios visuomenės gamybos būdą, bet pirmiausia jos *reprodukcijos* būdą.

Socialinė genetika

Socialinių individų ir grupių reprodukcija gali būti atliekama arba „vienas vienam" – „darbo" – principu,

* Dore, Ronald. *The Diploma Disease.* – London, 1976. Susipažinimui su socialinėmis raštingumo implikacijomis ankstesniu laikotarpiu žr. Goody, Jack (ed.). *Literacy in Traditional Societies.* – Cambridge, 1968.

arba taip, ką galima pavadinti centralizuotu metodu. Žinoma, yra daug mišrių ir tarpinių šio darbo atlikimo būdų, bet juos bus geriausia nagrinėti aptarus šias dvi kraštutines, galima sakyti, priešingas, galimybes.

„Vienas vienam", „darbo" metodas yra tas, kai šeima, gimininis vienetas, kaimas, gentinis segmentas arba panašus visiškai mažas vienetas priima jame gimusius kūdikius ir, leisdamas jiems dalyvauti bendruomenės gyvenime bei įpareigodamas tai daryti, be to, remdamasis keletu specifiškesnių metodų: auklėjimu, pratimais, pamokymais ir taisyklėmis, *rites de passage* ir t.t., galiausiai paverčia šiuos kūdikius suaugusiais žmonėmis, ganėtinai panašiais į ankstesniųjų kartų suaugusiuosius; šitaip visuomenė ir jos kultūra save pratęsia ir įamžina.

Centralizuotas reprodukcijos metodas yra toks, kada vietinis metodas yra reikšmingai papildytas (arba ypatingais atvejais ir visiškai pakeistas) auklėjimo ar mokymo organo, kuris yra atskirtas nuo vietinės bendruomenės ir kuris užsiima mūsų aptariamų jaunų žmonių rengimu, o galiausiai sugrąžina juos atgal platesnei visuomenei, kad joje jie atliktų savo vaidmenį, kai mokymo procesas yra baigtas. Ryškiausias šios sistemos atvejis, kai buvo pasiektas didžiausias tobulumas ir efektyvumas – Osmanų imperija: čia pagal „devširme" ir janyčarų sistemas berniukai, gauti iš nukariautų gyventojų kaip įsipareigojimo mokėti mokesčius užstatas arba nusipirkti kaip vergai, buvo sistemingai rengiami karui ir valdymui ir idealiu atveju būdavo visiškai atpratinami bei atskiriami nuo savo šeimų ir bendruomenių, iš kurių buvo kilę. Ne toks absoliutus šios sistemos atvejis buvo ir iš dalies ir dabar yra praktikuojamas aukštesniosios britų klasės: tai uždaro tipo mokyklos nuo labai anksty-

vo amžiaus. Šios sistemos variantų kartais gali pasitaikyti net palyginti paprastose, dar neraštingose agrarinėse visuomenėse.

Visuomenės, susidedančios iš subbendruomenių, gali būti suskirstytos į tas, kuriose, jeigu reikia, subbendruomenės gali reprodukuoti save be likusios visuomenės pagalbos, ir tas, kuriose tarpusavio papildomumas ir priklausomybė yra tokie, kad subbendruomenės negali to padaryti. Apskritai imant, agrarinės visuomenės segmentai ir kaimo bendruomenės *gali* reprodukuoti save savarankiškai. Antropologinė segmentinės visuomenės samprata grindžiama kaip tik šia idėja: „segmentas" yra tiesiog mažesnis didesnės visuomenės, kurios dalis jis yra, variantas ir mažesniu mastu gali daryti viską, ką daro didesnis vienetas.

Dar reikia skirti pedagoginį savarankiškumą nuo ekonominio savarankiškumo sugebėjimo save reprodukuoti požiūriu. Savaime aišku, valdantieji agrarinės visuomenės sluoksniai priklauso nuo pertekliaus, imamo iš likusios visuomenės dalies, tačiau, nepaisant to, švietimo požiūriu jie gali būti visiškai savarankiški. Įvairias kitas nesavarankiškumo rūšis gali sąlygoti socialinės taisyklės, tokios, kurios bendruomenes daro priklausomas nuo išorinių ritualų specialistų arba nuo nuotakų pasiūlos iš šalies. Čia mums rūpi pedagoginis, o ne ekonominis grupės sugebėjimas save reprodukuoti. Yra gausybė sudėtingų, mišrių ir tarpinių grupių reprodukcijos formų. Kai feodalai siunčia savo sūnus kaip pusiau stažuotojus, pusiau įkaitus į vietinį dvarą, kai meistrai priima pameistriais ne savo sūnus, ir taip toliau, tai akivaizdžiai yra tokios mišrios sistemos.

Apskritai kalbant, agrarinės visuomenės padėtis yra tokia: didžioji gyventojų dauguma priklauso save reprodukuojantiems vienetams, kurie iš esmės lavina ir moko savo vaikus per darbą, be ypatingų pastangų – lavinimas čia yra neatskiriama bendros jų gyvenimo veiklos dalis, – labai ar iš viso nepasikliaudami jokiais mokymo specialistais. Gyventojų mažuma gauna specializuotą išsilavinimą. Visuomenėje yra vienas ar daugiau sluoksnių mokytojų, kurių pagrindinės pareigos yra mokymas bei lavinimas; jie reprodukuoja ir save, priimdami savuosius, juos pakeisiančius mokinius, ir tam tikrą laiko dalį atlieka patarnavimus likusiai bendruomenės daliai: ritualinius, gydymo, patarimų bei perspėjimų, sekretoriavimo ir taip toliau. Naudinga skirti pačioje bendruomenėje vykstantį mokymą „vienas vienam" ir vadinti jį sukultūrinimu *(acculturation)* ir specializuotą *egzomokymą* (analogišką egzogamijai), kuriam reikia įgūdžių, peržengiančių bendruomenės ribas, ir vadinti jį tikruoju lavinimu.

Labai svarbus raštingosios agrarinės visuomenės sluoksnis yra raštininkai, kurie gali skaityti ir perteikti rašytines žinias ir sudaro vieną šios visuomenės specialistų klasių. Jie gali sudaryti gildiją arba jos nesudaryti, arba būti inkorporuoti į organizaciją. Kadangi apskritai kalbant, rašymas greitai peržengia savo grynai techninio naudojimo – užrašams – ribas ir įgyja moralinę bei teologinę reikšmę, raštininkai ar rašto žmonės yra kone visuomet daug daugiau negu grafotechnikai. Svarbu ne vien pats rašymas, bet ir tai, kas rašoma, o agrarinėje visuomenėje sakralumo ir profaniškumo santykis rašytinėje sferoje dažniausiai smarkiai nusveriamas pirmojo naudai. Taigi rašytojai ir skaitytojai yra specialistai ir

dargi daugiau nei specialistai; jie yra visuomenės dalis ir drauge pretenduoja būti visos jos balsu. Jų specializacija kažką *sako* – kažką ypatinga, turbūt kiek daugiau negu medžio drožėjų ir kitų dailininkų ir daug daugiau nei alavuotojų.

Tokioje visuomenėje specialistų dažnai yra bijomasi, jie neapkenčiami ir niekinami. Į raštininkus gali būti žiūrima nevienareikšmiškai, bet iš esmės jų autoritetas yra gana didelis. Jie yra ir specialistai, ir visuomenės dalis tarp visų kitų ir vis dėlto, kaip buvo sakyta, pretenduoja būti visuomenės balsu. Jų situacija yra iš pat pradžių paradoksali. Logikai tarp savo vadinamųjų gilių ir reikšmingų galvosūkių turi Kirpėjo dilemą: kaime visi vyrai gali būti skirstomi į tuos, kurie skutasi patys, ir tuos, kuriuos skuta kirpėjas. Tačiau kaip su pačiu kirpėju? Ar jis skutasi pats, ar yra skutamas kirpėjo? Šiuo pavidalu palikime šį galvosūkį spręsti patiems logikams. Tačiau rašto žmonės tam tikra prasme atsiduria kirpėjo situacijoje. Jie reprodukuoja savo gildiją, mokydami naujus į ją ateinančius narius, bet taip pat moko ar teikia paslaugas likusiai visuomenės daliai. Ar jie skutasi, ar nesiskuta patys? Įtampa ir su ja susijusios problemos (ne vien loginės) išlieka ir nėra lengvai išsprendžiamos.

Galiausiai moderni visuomenė išsprendžia šį galvosūkį, paversdama *kiekvieną* rašto žmogumi, paversdama šią potencialiai visuotinę klasę aktualiai visuotine, užtikrindama, kad kiekvienas be jokių išimčių būtų jos mokomas, kad egzolavinimas taptų visuotine norma ir kad niekas kultūros požiūriu „nesiskustų" pats. Moderni visuomenė yra tokia, kurioje jokia subbendruomenė, mažesnė nei pajėgtų išlaikyti nepriklausomą švietimo

sistemą, daugiau nebegali savęs reprodukuoti. Visiškai socializuoto individo reprodukcija pati tampa darbo pasidalijimo dalimi, ir subbendruomenės pačios sau jos jau nebeatlieka.

Štai kokios yra išsivysčiusios moderniosios visuomenės. Bet kodėl taip *turi* būti? Kokia lemtis stumia jas šia kryptimi? Kodėl – pakartokime ankstesnį klausimą – vien šis, visuotinio raštingumo ir išsilavinimo, idealas yra suvokiamas taip neįprastai, netipiškai rimtai?

Dalis atsakymo jau buvo duota, pabrėžiant darbų ir užsiėmimų mobilumą, nepastovų, greitai kintantį darbo pasidalijimą. Visuomenė, kurios visa politinė sistema ir netgi kosmologija bei moralinė tvarka galų gale remiasi ekonomine plėtra, visuotiniu augančiu „atsipirkimu nuo danų" ir nuolatinio malonumo didėjimo viltimi, kurios teisėtumas priklauso nuo jos sugebėjimo palaikyti ir patenkinti šį lūkestį, priversta turėti naujovių poreikį, vadinasi, ir besikeičiančią profesijų struktūrą. Iš to plaukia, kad tikrai tarp kartų ir labai dažnai tarp atskirų gyvenimo atkarpų žmonės turi būti pasiruošę naujai išsidėstyti, pereiti į naują vietą spręsti naujiems uždaviniams. Čia išaiškėja, pirma, bendrojo lavinimo svarba ir, antra, faktas, kad truputėlis papildomo mokymo, kuris būna susijęs su dauguma darbų, nėra pernelyg daug ir, be to, yra išdėstytas vadovėliuose, suprantamuose visiems turintiesiems bendrąjį išsilavinimą toje visuomenėje. (Nors tas truputėlis papildomo mokymo retai reikalauja didelių pastangų, visiems suteikiamas ir tikrai esminis bendras pagrindas būna gana aukšto lygio, galbūt nepernelyg aukšto, palyginti su agrarinės visuomenės intelektualinėmis *viršūnėmis*, bet tikrai aukšto, palyginti su kadaise įprastu vidurkiu.)

Tačiau ne vien mobilumas ir perkvalifikavimas pagimdė šį imperatyvą. Taip pat ir didžiosios dalies profesinės veiklos *turinys*. Industrinėje visuomenėje darbas – tai ne medžiagos judinimas. Darbo paradigma jau nebe arimas, pjovimas, kūlimas. Daugiausia darbas jau manipuliavimas nebe daiktais, o reikšmėmis. Paprastai jis apima keitimąsi pranešimais ir bendravimą su kitais žmonėmis arba mašinų valdymą. Žmonių prie suodino gamtos veido, tiesiogiai taikančių fizinę jėgą gamtos objektams, proporcija nuolat mažėja. Dauguma darbų, jeigu ir neapima darbo „su žmonėmis", apima mygtukų, jungiklių ar svirčių valdymą, kurį reikia *suprasti*, ir vėlgi yra paaiškinami tam tikra standartizuota kalba, suprantama visiems pageidaujantiesiems.

Pirmą kartą žmonijos istorijoje aiškus ir pakankamai tikslus bendravimas tampa visuotinai, nuolatos naudojamas ir svarbus. Agrarinio ar gentinio pasaulio uždarose vietinėse bendruomenėse bendraujant buvo svarbu vien kontekstas, tonas, gestai, asmenybė ir aplinkybės. Tuometinis bendravimas nepasižymėjo tikslaus formulavimo privalumais, tiksliai formuluoti vietiniai gyventojai nebuvo linkę ir neturėjo tokio sugebėjimo. Tikslumas ir preciziškumo subtilybės, taisyklių saistomos formuluotės buvo paliekamos teisininkams, teologams ar ritualų specialistams ir sudarė jų paslaptį. Tarp uždaros bendruomenės artimų žmonių tikslumas būtų buvęs pedantiškas ir užgaulus, ir sunkiai tėra įsivaizduojamas bei suprantamas.

Nesuskaičiuojamos žmonių kartos vartojo kalbą tokiose asmeniškose, uždarose, konteksto saistomose bendruomenėse, tuo tarpu mokslo žmonės ir juristai, visokiausi konteksto vengiantys grynuoliai ją tevartojo labai

mažą kartų skaičių. Labai sunkiai paaiškinamas tas faktas, kad tokią instituciją, kaip žmogaus kalba, buvo galima vartoti, Basilio Bernsteino žodžiais, kaip „ištobulintą kodą", kaip formalų ir gana nepriklausomą nuo konteksto instrumentą, turint galvoje, kad ji atsirado ir išsiplėtojo aplinkoje, kuri niekaip neskatino tokios jos raidos ir selektyviai nebūtų buvusi jai palanki, jei ji ir būtų krypusi į tą pusę. Ši mįslė prilygsta problemoms, kokias iškelia egzistavimas tokių sugebėjimų (pavyzdžiui, matematinių), kurie didžiausią žmonijos egzistavimo laiko dalį neturėjo praktinės vertės ir todėl niekaip negalėjo tiesiogiai būti natūralios atrankos vaisius. Kalbos, tinkamos tokiam formaliam, nepriklausomam nuo konteksto vartojimui, buvimas yra mįslė, bet tai taip pat akivaizdžiai yra faktas. Tokia galimybė, kad ir iš ko būtų kildinama ir kaip aiškinama, iš tikrųjų buvo. Galiausiai radosi tam tikra visuomenė – dabar ji tampa globaline, – kurioje ši galimybė iš tiesų pasireiškia ir tampa būtina bei dominuojančia.

Apibendrinkime šį argumentą: atsirado visuomenė, besiremianti didelio pajėgumo technologija ir tikėjimusi nepertraukiamo augimo, kuriam reikia ir mobilaus darbo pasidalijimo, ir nepertraukiamo, dažno bei tikslaus svetimųjų bendravimo, apimančio galėjimą bendrai vartoti tikslią reikšmę, perduodamą standartine kalba ir raštu, jei to prireikia. Dėl daugelio susiliejančių priežasčių ši visuomenė turi būti visiškai egzolavinanti: kiekvienas individas mokomas specialistų, o ne jo paties vietinės grupės, jei jis tokią iš viso turi. Jos segmentai bei junginiai – o ši visuomenė, šiaip ar taip, yra didelė, nepastovi ir, palyginti su tradicinėmis, agrarinėmis visuomenėmis, turinti labai nedaug vidinių struktūrų, – tiesiog

yra nepajėgūs arba neturi išteklių reprodukuoti savo sudėties. Raštingumo ir techninės kompetencijos lygis standartizuotoje terpėje, bendra konceptualioji apyvarta, kurių reikalaujama iš šios visuomenės narių, jeigu jie nori turėti paklausą darbo rinkoje ir patirti visus veiksmingos moralinės pilietybės privalumus, yra tokie dideli, kad to paprasčiausiai *negali* suteikti giminės ar vietiniai junginiai, tokie, kokie jie yra. Šitai gali suteikti vien tai, kas panėšėtų į šiuolaikinę „tautinę" švietimo sistemą, nelyg piramidė, kurios pagrindą sudarytų pradžios mokyklos, kuriose dirbtų mokytojai, parengti vidurinėse mokyklose, o šiose dirbtų universitetuose parengti mokytojai, vadovaujami aukštesnio lygio doktorantūrų absolventų. Tokia piramidė suteikia kriterijų nustatyti, koks turi būti minimalus gyvybingo politinio vieneto dydis. Joks vienetas, kuris yra per mažas, kad galėtų tikti tokiai piramidei, negali tinkamai funkcionuoti. Vienetai negali būti *mažesni,* nei reikalauja šis kriterijus. Taip pat yra įvairių apribojimų, kurie neleidžia būti jiems pernelyg dideliems įvairiomis aplinkybėmis, bet tai jau kita tema.

Tas faktas, kad visuomenės subgrupės daugiau nebesugeba savęs reprodukuoti, kad centralizuotas egzošvietimas yra privaloma norma, kad toks švietimas ir lavinimas papildo (nors ir nevisiškai pakeičia) vietinį sukultūrinimą, yra ypač svarbus moderniojo pasaulio politinei sociologijai; o jo padariniai, kad ir kaip būtų keista, retai tebuvo suprasti, įvertinti ir net tyrinėti. Modernioji socialinė tvarka remiasi ne budeliu, o profesoriumi. Ne giljotina, o (vykusiai pavadintas) *doctorat d'état* yra valstybės valdžios svarbiausias įrankis ir simbolis. Įteisinto švietimo monopolis dabar daug svarbesnis nei

įteisintos prievartos monopolis. Kai tai suprantama, tada taip pat gali būti suprastas ir nacionalizmo imperatyvas, jo šaknys, slypinčios ne žmogaus prigimtyje, o tam tikroje dabar paplitusioje socialinėje tvarkoje.

Priešingai populiariam ir netgi moksliniam įsitikinimui, nacionalizmas neturi jokių labai gilių šaknų žmogaus psichikoje. Galima daryti prielaidą, kad žmogaus psichika išliko nepakitusi daugybę žmonijos egzistavimo tūkstantmečių ir netapo nei geresnė, nei blogesnė palyginti trumpame ir labai naujame nacionalizmo amžiuje. Negalima griebtis *bendro* substrato, kad paaiškintume *specifinį* reiškinį. Substratas generuoja daugybę paviršinių galimybių. Nacionalizmas, žmonių grupių organizavimasis į didelius, centralizuotai išlavintus, kultūriškai homogeniškus vienetus, yra viena iš tokių galimybių, ir labai reta, ypatinga. Norint iš tikro jį paaiškinti, ypač svarbu nustatyti specifines jo šaknis. Tik šios specifinės šaknys ir gali deramai jį paaiškinti. Taip specifiniai faktoriai prisideda prie visuotinio žmogiškojo substrato.

Nacionalizmo šaknys, glūdinčios industrinės visuomenės būdingiausiose struktūrinėse reikmėse, iš tiesų yra labai gilios. Šis judėjimas nėra nei ideologinių nukrypimų ar paklydimų, nei emocijų pertekliaus vaisius. Nors tie, kurie jame dalyvauja, paprastai išties kone visi be išimties neįstengia suprasti, kas yra tai, ką jie daro, judėjimas vis dėlto yra politinės visuomenės ir kultūros santykių nuodugnaus prisitaikymo, kuris yra tiesiog neišvengiamas, išorinė apraiška.

Visuotinės aukštosios kultūros amžius

Trumpai pakartokime bendriausius ir svarbiausius industrinės visuomenės bruožus. Jos funkcinėms būtinoms sąlygoms priklauso visuotinis raštingumas bei didelis skaičiavimo, techninis ir bendras išprusimas. Jos nariai yra ir privalo būti mobilūs, pasiruošę vieną veiklą pakeisti kita, ir privalo turėti bendrą pasirengimą, kuris įgalina juos vadovautis naujos veiklos vadovėliais ir instrukcijomis. Dirbdami savo darbą, jie turi nuolatos bendrauti su daugybe kitų žmonių, su kuriais jie anksčiau niekaip nebuvo susiję, tad ir bendravimas su jais greičiau jau turi būti tikslus, o ne besiremiantis kontekstu. Jie taip pat turi sugebėti bendrauti rašytinio, beasmenio, nepriklausomo nuo konteksto, skirtingiausiems pašnekovams tinkamo pobūdžio pranešimais. Vadinasi, šis bendravimas turi vykti tuo pačiu bendru ir standartizuotu lingvistiniu būdu ir raštu. Švietimo sistema, garantuojanti šią socialinę vertybę, tampa didelė ir būtina, tačiau kartu ji jau nebeturi disponavimo rašytiniu žodžiu monopolio: jos klientūra sutampa su visa visuomene, ir vienų individų pakeičiamumas sistemoje kitais galioja švietimo mašinai bent jau tiek pat, kiek ir kiekvienam kitam visuomenės segmentui, o galbūt net ir labiau. Kai kurie labai iškilūs dėstytojai ir tyrinėtojai gal ir gali būti vieninteliai ir nepakeičiami, bet vidutinis profesorius ir mokytojas gali būti pakeistas kuo nors kitu iš už dėstomos profesijos ribų kuo lengviausiai ir dažnai mažai ką, jeigu iš viso ką nors, prarandant.

Kokie viso to padariniai visuomenei ir jos nariams? Daugumai žmonių įsidarbinimo galimybė, orumas, saugumas ir savigarba paprastai priklauso nuo *išsilavinimo;*

ir kultūros, kurioje jie buvo lavinti, ribos taip pat yra ir to pasaulio, kuriame jie gali moraliai ir profesiškai egzistuoti, ribos. Žmogaus išsilavinimas yra jo brangiausia investicija ir galiausiai suteikia jam tapatybę. Modernusis žmogus nėra ištikimas valdovui, žemei ar tikėjimui, kad ir ką jis sakytų, – jis yra ištikimas kultūrai. Ir, šnekant iš esmės, jis yra kastruotas. Mameliuko būklė tapo visuotine. Jokie svarbūs ryšiai nesaisto jo su giminėmis, jie neįsiterpia tarp jo ir plačios, anonimiškos kultūros bendruomenės.

To fakto, kad vien mokyklos, o ne liaudies perteikiama kultūra suteikia industriniam žmogui jo vertę, orumą ir savigarbą, kita pusė yra ta, kad niekas kitas negali nors kiek prilygstamai jam to suteikti. Veltui apsimestume, kad kilmė, turtas ir ryšiai yra nesvarbūs šiuolaikinėje visuomenėje ir kad jie, pasitaikius progai, nėra dargi pasididžiavimo šaltinis jų turėtojams; vis dėlto šitaip įgyti pranašumai dažnai traktuojami taip, tarsi jie neegzistuotų, ir į juos geriausiu atveju žiūrima nevienareikšmiškai. Įdomu būtų paklausti, ar plačiai paplitusi darbo etika padėjo susidaryti tokiai dalykų būklei, ar, atvirkščiai, pirmoji yra antrosios atspindys. Tranai ir rentininkai, žinoma, egzistuoja ir toliau, bet jie labai nekrenta į akis, ir tai jau savaime labai reikšminga. Svarbu ir tai, kad tos privilegijos ir dykinėjimas, kurie dar išliko, dabar yra santūrūs, veikiau nepastebimi, o ne demonstruojami, ir yra atskleidžiami atkaklių tyrinėtojų, linkusių demaskuoti nelygybę, kuri slepiasi po egalitariniu paviršiumi.

Taip nebuvo praeityje, kai dykinėjimo privilegija buvo išdidi ir begėdiška, kaip ir dabar yra kai kuriose išlikusiose agrarinėse visuomenėse arba visuomenėse, ku-

rios ir toliau lieka ištikimos ikiindustrinio gyvenimo etosui. Gan kurioziška, kad ryškaus švaistymo sąvoka buvo sumanyta darbui atsidavusios visuomenės į darbą besiorientuojančio jos nario Thorsteno Vebleno, apstulbinto išvydus tai, ką jis laikė ikiindustrinio, grobuoniško amžiaus atgyvenomis. Egalitarinis, į darbą ir karjerą orientuotas visuomenės paviršius yra toks pat reikšmingas, kaip ir jos neegalitarinė, paslėpta gelmė. Galų gale gyvenimas daugiausia yra gyvenamas paviršiuje, net jei svarbūs sprendimai kartais priimami giliai gelmėje.

Mokytojų klasė dabar vienu požiūriu yra svarbesnė – ji būtina, be jos negalima apsieiti, – o kitu požiūriu daug mažiau svarbi, praradusi monopolį disponuoti kultūros išmintimi, saugoma rašte. Visuomenėje, kurioje kiekvienas yra „kastruojamas", tapatinant jį su jo profesinėmis pareigomis ir išsilavinimu, ir kurioje vargu ar kas įgyja daug (ar nors kiek) saugumo ir paramos iš giminystės ryšių, kad ir kokie reikšmingi jie būtų, mokytojaujantys rašto žmonės jau nebeturi jokios privilegijuotos galimybės gauti administracinius postus. Kai kiekvienas tampa mameliuku, jokia speciali mameliukų klasė biurokratijoje nedominuoja. Galų gale biurokratija gali imti naujokus iš apskritai visų gyventojų, neturėdama baimintis atvykstant tuzino giminaičių kaip nepageidaujamo priedo prie kiekvieno naujai priimtojo į savo tarpą.

Egzosocializacija, tikrasis išsilavinimas, dabar faktiškai yra visuotinė norma. Žmonės įgyja įgūdžių ir reikiamo imlumo, kurie daro juos priimtinus kitiems visuomenės nariams, tinkamus užimti vietas visuomenėje, – daro juos tuo, „kuo jie yra", jų giminės grupei (paprastai šiais laikais, žinoma, jų šeimai-branduoliui) perdavus juos švietimo mašinai, kuri viena tegali su-

teikti jiems platų mokymą ir rengimą, reikalingą įgyti bendram kultūriniam pamatui. Ši švietimo infrastruktūra yra didelė, būtina ir brangi. Jos išlaikymas pranoksta net pačių didžiausių ir turtingiausių visuomenės viduje esančių organizacijų, tarkim, didžiulių pramoninių koncernų, finansines galimybes. Jos dažnai savajam personalui suteikia gyvenamąjį plotą, sporto ir laisvalaikio klubus ir taip toliau; bet nesuteikia, išskyrus ypatingas ir specialias aplinkybes, mokslo. (Jos gali subsidijuoti mokyklų sąskaitas, bet tai jau kitas dalykas.) Organizacijos Žmogus dirba ir dalyvauja savo organizacijoje, bet jo vaikai vis dėlto lanko valstybines ar nepriklausomas mokyklas.

Taigi ši švietimo infrastruktūra yra per didelė ir per brangi bet kuriai organizacijai, išskyrus pačią didžiausią iš visų, valstybę. Bet drauge, kadangi vien valstybė gali pakelti tokią didelę naštą, vien valstybė yra ir pakankamai stipri valdyti tokią svarbią ir esminę funkciją. Kultūra jau nebėra vien socialinės tvarkos puošmena, patvirtinimas ir įteisinimas, socialinės tvarkos, kuri būdavo palaikoma ir šiurkštesniais bei priverstiniais suvaržymais; kultūra dabar yra būtina visiems bendra priemonė, kraujas, gyvybinės jėgos šaltinis ar galbūt greičiau jau minimali visiems bendra atmosfera, vien kurioje visuomenės nariai gali gyventi, išgyventi ir gaminti. Tai visuomenei ji turi būti vieninte̊lė, kurioje jie *visi* galėtų gyventi, kalbėti ir gaminti: vadinasi, ji turi būti visiems *ta pati* kultūra. Be to, ji dabar turi būti didžioji arba aukštoji (raštingoji, švietimo ir mokymo palaikoma) kultūra, ir todėl nebegali ilgiau būti susiskaidžiusi, skirtinga, susijusi su vietove, neraštingoji maža kultūra ar tradicija.

Bet kažkoks mechanizmas turi užtikrinti, kad ši raštingoji vieninga kultūra iš tikrųjų būtų efektyviai kuriama, kad švietimo produktas nebūtų prastas ir neatitinkantis standarto. Tik valstybė gali tai padaryti, ir netgi tose šalyse, kuriose svarbi švietimo mašinos dalis yra privačiose rankose ar priklauso religinėms organizacijoms, valstybė imasi kokybės kontrolės šioje pačioje svarbiausioje pramonėje – funkcionalių ir naudingų žmogiškųjų būtybių gamyboje. Ta šešėlinė valstybė, kuri atsirado tais laikais, kai Europos valstybės buvo ne tik susiskaldžiusios, bet ir socialiai silpnos, – centralizuota bažnyčia, – ėmėsi kovos dėl švietimo kontrolės, bet ji galiausiai buvo neefektyvi, išskyrus tuos atvejus, kai bažnyčia kovojo ir aukštosios kultūros naudai, o todėl netiesiogiai ir naujos tautinės valstybės naudai.

Buvo laikai, kai lavinimas buvo amatininkiška pramonė, kai žmonės galėjo būti daromi kaimo arba klano. Tie laikai jau praėjo, ir praėjo negrįžtamai. (Švietimo sistemoje mažas dabar gali būti gražus vien tada, jei slapčiomis parazituoja didelio sąskaita.) Egzosocializacija, žmonių gamyba ir reprodukcija už vietinio asmeniško vieneto ribų, dabar yra norma ir taip turi būti. Egzosocializacijos imperatyvas yra svarbiausias dalykas, paaiškinantis, kodėl valstybė ir kultūra dabar *privalo* būti susietos, o praeityje jų sąryšis buvo menkas, atsitiktinis, kintamas, laisvas ir dažnai minimalus. Dabar jis yra neišvengiamas. Štai su kuo susijęs nacionalizmas ir kodėl mes gyvename nacionalizmo amžiuje.

4. PERĖJIMAS Į NACIONALIZMO AMŽIŲ

Svarbiausi įrodinėjimo žingsniai dabar jau žengti. Žmonija yra negrįžtamai pasirinkusi industrinę visuomenę, taigi visuomenę, kurios gamybos sistema remiasi vis besiplečiančiu mokslu ir technologija. Vien tai gali išlaikyti esamą ir numatomą planetos gyventojų skaičių ir suteikti jiems perspektyvą turėti tokį gyvenimo lygį, kokį žmogus dabar laiko savaime suprantamu arba trokšta laikyti tokiu. Agrarinės visuomenės pasirinkimo galimybė jau atkrenta, nes tokios visuomenės atkūrimas paprasčiausiai pasmerktų žmonijos daugumą bado mirčiai, o ką jau kalbėti apie baisų ir nepriimtiną skurdą, kuris lauktų išgyvenusiųjų mažumos. Vadinasi, nėra prasmės jokiu praktiniu tikslu diskutuoti agrarinio amžiaus kultūrinių ir politinių lydinčiųjų faktorių žavesio ir siaubo: jie paprasčiausiai yra neįmanomi. Mes reikiamai nesuprantame industrinei visuomenei prieinamų pasirinkimo galimybių spektro ir galbūt niekuomet nesuprasime, bet mes suprantame kai kuriuos esminius jos palydovus. Nacionalizmui reikalingas tam tikras kultūrinis vienalytiškumas yra vienas iš jų, ir mums derėtų su tuo susitaikyti. Nėra taip, kaip tvirtina Elie Kedourie*,

* Kedourie, Elie. *Nationalism.* – London, 1960.

kad nacionalizmas primeta vienalytiškumą; greičiau jau yra taip, kad vienalytiškumas, primestas objektyvaus, neišvengiamo imperatyvo, galiausiai iškyla į paviršių nacionalizmo pavidalu.

Žmonijos dauguma į industrinį amžių ateina iš agrarinės pakopos. (Menka mažuma, kuri ateina tiesiai iš ikiagrarinės būklės, nekeičia įrodymo, ir tie patys argumentai tinka ir jai.) Tačiau agrarinės visuomenės socialinė organizacija visai nėra palanki nacionalizmo principui, politinio ir kultūrinio vienetų susiliejimui ir vienalytei, mokyklos perteikiamai kiekvieno politinio vieneto kultūrai. Priešingai, kaip viduramžių Europoje, ji sukuria politinius vienetus, kurie yra arba mažesni, arba daug didesni, nei nurodytų kultūrinės ribos; tik labai retai, atsitiktinai ji sukurdavo dinastinę valstybę, kuri daugiau ar mažiau atitikdavo kalbą ir kultūrą, kaip galiausiai atsitiko Atlanto vandenyno Europos pakrantėje. (Atitikimas niekad nebuvo labai didelis. Agrarinės visuomenės kultūra yra daug labiau pliuralistinė nei jos imperijos ir daugiausia kur kas platesnė nei jos maži daliniai socialiniai vienetai.)

Dėl visa to perėjimo į industrializmą amžius, pagal mūsų modelį, turėjo būti ir nacionalizmo amžius, audringo persitvarkymo laikotarpis, kuriuo arba politinės, arba kultūrinės ribos, arba ir vienos, ir kitos, buvo keičiamos, kad atitiktų naują nacionalizmo imperatyvą, kuris dabar pirmą kartą tapo juntamas. Kadangi valdovai nelinkę atsisakyti savų teritorijų (ir dėl kiekvieno politinių ribų pasikeitimo kas nors turi pralaimėti), kadangi savosios kultūros pakeitimas labai dažnai būna neįprastai skausmingas dalykas ir, be to, kadangi buvo besivaržančių tarpusavyje kultūrų, siekusių užkariauti žmonių sielas, lygiai taip pat kaip ir besivaržančių politinės

valdžios centrų, siekusių papirkti žmones ir užgrobti teritorijas, – dėl visa to iš mūsų modelio tiesiogiai plaukia, kad šis perėjimo laikotarpis turėjo būti žiaurus ir konfliktiškas. Autentiški istoriniai faktai visiškai patvirtina tokį mūsų spėjimą.

Nepaisant to, būtų neteisinga paprasčiausiai perkelti nacionalistinio imperatyvo įgyvendinimo padarinius į agrarinę visuomenę. Industrinė visuomenė neatsirado Dievui ištarus: „Būk!" Ji pati buvo įvairių procesų, vykstančių konkrečioje agrarinėje visuomenėje, vaisius, o šie procesai savo ruožtu taip pat vyko gana neramiai. Jai tuomet užkariaujant visą pasaulį, nei ši visuotinė kolonizacija, nei tų, kuriuos nešė pramoninio pranašumo banga, bet kurie galiausiai prarado to pranašumo monopolį, atsisakymas siekti imperijos nebuvo taikūs procesai. Visa tai reiškia, kad realioje istorijoje nacionalizmo padariniai yra linkę jungtis su kitomis industrializmo pasekmėmis. Nors nacionalizmas iš tiesų yra industrinės visuomenės organizacijos padarinys, jis nėra *vienintelis* šios naujos visuomenės formos įgyvendinimo padarinys, vadinasi, jį reikia išnarplioti iš kitų procesų.

Problemą iliustruoja stulbinantis Reformacijos ir nacionalizmo santykis. Tai, kad Reformacija pabrėžia raštingumą ir Šventąjį Raštą, tai, kad ji įnirtingai puola monopolistinę dvasininkiją (ar, kaip aiškiai įžvelgė Weberis, veikiau siekia jos universalizacijos nei panaikinimo), Reformacijos individualizmas ir ryšiai su mobiliais miesto gyventojais, – visa tai ją daro savotiška socialinių bruožų ir pažiūrų, kurios, pagal mūsų modelį, sukuria nacionalizmo amžių, pranaše. Protestantizmo vaidmuo padedant sukurti industrinį pasaulį yra didžiulė, sudėtinga ir diskutuotina tema; čia nėra būtina ją nag-

rinėti, užtenka vien prabėgomis nurodyti. Tačiau tose žemės rutulio dalyse, kuriose industrializmas ir nacionalizmas atėjo vėliau ir atsirado dėl išorinio poveikio, reikia tinkamai ištirti visapusišką protestantiško pobūdžio pažiūrų ir nacionalizmo sąryšį.

Šis sąryšis galbūt pats ryškiausias, labiausiai krentantis į akis islame. Arabų pasaulio ir daugelio kitų musulmonų šalių kultūros istorija per pastaruosius šimtą metų daugiausia yra reformizmo pažangos ir pergalės istorija, tam tikras islamiškas protestantizmas, smarkiai akcentuojantis šventąsias knygas ir pirmiausia palaikantis priešiškumą dvasinei maklerystei, vietiniams tarpininkams tarp žmogaus ir Dievo (o praktiškai, tarp skirtingų žmonių grupių), kurie tapo tokie garsūs ikimoderniajame islame. Šio judėjimo istoriją vargu ar galima atskirti nuo šiuolaikinio arabų (ir kitokio) nacionalizmo istorijos. Islamas visuomet turėjo įgimtą polinkį (ar potencialą) į tokio pobūdžio „reformuotą" tikėjimą, o jį užmiršdavo veikiausiai dėl autonomiškų kaimiečių grupių socialinės reikmės įkūnyti šventumą konkrečios vietovės konkrečiu asmeniu – ir tai yra neįkainojama vietiniams tarpininkavimo tikslams. Šiuolaikinėmis sąlygomis jo gebėjimas būti abstraktesniu tikėjimu, vadovaujančiu anonimiškai lygių tikinčiųjų bendruomenei, gali vėl pasitvirtinti.

Bet net ir tos religijos, kurios, kaip galima buvo manyti, turėjo menką įgimtą galimybę būti interpretuojamos taip „protestantiškai", vis dėlto galėjo būti nukreiptos šia linkme amžiuje, kuriame industrialistinės ir nacionalistinės paskatos daro savo poveikį. Formaliai šnekant, negalima tikėtis kokio nors pastebimo sintoizmo panašumo į, tarkim, anglų nonkonformizmą. Vis dėlto

tuo metu, kai japonai siekė modernizacijos, jis buvo blaivus, tvarkingas, nelyg jame būtų buvę kvakeriškų elementų (kurių akivaizdžiai gali būti aptinkama arba kuriuos galima primesti bet kur, jei labai stengiamasi tai padaryti); jie buvo akcentuojami, norint sumažinti visokius ekstazinius elementus ir nereikalingą asmenišką familiarumą, bendraujant su tuo, kas šventa*. Jeigu senovės Graikija būtų išlikusi iki moderniojo amžiaus, Dioniso kultai būtų turėję užsivilkti nuosaikesnius apdarus, Heladei pasukus vystymosi keliu.

Be protestantiškojo ir nacionalistinio etoso ryšių, dar yra pačios industrializacijos tiesioginiai padariniai. Bendriausi ir labiausiai paplitę įsigalėjusios industrinės tvarkos padariniai jau buvo aptarti, kalbant apie bendrąjį mūsų modelį, siejantį industrinį darbo pasidalijimą su nacionalistinio principo įgyvendinimu. Bet tam tikri specifiniai ankstyvosios industrializacijos padariniai, nors apskritai nėra nuolatiniai, vėliau vis dėlto atlieka reikšmingą vaidmenį. Ankstyvasis industrializmas – tai staigus ir didžiulis gyventojų skaičiaus augimas, greita urbanizacija, darbo jėgos migracija, taip pat pasaulinės ūkio struktūros ir centralizuotos politinės visuomenės ekonominis ir politinis skverbimasis į anksčiau daugiau ar mažiau į vidų sutelktas bendruomenes. Tai reiškia, kad bent jau santykinai stabilią ir izoliuotą tradicinių agrarinių bendruomenių Babelio sistemą, kurioje kiekviena bendruomenė yra į vidų orientuota, iš visų pusių atskirta geografiškai, o horizontaliai atribota milžiniškos socialinės distancijos, pakeičia visiškai kitoniškas naujas Babelis, su naujomis kultūrinėmis – ne stabiliomis, o

* Asmeniška Ronaldo Dore'o informacija.

nuolat ir dramatiškai kintančiomis – ribomis, kurias retai tepašventina kokio nors papročio aureolė.

Taip pat egzistuoja ir nacionalizmo bei kolonializmo, imperializmo bei dekolonizacijos procesų ryšys. Industrinės visuomenės atsiradimo Vakarų Europoje padarinys buvo faktinis viso pasaulio užkariavimas, įvykdytas Europos valstybių, o kartais Europos persikėlėlių kolonistų. To rezultatas – visa Afrika, Amerika, Okeanija ir labai didelės Azijos dalys tapo valdomos Europos; o tos Azijos dalys, kurios išvengė šio likimo, dažniausiai patyrė stiprią netiesioginę įtaką. Šis pasaulio užkariavimas, palyginti su tuo, kaip užkariavimai vyksta, buvo greičiau neįprastas. Paprastai politinė imperija būna militaristinės orientacijos ir atsidavimo atpildas. Ją sukuria visuomenės, smarkiai įsitraukusios į karus, nes, tarkim, jų gentinė gyvenimo forma automatiškai apima karinį mokymą arba jų valdantysis sluoksnis yra smarkiai įsipareigojęs karams, arba dėl kurios nors kitos panašios priežasties. Be to, užkariavimo veikla yra varginanti ir atima didelę dalį užkariaujančiosios grupės energijos.

Visa tai visiškai netinka europiniam pasaulio užkariavimui. Galų gale jį vykdė ir užbaigė tautos, vis labiau besiorientuojančios į pramonę ir prekybą, o ne militaristinė mašina ar laikinai susitelkusių gentainių būrys. Jis buvo pasicktas užkariaujančioms nacijoms visiškai ties juo nesusikoncentravus. Teiginį, kad anglai gavo imperiją būdami netekę proto, iš dalies galima apibendrinti. (Anglus lygiai taip pat galima pagirti, kad jie ir neteko imperijos nekreipdami į tai dėmesio.) Europai užkariaujant ir užvaldant pasaulį, apskritai buvo kitų, daug svarbesnių, neatidėliotinų ir vidinių dalykų,

traukusių jos dėmesį. Ji netgi nepasakė nukariautoms tautoms komplimento, kad buvo specialiai suinteresuota jų nukariavimu. Be keleto netipiškų drovaus ir tuščiagarbio imperializmo laikotarpių, jei nekreipsime dėmesio į ankstyvąjį Lotynų Amerikos užkariavimą, kuris buvo įkvėptas gero senojo nekomercinio godumo, visa kita buvo, kaip buvo. Užkariavimas nebuvo planuotas ir buvo ekonominio bei technologinio pranašumo, o ne militaristinės orientacijos vaisius.

Išsisklaidžius šiai technologinei ir ekonominei galiai, jėgų pusiausvyra pasikeitė, ir tarp 1905 ir 1960 metų pliuralistinė Europos imperija buvo prarasta arba jos buvo savo noru atsisakyta. Vėlgi negalima ignoruoti specifinių viso to vyksmo aplinkybių; net jei nacionalizmo šerdis arba esmė išplaukia iš bendrų, abstrakčiai formuluojamų prielaidų, kurios buvo pradžioje išdėstytos, vis dėlto tos aplinkybės akivaizdžiai darė poveikį savitoms nacionalistinio fenomeno formoms.

Pastaba apie nacionalizmo silpnumą

Įprasta kalbėti apie nacionalizmo jėgą. Tai svarbi klaida, nors ir lengvai suprantama, nes, kai nacionalizmas įleido šaknis, jis lengvai įveikdavo kitas modernias ideologijas.

Ir vis dėlto nacionalizmą suprasti padeda ir jo silpnumas, bent jau tiek pat, kiek ir jo jėga. Šuo, negalėjęs loti, buvo svarbiausias dalykas, nurodęs sprendimą Šerlokui Holmsui. Potencialių nacionalizmų, nepajėgusių „loti", skaičius yra daug, daug didesnis nei tų, kurie tai pajėgė, nors *šie* ir prikaustė visą mūsų dėmesį.

Mes jau kalbėjome apie šios tariamai galingos pabaisos snaudžiančią prigimtį ikiindustriniu laikotarpiu. Bet netgi nacionalizmo amžiuje yra kitas svarbus aspektas, kuriuo nacionalizmas tebėra stebinančiai silpnas. Nacionalizmas buvo iš esmės apibrėžtas kaip siekimas padaryti kultūrą ir politinę visuomenę sutampančias, suteikti kultūrai jos politinius namus, ir ne daugiau nei vienerius. Kultūra, sunkiai apčiuopiama sąvoka, sąmoningai buvo neapibrėžta. Bet bent jau laikinai priimtinas kultūros kriterijus, kaip ir bent jau pakankamas, jei ne būtinas jos prabos akmuo, galėtų būti kalba. Leiskim akimirkai kalbos skirtingumui sukelti kultūros skirtingumą (nors ir nebūtinai atvirkščiai).

Jei su tuo sutinkame, bent laikinai, iš to plaukia tam tikros išvados. Esu girdėjęs, kad žemėje esančių kalbų skaičius – apytikriai apie 8000. Šis skaičius, be abejo, gali padidėti, atskirai skaičiuojant dialektus. Priėmus „precedento" (kalbos) argumentą, įteisinama štai kas: jeigu tam tikrą skirtingumo požymį, kuris kai kuriose vietose apibrėžia nacionalizmą, laikysime „potencialaus nacionalizmo" kriterijumi visada, kai tik aptiksime panašų skirtumą, tai potencialių nacionalizmų skaičius nepaprastai padidės. Antai skirtingos slavų, germanų ir romanų kalbos iš tikrųjų dažnai skiriasi viena nuo kitos ne labiau negu kai kurių, konvencionaliai laikomų vieningomis, kalbų dialektai. Pavyzdžiui, slavų kalbos, ko gero, yra viena kitai artimesnės nei įvairios šnekamosios arabų kalbos formos, laikomos viena kalba.

„Precedento" argumentas gali taip pat generuoti potencialius nacionalizmus kitais negu kalba analogiškais veiksniais. Pavyzdžiui, škotų nacionalizmas neginčijamai egzistuoja. (Išties galima pamanyti, kad tai prieštarauja

mano modeliui.) Jis ignoruoja kalbą (kuri pasmerktų vienus škotus airių nacionalizmui, o kitus – anglų nacionalizmui), vietoj jos remdamasis bendru istoriniu patyrimu. Tačiau jeigu atsižvelgsime ir į šiuos papildomus ryšius (tiek, kiek jie neprieštarauja manojo modelio reikalavimams ir gali būti *galiausiai* homogeniškos, vidujai mobilios kultūros ar politinės visuomenės, turinčios vieną švietimo sistemą, kuri aptarnauja šią kultūrą prižiūrint tai politinei visuomenei, pagrindu), tai potencialių nacionalizmų skaičius dar labiau išaugs.

Tačiau pasitenkinkime 8 tūkstančiais, skaičiumi, kurį man pateikė vienas lingvistas kaip apytikrį kalbų skaičių, be abejo, besiremiantį laisvu vienų tik kalbų apskaičiavimu. Pasaulio valstybių šiuo metu yra maždaug apie 200. Prie šio skaičiaus galima pridėti visus iredentiškus* nacionalizmus, kurie iki šiol dar neįgijo savo valstybės (ir galbūt niekada neįgys), bet kurie kovoja, siekdami ją įgyti, ir todėl teisėtai gali būti priskaičiuojami prie aktualių, o ne vien potencialių, nacionalizmų. Kita vertus, reikia atimti visas tas valstybes, kurios ėmė egzistuoti be nacionalistinio palaiminimo ir kurios neatitinka nacionalistinio politinio įteisinimo kriterijų ir išties juos neigia; pavyzdžiui, visos tos skirtingos minivalstybėlės, nusėjusios žemės rutulį kaip ikinacionalistinio amžiaus liekanos ir kartais atsirandančios kaip nuolaida geografiniam atsitiktinumui arba kaip politinis kompromisas. Atėmus visas jas, galutinis skaičius vėlgi turbūt nelabai teviršys 200. Bet būdami dosnūs įsivaizduokime, kad žemėje yra keturis kartus daugiau nuosaikiai efektyvių nacionalizmų, kitaip sakant, 800. Esu

* Italų k. *irredenta* – neišvaduota žemė. – *Vert. past.*

įsitikinęs, kad tai kur kas didesnis skaičius, nei patvirtintų faktai, bet tebūnie taip.

Net taip apytikriai skaičiuojant vis vien išeina tik *vienas* efektyvus nacionalizmas *dešimčiai* potencialių! Ir šis nuostabą keliantis santykis, turbūt gniuždantis bet kurį entuziastingą pannacionalistą, jeigu tokių yra, galėtų būti daug didesnis, jeigu „precedento" argumentas būtų iki galo pritaikytas nustatyti potencialių nacionalizmų skaičiui ir jeigu priskyrimo efektyvių nacionalizmų klasei kriterijai būtų visiškai tikslūs.

Kokią išvadą galime iš to padaryti? Kad kiekvienam nacionalizmui keliant savo bjaurią galvą, devyni kiti jau laukia išskleidę sparnus? Kad bombų svaidymas, kančios, gyventojų kraustymaisi ir dar blogesni dalykai, iki šiol varginę žmoniją, bus pakartoti dešimteriopai?

Manau, ne. Kiekvienam efektyviam nacionalizmui tenka *n* potencialių, – tų grupių, kurias apibrėžia bendra kultūra, paveldėta iš agrarinio pasaulio, arba kokie nors kiti ryšiai (remiantis „precedento" principu), kurios *gali* suteikti viltį sukurti vienalytę industrinę bendruomenę, bet vis dėlto nesirūpina kovoti, neįstengia suaktyvinti savo potencialaus nacionalizmo, netgi nemėgina to daryti.

Taigi atrodo, kad poreikis padaryti tarpusavio kultūrinį pakeičiamumą valstybės pagrindu galų gale nėra toks stiprus. *Kai kurių* grupių nariai iš tiesų jį jaučia, bet daugumos grupių, keliančių panašius reikalavimus, nariai akivaizdžiai jo nejaučia.

Kad tai paaiškintume, turime sugrįžti prie kaltinimo, keliamo nacionalizmui: kad jis primygtinai nori primesti homogeniškumą gyventojams, kuriuos, nelaimei, valdo nacionalistine ideologija besivadovaujanti valdžia. Šis

kaltinimas grindžiamas ta prielaida, kad tradicinės, ideologiškai neužsikrėtusios valdžios, kaip kad turkai osmanai, palaikė taiką ir išieškodavo mokesčius, bet šiaip jau toleravo ir iš tiesų visiškai abejingai žiūrėjo į tikėjimų ir kultūrų, kurias jos valdė, įvairovę. Ir priešingai, jų įpėdiniai banditai negalėdavo nurimti, kol jėga neprimesdavo nacionalistinio *cuius regio, eius lingua* principo. Jie nesitenkino vien finansiniu priedu ir paklusnumu. Jie geidė savo valdinių kultūrinių ir lingvistinių sielų.

Šį kaltinimą reikia apversti aukštyn kojom. Nėra taip, kad nacionalizmas primestų homogeniškumą iš užsispyrėliško kultūrinio *Machtbedürfniss;* nacionalizmas atspindi objektyvų homogeniškumo poreikį. Jei šiuolaikinė industrinė valstybė gali funkcionuoti vien tada, kai jos gyventojai yra mobilūs, raštingi, kultūriniu požiūriu standartizuoti, vienas kitą pakeičiantys, kaip mes įrodinėjome anksčiau, – tai neraštingos, pusbadžiu gyvenančios gyventojų masės, iš savo kadaise buvusių kaimo kultūrinių getų įsiurbtos į lūšnų priemiesčių lydymo katilus, trokšta įsilieti į kurį nors kultūrinį klaną, kuris jau turi ar atrodo galįs įgyti savo paties valstybę, nes šitai žada pilnateisę kultūrinę pilietybę, galimybę mokytis pradžios mokyklose, darbą ir apskritai viską. Dažnai šios svetimos, be šaknų, klajojančios gyventojų masės gali svyruoti tarp įvairių pasirinkimo galimybių ir kuriam laikui apsistoti vienoje ar kitoje laikinoje ir pereinamoje kultūrinėje „poilsiavietėje".

Bet yra kai kurių galimybių, nuo kurių išmėginimo jos susilaikys. Jos nesiryš įeiti į kultūrinį klaną, kuriame, kaip joms žinoma, bus su panieka atstumtos; ar veikiau kuriame jos tegali tikėtis *ir toliau* būti atstumia-

mos ir niekinamos. Reti ateiviai, be abejonės, beveik visada būna atstumiami. Klausimas čia tas, ar ir toliau jie bus ignoruojami ir ar tas pats likimas laukia ir jų vaikų. Tai priklausys nuo to, ar šis naujai atvykęs ir todėl mažiausiai privilegijuotas sluoksnis turi savybių, kurių jo nariai ir jų vaikai negali atsikratyti, ir pagal kurias jis ir toliau bus identifikuojamas: genetiškai perduodamų ar giliai įsišaknijusių religinių ir kultūrinių papročių neįmanoma arba sunku atsisakyti.

Ankstyvosios industrializacijos atstumtas aukas vargu ar vilios labai maži kultūriniai klanai – kalba, kuria šneka keletas kaimų, mažai teteikia perspektyvų – arba labai išsisklaidę, ar neturintys jokių rašto tradicijų arba narių, galinčių perduoti įgūdžius, ir taip toliau. Joms reikia tokių kultūrinių klanų, kurie yra labai dideli ir (arba) turi gerą istorinį pagrindą ar intelektualius tarnautojus, gerai parengtus propaguoti rūpimą kultūrą. Neįmanoma išskirti kokį nors vieną požymį ar grupę jų, kurie būtų vykęs juos turinčios kultūros nacionalistinis katalizatorius ar, priešingai, būtų šia prasme jai pražūtingi. Dydis, istoriškumas, racionaliai kompaktiška teritorija, pajėgi ir energinga intelektualų klasė – visa tai akivaizdžiai prisidės, bet nė vienas šių dalykų nėra būtinas, ir abejotina, ar šia prasme galima daryti kokius nors pranašingus apibendrinimus. Kad nacionalizmo principas bus gajus, – tai galima numatyti; bet kurios konkrečios grupės taps jo įgyvendintojomis, tegali būti labai apytikriai nurodyta, nes tai priklauso nuo pernelyg didelio skaičiaus istorinių atsitiktinumų.

Pačiam nacionalizmui lemta viešpatauti, – bet ne kuriam nors atskiram nacionalizmui. Žinoma, kad nuosaikiai vienalytės kultūros, kiekviena jų su savo politiniais

namais, savo politiniais patarnavimais, tampa plačiai įgyvendinama norma, išskyrus keletą išimčių; bet mes negalime numatyti, būtent kurios kultūros, būtent kokius politinius namus turinčios, patirs sėkmę. Priešingai, paprasti mūsų anksčiau atlikti kultūrų arba potencialių nacionalizmų ir „vietų" tikroms nacionalinėms valstybėms skaičiavimai aiškiai rodo, kad dauguma potencialių nacionalizmų arba nesugebės, arba, dažniausiai, atsisakys net mėginti save išreikšti politiškai.

Būtent tai mes ir matome. Dauguma kultūrų ar potencialių tautinių grupių ateina į nacionalizmo amžių netgi nedėdamos nė mažiausių pastangų pačios turėti sau iš jo kokios nors naudos. Grupių, kurios pagal „precedento" argumentą galėtų mėginti tapti tautomis, kurios galėtų apibrėžti save pagal kriterijų, kurioje nors kitoje vietoje iš tikrųjų apibrėžiantį kokią nors tikrą ir veiksmingą tautą, yra aibė. Tačiau dauguma jų nuolankiai eina į pražūtį, regėdamos, kaip jų kultūra (nors ir ne patys individai) lėtai išnyksta, įsiliedama į kurios nors naujos nacionalinės valstybės didesnę kultūrą. Dauguma kultūrų industrinės civilizacijos yra stumiamos į istorijos šiukšlyną, nė kiek tam nesipriešindamos. Lingvistinis Škotijos aukštumų ir visos Škotijos skirtingumas, žinoma, yra nepalyginti didesnis nei kultūrinis Škotijos ir Jungtinės Karalystės skirtingumas; bet Škotijos kalnėnų nacionalizmas necgzistuoja. Maždaug taip pat yra su Maroko berberais. Dialektiniai ir kultūriniai skirtumai Vokietijoje ir Italijoje yra tokie pat dideli, kaip ir pripažintųjų germanų ir romanų kalbų. Pietiniai rusai kultūros požiūriu skiriasi nuo šiaurinių rusų, tačiau, priešingai negu ukrainiečiai, neteikia tam tautiškumo prasmės.

Ar tai rodo, kad nacionalizmas galiausiai yra nesvarbus? Ar netgi kad jis yra ideologinis artefaktas, karštligiškų mąstytojų išradimas, kuris paslaptingai užvaldė bei sužavėjo kai kurias paslaptingai imlias tautas? Visai ne. Priimti tokią išvadą beveik reikštų, ironiškai tariant, tyliai, netiesiogiai sutikti su labiausiai klaidinančiu nacionalistinės ideologijos teiginiu: būtent, kad „tautos" pačia savo prigimtimi tik ir laukia nacionalistinio „žadintojo" būti „prikeltos" (mėgstamas nacionalistų žodis ir įvaizdis) iš apgailėtino snaudulio. Kas nors iš to, kad dauguma potencialių tautų niekad nesugeba „prisikelti", iš gilių jausmų, laukiančių signalo pabusti, nebuvimo gali padaryti išvadą, jog nacionalizmas galų gale nėra svarbus. Tokia išvada pripažįsta socialinę „tautų" ideologiją, vien sutikdama, gal su tam tikra nuostaba, kad kai kurioms iš jų trūksta jėgos ir gyvybingumo įgyvendinti istorijos joms skirtą lemtį.

Bet nacionalizmas *nėra* senos, slaptos, snaudžiančios jėgos pažadinimas, nors jis taip save iš tiesų ir vaizduoja. Iš tikrųjų jis yra naujos visuomenės organizacijos formos, besiremiančios giliai internalizuotomis, nuo išsilavinimo priklausomomis aukštosiomis kultūromis, kiekviena kurių yra globojama jos pačios valstybės, padarinys. Jis naudojasi kai kuriomis iki tol egzistavusiomis kultūromis, paprastai jas pertvarkydamas, bet niekaip negali naudotis jomis visomis. Jų yra per daug. Gyvybinga, palaikanti aukštąją kultūrą moderni valstybė negali būti mažesnė už tam tikrą minimalų dydį (nebent jei ji iš tikrųjų parazituoja savo kaimynių atžvilgiu); o žemėje vietos yra tik ribotam tokių valstybių skaičiui.

Ši didžiulė tikrų snaudalių, kurios nepakils ir nenušvis ir kurios nesutinka būti pažadintos, proporcija įgalina mus nacionalizmą, kokį jis pats save regi, mušti jo paties ginklu. Nacionalizmas save supranta kaip natūralų ir visuotinį žmonijos politinio gyvenimo sutvarkymą, tik užtemdytą ilgo, atkaklaus ir paslaptingo snaudulio. Hegelis šią viziją išreiškė taip: „Tautos gali turėti ilgą istoriją, kol galiausiai pasiekia savo paskirtį – susiformuoti į valstybes"*. Hegelis iš karto daro prielaidą, kad šis ikivalstybinis laikotarpis iš tikrųjų yra „priešistorinis" *(sic)*: taigi atrodytų, kad šiuo požiūriu tikroji tautos istorija prasideda tik kai tauta įgyja savo valstybę. Jeigu mes šauksimės miegančiųjų gražuolių – tautų, kurios ne tik neturi valstybės, bet ir nejaučia jos trūkumo, priešingai nacionalistų doktrinai, tylomis sutiksime su šios doktrinos socialine metafizika, kuri į tautas žiūri kaip į plytas, iš kurių sudaryta žmonija. Nacionalizmo kritikai, smerkiantys politinį judėjimą, tačiau tyliai sutinkantys su tautų egzistavimu, nueina ne ką toliau. Tautos, kaip natūralus, Dievo duotas būdas žmonėms klasifikuoti, kaip įgimta, nors ir ilgai atidedama politinė lemtis, – yra mitas; nacionalizmas, kuris kartais jau egzistuojančias kultūras ima ir paverčia tautomis, kartais jas išranda, o dažnai pamiršta anksčiau buvusias kultūras, – *tai* yra realybė, geresnė ar blogesnė, ir paprastai neišvengiama. Tie, kurie yra jo istoriniai veiksniai, nežino, ką daro, bet tai jau kitas dalykas.

Tačiau mes neturime priimti mito. Tautos nėra įrašytos į tikrovės prigimtį, jos nėra natūralių rūšių teori-

* Hegel G.W.F. *Lectures on the Philosophy of World History*/ Tr. H.B. Nisbet. – Cambridge, 1975. – P. 134.

jos politinis variantas. O tautinės valstybės nebuvo etninių ar kultūrinių grupių galutinės paskirties apraiška. Egzistuoja vien kultūros, dažnai sudėtingai besijungiančios, pereinančios viena į kitą, iš dalies sutampančios, tarpusavyje susipynusios; ir egzistuoja – paprastai, tačiau ne visuomet – visokiausių pavidalų ir dydžių politiniai vienetai. Praeityje vienos ir kiti (kultūros ir politiniai vienetai) paprastai nesusiliedavo. Buvo svarių priežasčių, dėl kurių jos neretai nesugebėdavo to padaryti. Jų valdovai įtvirtindavo savo tapatybę horizontaliąja diferenciacija, o jų valdomos mikrobendruomenės atsiskirdavo iš visų pusių nuo savo kaimynų, susijungusių į panašius vienetus.

Bet nacionalizmas nėra šių mitinių, menamai natūralių ir jau duotų vienetų pabudimas ir įtvirtinimas. Priešingai, jis yra naujų vienetų, tinkamų dabar vyraujančioms sąlygoms, susikristalizavimas, nors, žinoma, kaip žaliavą naudojantis kultūrinį, istorinį ir kitokį ikinacionalistinio pasaulio paveldą. Ši jėga – veržimasis į naujus vienetus, kuriamus remiantis principais, atitinkančiais naująjį darbo pasidalijimą – iš tiesų yra labai stipri, nors ir ne vienintelė moderniajame pasaulyje ir ne tokia, kuriai negalima pasipriešinti. Dažniausiai ji vyrauja – ir visų pirma apibrėžia moderniojo pasaulio politinių vienetų įteisinimo *normą:* dauguma jų turi atitikti nacionalizmo imperatyvą, kaip jau rašėme. Ji nustato priimtą standartą, net jei ir nevyrauja visiškai ir visuotinai ir net jei pasitaiko normą paneigiančių nukrypimų.

Klausimo – ar nacionalizmas stiprus, ar ne – dviprasmiškumas kyla štai iš ko: nacionalizmas supranta ir pateikia save kaip kiekvienos „tautybės" teisių gynimą ir įtvirtinimą; o šie tariami vienetai įsivaizduojami taip,

tarsi jie būtų buvę, nelyg Everesto kalnas, nuo senų senovės, dar prieš nacionalizmo amžių. Savotiška ironija: laikantis jo paties sąlygų, nacionalizmas yra stebėtinai silpnas. Dauguma potencialių tautų, tebesnūduriuojančios, bet jau galimos skirti bendruomenės, kurios galėtų tvirtinti esančios tautos pagal kriterijus, analogiškus tiems, kurie buvo sėkmingai pritaikyti kurioje nors kitoje vietoje, visiškai neįstengia net iškelti savo reikalavimų būti pripažintos tautomis, o ką jau kalbėti apie veiksmingą jų siekimą ir įgyvendinimą. Kita vertus, jeigu aiškinsime nacionalizmą taip, kaip man atrodo esant teisinga jį aiškinti, ir tuo iš tiesų prieštarausime jo paties įvaizdžiui bei jį įžeisime, tai turėsime padaryti išvadą, kad jis yra labai stipri jėga, nors galbūt ir neunikali ir ne neįveikiama.

Laukinės ir sodo kultūros

Galima pažvelgti į šį pagrindinį klausimą taip. Kultūros, kaip ir augalai, gali būti suskirstytos į laukines ir kultivuotas rūšis. Laukinės rūšys atsiranda ir save reprodukuoja savaimingai kaip žmonių gyvenimo dalis. Nėra bendruomenės, kuri neturėtų visų vartojamos bendravimo ir elgesio normų sistemos, ir tokios laukinės sistemos (kitais žodžiais, kultūros) reprodukuoja save iš kartos į kartą be jokio sąmoningo sumanymo, priežiūros, stebėjimo ar specialaus palaikymo.

Kultivuotos, arba sodo, kultūros yra kitokios, nors jos ir išsirutuliojo iš laukinių rūšių. Joms būdingas sudėtingumas ir turtingumas, dažniausiai palaikomas raštingumo ir specializuotų tarnautojų, ir jos žlugtų, jei

netektų sau būdingo maitinimo – specializuotų mokslo institucijų ir jų pakankamai gausaus būrio visą darbo dieną dirbančių bei atsidavusių tarnautojų. Žmonijos istorijos agrariniu laikotarpiu aukštosios kultūros arba didžiosios tradicijos tapo garsios, svarbios ir vienu požiūriu – tačiau tik vienu – dominuojančios. Nors jos ir negalėjo savęs visiškai primesti visiems ar net daugumai gyventojų, vis dėlto apskritai joms pavyko priversti laikyti save autoritetingomis, nors (ar dėl to, kad) jos buvo neprieinamos ir paslaptingos. Jos kartais stiprindavo centralizuotą valstybę, o kartais varžydavosi su ja. Jos taip pat galėdavo atstovauti šiai valstybei, kai ji susilpnėdavo arba suirdavo įvairių sunkumų laikotarpiais ar obskurantizmo amžiais. Bažnyčia arba papročių sistema galėjo būti praeities šešėlio ar tebesivaidenančios imperijos pakaitalu. Tačiau aukštosios kultūros paprastai neapibrėžia politinio vieneto ribų, ir yra įtikinamų priežasčių, kodėl agrariniame amžiuje jos negali to padaryti.

Industriniame amžiuje visa tai pasikeičia. Aukštosios kultūros ima dominuoti visai nauja prasme. Su jomis susijusios senosios doktrinos daugiausia netenka savo autoriteto, tačiau rašto idiomos ir bendravimo stiliai, kuriuos jos vartojo, tampa daug efektyvesni ir normatyvūs, o pirmiausia jie paplinta ir darosi universalūs visuomenėje. Kitais žodžiais tariant, faktiškai kiekvienas tampa raštingas ir bendrauja ištobulintu kodu, tiksliais, gan „gramatiškais" (taisyklingais) sakiniais, o ne konteksto saistomais niurnėjimais ir linksėjimais.

Tačiau aukštajai kultūrai, naujai universalizuotai tarp gyventojų, dabar labai reikia politinės paramos ir paspirties. Agrariniame amžiuje kartais ji tai turėdavo ir

tuo naudodavosi, bet kitais laikais galėjo apsieiti be politinės globos, ir tai iš tiesų buvo vienas stipriausių jos bruožų. Obskurantizmo amžiais, kai vyravo anarchija ir viešoji tvarka nebebuvo palaikoma, krikščionių ir budistų vienuolynai, dervišų *zawiyas* ir brahmanų bendruomenės galėjo išgyventi ir iš dalies išsaugoti aukštąją kultūrą be kardo paramos.

Dabar, kai aukštosios kultūros uždavinys yra daug didesnis, tad ir daug sunkesnis, ji jau negali išsiversti be politinės infrastruktūros. Kaip pareiškė *No Orchids for Miss Blandish* veikėjas, kiekviena mergina turėtų turėti vyrą, pageidautina savo; taip ir kiekviena aukštoji kultūra dabar nori valstybės, pageidautina savos. Ne kiekviena laukinė kultūra gali tapti aukštąja kultūra, ir tos, kurios neturi svarių perspektyvų tokiomis tapti, pasiduoda be mūšio; jos nepagimdo nacionalizmo. Tos, kurios mano turinčios šansų – arba, kad išvengtume antropomorfinio kalbėjimo apie kultūras, tos, kurioms jų atstovai suteikia gerų perspektyvų, – iki galo kovoja tarpusavyje dėl joms priklausančių gyventojų ir valstybinės erdvės. Tai yra viena nacionalistinių ar etninių konfliktų rūšis. Ten, kur nepavyksta suderinti egzistuojančias politines ir senųjų ar naujai besikristalizuojančių aukštųjų kultūrų, turinčių politinių aspiracijų, ribas, kyla kitokie konfliktai, taip labai būdingi nacionalizmo amžiui.

Papildydami botaniškąją, galime pasitelkti kitą analogiją, kad apibūdintume naująją situaciją. Agrarinį žmogų galima palyginti su natūralia rūšimi, kuri gali išgyventi natūralioje aplinkoje. Industrinį žmogų galima palyginti su dirbtinai sukurta ar išvesta rūšimi, kuri nebegali kaip reikiant kvėpuoti gamtos teikiamu oru, o te-

gali efektyviai funkcionuoti ir išgyventi gaubiama naujo, specialiai paruošto ir dirbtinai palaikomo oro ar terpės. Taigi jis gyvena specialiai atribotuose ir sukonstruotuose agregatuose, savotiškuose milžiniškuose akvariumuose arba kvėpavimo kamerose. Bet šias kameras reikia sumontuoti ir aptarnauti. Gyvybę teikiančio ir išsaugančio oro ar skysčio palaikymas kiekvienoje šių milžiniškų saugyklų nėra automatiškas. Tam reikia specializuoto įrenginio. Šis įrenginys vadinamas tautine švietimo ir komunikacijų sistema. Vienintelis tinkamas jos savininkas, prižiūrėtojas ir globėjas yra valstybė.

Iš principo būtų įmanoma turėti vieną tokį kultūrinį-edukacinį auksinių žuvelių indą visam žemės rutuliui, palaikomą vienos politinės valdžios ir vienos švietimo sistemos. Galų gale tai dar gali įvykti. Bet šiuo metu dėl labai svarių priežasčių, kurias dar reikės aptarti, visuotinė norma yra serija nesusisiekiančių kvėpavimo kamerų arba akvariumų, kiekvienas jų su savo nuosava, o ne visiškai pakeičiama, terpe ar atmosfera. Jie turi kai kurių bendrų bruožų. Tobulai sukonstruotų industrinių aukso žuvelių indų terpės formulė yra gan vienodo tipo, nors ir gausu palyginti paviršutiniškų, bet sąmoningai pabrėžiamų, atskiras rūšis skiriančių ypatybių.

Yra įtikinamų ir akivaizdžių priežasčių egzistuoti šiam naujam pliuralizmui; jos bus ištirtos toliau. Industrinis amžius pavoldėjo ir politinius vienetus, ir kultūras, aukštąsias bei žemąsias, iš ankstesniojo amžiaus. Nebuvo jokios priežasties joms staiga susilieti į vieną, ir buvo svarbių priežasčių, dėl kurių jos *neturėjo* to padaryti: industrializmas, kitaip tariant, gamybos arba darbo pasidalijimo tipas, darantis šias homogeniškas kvėpavimo cisternas imperatyvu, vienu metu neatsiranda

nei visose pasaulio dalyse, nei tuo pačiu būdu. Skirtingas jo atsiradimo laikas labai aiškiai suskirstė žmoniją į besivaržančias grupes. Šie industrializmo atsiradimo laiko skirtumai įvairiose bendruomenėse tampa gana dideli, jei jos gali panaudoti kokius nors kultūrinius, genetinius ar panašius skiriamuosius bruožus, kuriuos paliko agrarinis pasaulis. „Vystymosi" data tampa lemiamu politiniu diakritiniu ženklu, jei įmanoma remtis kokiais nors kultūriniais skirtumais, paveldėtais iš agrarinio amžiaus, ir naudoti juos kaip skiriamąjį ženklą.

Industrializacijos procesas vyko viena paskui kitą einančiomis fazėmis ir skirtingomis sąlygomis; jis sukėlė įvairias naujas konkurencijas, su naujais laimėjimais, kuriuos reikėjo įgyti, ir praradimais, kurių reikėjo išvengti. Industrializmo amžiaus pranašai ir komentatoriai, tiek kairieji, tiek dešinieji, dažnai numatydavo ir skelbdavo internacionalizmą, bet įvyko visiškai priešingas dalykas: atėjo nacionalizmo amžius.

5. KAS YRA TAUTA?

Pagaliau galime mėginti pateikti nors kiek įtikinamą atsakymą į šį klausimą. Iš pradžių buvo du ypač daug vilčių teikiantys kandidatai tautybės teorijai sukurti: noras (valia) ir kultūra. Aišku, kiekvienas jų yra svarbus ir reikšmingas; bet lygiai taip pat aišku, kad nė vienas jų nė iš tolo tam netinka. Pamokoma pasvarstyti, kodėl taip yra.

Be abejonės, noras ir sutikimas yra svarbus veiksnys, kuriantis daugumai didelių ir mažų grupių. Žmonija visuomet jungėsi į visokiausių dydžių ir pavidalų grupes, kartais ryškiai apibrėžtas, kartais laisvas, kartais glaudžiai sulipdytas, o kartais – iš dalies sutampančias ar susipynusias. Yra be galo daug šių galimybių ir principų, kuriais remiantis grupės sudaromos ir palaikomos. Bet du bendriausi grupių formavimo ir palaikymo veiksniai arba katalizatoriai aiškiai yra ypač svarbūs: viena, noras, laisvas sutikimas ir tapatinimasis, lojalumas, solidarumas, ir, kita vertus, baimė, prievarta. Šios dvi galimybės yra viso spektro kraštutiniai poliai. Viena kita bendruomenė gali remtis išimtinai arba daugiausia pirmąja ar antrąja galimybe, bet tokių bendruomenių reta. Labiausiai paplitusios grupės remiasi loja-

lumo ir tapatinimosi (*norimo* sutikimo) bei svetimomis, išorinėmis, teigiamomis arba neigiamomis, paskatomis, viltimis ir baimėmis.

Jeigu tautas apibrėšime kaip grupes, kurios *nori* išlikti kaip bendruomenės*, su šiuo mūsų užmestu apibrėžimo tinklu ištrauksime pernelyg gausų laimikį. Tarp to laimikio tikrai bus bendruomenės, kurias galima pavadinti veiksmingomis ir darniomis tautomis; šios tikros tautos iš tiesų pačios nori būti tokios ir jų gyvenimas iš tiesų gali būti nelyg nuolatinis, neformalus, nuolat jas iš naujo patvirtinantis plebiscitas. Tačiau (šio apibrėžimo nelaimei) tas pat tinka ir daugeliui kitų klubų, slaptų organizacijų, gaujų, komandų, partijų, neminint daugelio gausių ikiindustrinio amžiaus bendruomenių ir sąjungų, kurios buvo sudarytos ir apibrėžtos ne pagal nacionalistinį principą ir kurios jį neigia. Noras, sutikimas, tapatinimasis niekad nebuvo palikę žmonijos scenos, nors juos lydėdavo (ir tebelydi) išskaičiavimas, baimė ir interesas. (Įdomus ir ginčijamas klausimas: ar gryna inercija, junginių ir derinių pastovumas turi būti laikomas tyliu sutikimu, ar vis dėlto kažkuo kitu.)

Tylus susitapatinimas padėjo kurtis visoms grupėms, didesnėms ar mažesnėms už tautas, ar su jomis susikertančioms, apibrėžiamoms horizontaliai ar kaip nors kitaip. Trumpai tariant, net jei noras ir valia būtų tautos pamatas (perfrazuojant idealistinį valstybės apibrėžimą), jis taip pat yra tokio daugelio dalykų pamatas, kad mes negalime šitaip (remdamiesi juo) apibrėžti tautos. Tik todėl, kad moderniajame, nacionalistiniame am-

* Renan, Ernest. „Qu'est-ce qu'une Nation", perspausdinta kn.: *Ernest Renan et l'Allemagne*/ Textes receuillis et commentés par Emile Bure. – New York, 1945.

žiuje nacionaliniams junginiams *teikiama pirmenybė*, kad jie yra mėgstami tapatinimosi ir savanoriško sutikimo objektai, šis apibrėžimas atrodo viliojantis, patrauklus, – kitos grupių rūšys dabar taip lengvai pamirštamos. Tie, kurie laiko tylias nacionalizmo prielaidas savaime suprantamomis, klaidingai jas priskiria visai žmonijai, bet kuriam amžiui. Tačiau apibrėžimas, susietas su vieno amžiaus prielaidomis ir sąlygomis (ir net tokiu atveju esantis perdėtas), negali būti naudingas, norint paaiškinti šio amžiaus *atsiradimą*.

Bet koks tautos apibrėžimas, besiremiantis bendra jos kultūra, – tai kitas tinklas, kuriuo sugaunamas laimikis vėlgi yra pernelyg gausus. Žmonijos istorijoje buvo ir tebėra gausu kultūrinių skirtumų. Kultūrinės ribos kartais ryškios, kartais – neaiškios; jų raštas kartais ryškus ir paprastas, o kartais painus ir sudėtingas. Dėl visų tų priežasčių, kurias taip labai akcentavome, ši skirtumų gausa normaliai ar paprastai nesutampa (ir iš tikrųjų negali sutapti) nei su politinių vienetų (galiojančios valdžios jurisdikcijų), nei su demokratinio sutikimo ir noro sakramentų palaimintų vienetų ribomis. Agrarinis pasaulis paprasčiausiai negalėjo būti toks tvarkingas. Industrinis pasaulis norėtų toks būti ar bent jau priartėti prie tokio paprastumo; bet tai kitas dalykas, ir visai kiti veiksniai tai lemia.

Plačiai paplitusių aukštųjų kultūrų (standartizuotų, raštingumu ir švietimu pagrįstų komunikacijos sistemų) įsigalėjimas, greitai spartėjantis visame pasaulyje, lemia tai, kad kiekvienam, pernelyg besižavinčiam mūsų dabartinėmis prielaidomis, ima atrodyti, jog tautybė gali būti apibrėžta, remiantis bendra kultūra. Šiais laikais žmonės gali gyventi tik susibūrę į vienetus, nulemtus

jų bendros kultūros, kurie vidujai yra mobilūs ir kintantys. Autentiškas kultūrinis pliuralizmas šiomis sąlygomis netenka gyvybingumo. Bet žiupsnelis istorinių žinių ir sociologinės išmonės išsklaidytų iliuziją, kad taip esą buvo visuomet. Kultūros požiūriu pliuralistinės visuomenės praeityje dažnai funkcionavo gerai: iš tikrųjų taip gerai, kad kultūrų įvairovė kartais būdavo net prasimanoma ten, kur jos anksčiau nebuvo.

Jeigu dėl tokių nenuginčijamų priežasčių šie du, atrodytų, teikią vilčių takeliai į tautybės apibrėžimą yra užtverti, ar yra dar koks nors kitas kelias?

Didelis, tačiau galiojantis paradoksas yra tas, kad tautos gali būti apibrėžtos greičiau tik nacionalizmo amžiaus požiūriu, negu, kaip būtų galima tikėtis, kokiu nors kitu aplinkiniu būdu. Nėra taip, kad „nacionalizmo amžius" tėra vienos, kitos ar ir trečios tautos pabudimo bei politinio įsitvirtinimo suma. Veikiau yra taip: kai bendros socialinės sąlygos palankios standartizuotoms, homogeniškoms, centralizuotai palaikomoms aukštosioms kultūroms, apimančioms visus gyventojus, o ne vien elitines mažumas, aiškiai ir tiksliai apibrėžtos edukaciškai sankcionuotos ir suvienytos kultūros tampa kone vieninteliu vienetu, su kuriuo žmonės noriai ir dažnai aistringai tapatinasi. Kultūros dabar atrodo natūraliomis politinio įteisinimo saugyklomis. Tik *tada* ima ryškėti, kad bet koks jų ribų nepaisymas, kurį įvykdo politiniai vienetai, jau yra skandalas.

Tokiomis sąlygomis, tačiau *tik* tokiomis, tautos iš tikrųjų gali būti apibrėžiamos remiantis noru ir kultūra, tad iš tikrųjų jų abiejų susiliejimo su politiniais vienetais požiūriu. Tokiomis sąlygomis žmonės nori politiškai vienytis su visais tais, ir vien su tais, kurie priklau-

so tai pačiai kultūrai. Politinės visuomenės tuomet nori išplėsti savo ribas iki savųjų kultūrų ribų ir ginti bei primesti savo kultūrą savos valstybės ribose. Noro, kultūros ir politinės visuomenės junginys tampa norma, be to, tokia norma, kurios negalima lengvai ar dažnai ignoruoti. (Kadaise ji buvo kone visuotinai ir nebaudžiamai ignoruojama ir iš tikrųjų visa tai vyko to nepastebint ir dėl to nesiginčijant.) Tokios sąlygos nusako ne žmogaus situaciją apskritai, o vien tik industrinį jos variantą.

Tautas pagimdo nacionalizmas, o ne koks nors kitas aplinkinis būdas. Žinoma, nacionalizmas naudojasi ir prieš tai egzistavusiu, istoriškai paveldėtu kultūrų arba kultūrinio turto plitimu, nors ir labai išrankiai, o dažniausiai tą paveldą radikaliai transformuoja. Mirusios kalbos gali būti atgaivinamos, tradicijos išgalvojamos, atkuriamos visiškai fiktyvios pirmapradės grynybės. Tačiau šis nacionalistinio įkarščio kultūrinio kūrybingumo, fantazijų kūrimo, visiško išgalvojimo aspektas niekam neturėtų leisti padaryti klaidingos išvados, kad nacionalizmas yra atsitiktinis, dirbtinis, ideologinis išradimas, kurio galėjo ir nebūti, jei tik tie prakeikti, greiti įsikišti Europos mąstytojai, negalį nieko palikti taip, kaip yra, nebūtų jo sukurpę ir lemtingai įšvirkštę į šiaip jau gyvybingų politinių bendruomenių kraujotaką. Kultūrinės skiautės ir atraižos, kurias naudoja nacionalizmas, dažnai yra savavališki istoriniai prasimanymai. Lygiai taip pat tiktų bet kuri sena skiautė. Bet tai jokiu būdu nereiškia, jog pats nacionalizmo principas, priešingai avatarams, kurių jis atsitiktinai nusigriebia, kad įsikūnytų, yra nors kiek atsitiktinis.

Nebūtų nieko tolesnio nuo tiesos nei tokia prielaida. Nacionalizmas nėra tai, kuo atrodo, ir pirmiausia nėra tai, kuo atrodo pats sau. Kultūros, kurias jis skelbiasi ginąs ir atgaivinąs, dažnai yra jo paties išgalvojimai arba yra taip pakeistos, kad jų neįmanoma atpažinti. Ir vis dėlto pats nacionalizmo principas, priešingai negu kiekviena jo specifinė forma ir individualiai jai būdingos nesąmonės, kurias ji gali skelbti, be galo priklauso nuo mums visiems bendrų esamų sąlygų, visiškai nėra atsitiktinis ir negali būti lengvai paneigiamas.

Durkheimas teigė, kad religine malda visuomenė garbina savo pačios maskuojamą įvaizdį. Nacionalizmo amžiuje visuomenės garbina pačios save begėdiškai įžūliai ir atvirai, nublokšdamos priedangą. Niurnberge nacistinė Vokietija, garbindama save, neapsimetinėjo garbinanti Dievą ar netgi Votaną; ji atvirai garbino pati save. Švelnesne, bet taip pat reikšminga forma, apsišvietę modernistiniai teologai netiki ir netgi per daug nesidomi savo tikėjimo doktrinomis, kurios tiek daug reiškė jų pirmtakams. Jie žiūri į jas per tam tikro komiško autofunkcionalizmo prizmę, kaip į galiojančias ir teisingas paprasčiausiai (ir tik) kaip konceptualiniai ir ritualiniai įrankiai, kuriais naudodamasi socialinė tradicija įtvirtina savo vertybes, tąsą ir solidarumą, ir jie sistemingai nutrina ir sumenkina skirtumą tarp tokio tyliai redukcionistinio „tikėjimo" ir tikro dalyko, kuris buvo prieš jį ir atliko tokį lemtingą vaidmenį ankstyvojoje Europos istorijoje, vaidmenį, kurio niekad negalėtų atlikti neatpažįstamai susilpnintos, atskiestos dabartinės jo versijos.

Tačiau tas faktas – kad socialinis savęs dievinimas, ar jis būtų smarkus ir aistringas, ar švelnus ir išsisuki-

nėjantis, dabar yra veikiau atvirai prisipažįstantis kolektyvinis savęs dievinimas nei užmaskuotas savęs garbinimas per Dievo įvaizdį, kaip atkakliai tvirtino Durkheimas, – nereiškia, jog dabartinis stilius tiesesnis nei Durkheimo amžiuje. Bendruomenė gali būti ir nematoma per dieviškumo prizmę, tačiau nacionalizmas turi savo amnezijas ir pasirinkimus, kurie, net jei yra grynai pasaulietiški, gali būti labai iškreipti ir apgaulingi.

Svarbiausia nacionalizmo praktikuojama apgaulė ir saviapgaulė yra ši: nacionalizmas iš esmės yra visuotinis aukštosios kultūros primetimas visuomenei, kurioje anksčiau žemosios kultūros užpildydavo daugumos, o kai kuriais atvejais ir visų žmonių gyvenimus. Tai reiškia tą visuotinį mokyklose perteikiamos, akademiškai prižiūrimos idiomos, kodifikuotos pagal gana tikslios biurokratinės ir technologinės komunikacijos reikalavimus, paplitimą. Tai sukūrimas anoniminės, nuasmenintos visuomenės, kurią sudaro tarpusavyje pakeičiami atomizuoti individai, suvienijami pirmiausia tokios bendros kultūros, o ne – kaip anksčiau – sudėtingos vietinių grupių struktūros, palaikomos liaudies kultūrų, kurias vietose ir idiosinkraziškai reprodukuodavo pačios mikrogrupės. Štai kas įvyksta *iš tikrųjų*.

Bet tai yra visai priešinga tam, ką tvirtina nacionalizmas ir kuo nacionalistai karštai tiki. Nacionalizmas paprastai laimi tariamos tautos kultūros vardu. Jo simbolizmas kyla iš sveiko, pirmapradžio, gajaus valstiečių gyvenimo, iš tautos, arba liaudies, *Volk, narod*. Tam tikra tiesos dalis tame, kaip nacionalistai pateikia save, yra tada, kai *narod*, arba *Volk*, yra valdoma kitos, svetimos aukštosios kultūros pareigūnų, ir svetimųjų

priespaudai turi būti priešinamasi pirmiausia kultūriniu atgimimu ir nauju savęs teigimu bei įtvirtinimu, o galiausiai – nacionalinio išsilaisvinimo karu. Jeigu nacionalizmui sekasi, jis pašalina svetimą aukštąją kultūrą, tačiau paskui nepakeičia jos senąja vietine žemąja kultūra; jis atgaivina, arba išgalvoja, savo paties vietinę aukštąją (raštingą, specialistų perteikiamą) kultūrą, nors, žinoma, tokią, kuri turi kai kurių ryšių su ankstesniais vietiniais tautiniais stiliais ir dialektais. Didelės damos nuo Budapešto operos iš tikrųjų ėjo į miestą su valstiečių rūbais, arba su rūbais, pretenduojančiais tokiais būti. Šiuo metu Tarybų Sąjungoje „etnografinių" patefono plokštelių klausytojai yra ne išlikę kaimo gyventojai, o naujai urbanizuoti, butuose gyvenantys, išsilavinę ir daugiakalbiai gyventojai*, kurie mėgsta išreikšti savo tikrus ar įsivaizduojamus jausmus ir šaknis ir kurie, be abejo, elgsis tiek nacionalistiškai, kiek jiems tai leis politinė situacija.

Taigi socialinė saviapgaulė, tikrovės regėjimas per iliuzijos prizmę, vis dar egzistuoja, bet ji jau nebe tokia pati kaip Durkheimo analizuotoji. Visuomenė jau nebegarbsto savęs per religinius simbolius; moderni, organizuota, sklandi, kaip iš pypkės einanti aukštoji kultūra garbina ir švenčia save dainomis ir šokiais, kuriuos ji ima (ilgainiui stilizuodama) iš liaudies kultūros ir nepagrįstai tiki ją pratęsianti ir įamžinanti, ginanti ir iš naujo įtvirtinanti.

* Bromley J.V. ir kt. leid.: *Sovremennyje etničeskije processy v SSSR.* – Maskva, 1975.

Tikro nacionalizmo kelias niekad nebuvo lygus

Būdingas nacionalizmo raidos scenarijus – ir mes dar turėsime dingstį sugrįžti prie tokio scenarijaus – buvo maždaug toks. Ruritaniečiai buvo gyventojai valstiečiai, kalbėję grupe susijusių ir daugmaž tarpusavyje suprantamų tarmių, gyvenę keliuose atskiruose, bet nelabai smarkiai vienas nuo kito atskirtuose žemės rėžiuose Megalomanijos imperijoje. Ruritaniečių kalba, ar greičiau tarmėmis, kurias galima laikyti ją sudarančiomis, iš tikrųjų nekalbėjo niekas, išskyrus šiuos valstiečius. Aristokratija ir valdininkija kalbėjo Megalomanijos rūmų kalba, kuri priklausė skirtingai kalbų grupei nei ta, iš kurios buvo kilusios ruritaniečių tarmės.

Dauguma (tačiau ne visi) ruritaniečių valstiečių priklausė bažnyčiai, kurios liturgija buvo paimta vėlgi iš kitos lingvistinės grupės, o daugelis dvasininkų, ypač bažnyčios hierarchijoje užimančių aukštesnę padėtį, kalbėjo kalba, kuri buvo šio tikėjimo liturginės kalbos modernizuotas vietinis variantas ir taip pat labai nutolusi nuo ruritaniečių kalbos. Mažuose miesteliuose gyvenantys smulkūs prekiautojai, aptarnaujantys Ruritanijos kaimus, buvo atėję iš kitokios etinės ir dargi religinės grupės, ir Ruritanijos valstiečiai kuo nuoširdžiausiai jų nekentė.

Praeityje Ruritanijos valstiečiai buvo patyrę daug vargo, jaudinančiai ir gražiai apdainuoto jų graudžiose dainose (kruopščiai surinktose kaimo mokytojų XIX a. pabaigoje ir tapusiose gerai žinomomis tarptautinei muzikinei publikai iš didžiojo ruritaniečių tautinio kompozitoriaus L. kūrinių). Užuojautą kelianti Ruritanijos valstie-

čių priespauda XVIII a. išprovokavo partizaninį pasipriešinimą, kuriam vadovavo garsus ruritaniečių kovotojas prieš socialinę nelygybę K., – jo žygiai iki šiol tebegyvena vietinės liaudies atmintyje, neminint keleto romanų ir dviejų filmų, vieną kurių sukūrė nepaprastai globojamas liaudies artistas Z. tik ką paskelbus Ruritanijos Liaudies Socialistinę Respubliką.

Sąžiningumas verčia pripažinti, kad tą kovotoją sugavo jo paties tėvynainiai ir kad tribunolo, pasmerkusio jį skausmingai mirčiai, pirmininkas buvo kitas jo tėvynainis. Be to, greitai po to, kai Ruritanija šiaip taip išsikovojo nepriklausomybę, tarp jos Vidaus, Teisingumo ir Švietimo ministerijų cirkuliavo aplinkraštis, kuriame buvo svarstoma, ar nebūtų apdairiau pagerbti kaimo savigynos būrius, kurie priešinosi minėtam plėšikui ir jo gaujoms, o ne jį patį, kad nebūtų paskatinta opozicija policijai.

Šitaip kruopščiai XIX a. surinktų liaudies dainų, dabar įtrauktų į Ruritanijos jaunimo, stovyklavimo ir sporto judėjimo repertuarą, rūpestinga analizė nesuteikia daug įrodymų, kad valstietija būtų jautusi kokį nors tikrą nepasitenkinimą savo lingvistine ir kultūrine situacija, tačiau jai daug vargo sukėlė kiti, žemiškesni dalykai. Priešingai, lingvistinio pliuralizmo suvokimas dainų eilėse yra ironiškas, juokaujamas, humoristinis ir geraširdiškas, ir iš dalies jį sudaro dvikalbiai kalambūrai, kartais abejotino skonio. Taip pat turi būti pripažinta, kad viena iš labiausiai jaudinančių šių dainų – aš dažnai ją dainuodavau prie laužo stovykloje, į kurią važiuodavau per vasaros atostogas – šlovina piemenėlio lemtį. Piemenėlį, ganantį tris jautukus pono dobilienoj *(sic)* šalia miško, išgąsdina gauja „svieto lygintojų", reikalau-

jančių iš jo atiduoti savo apsiaustą. Būdamas neapdairiai kvailas ir politiškai neišpruses, piemenėlis atsisakė ir buvo nužudytas. Nežinau, ar ši daina buvo tinkamai perrašyta, Ruritanijai tapus socialistine. Šiaip ar taip, grįžtant prie pagrindinės temos: nors šiose dainose dažnai skundžiamasi sunkia valstiečių padėtimi, tačiau jos nekelia kultūrinio nacionalizmo klausimo.

Tai dar turėjo įvykti, ir, matyt, įvyko vėliau, nei buvo sukurtos šios dainos. XIX a. ėmė staigiai augti gyventojų skaičius tuo metu, kai kai kurios Megalomanijos imperijos sritys – bet ne Ruritanija – greitai industrializavosi. Ruritanijos valstiečiai traukė ieškoti darbo į industriškai labiau išsivysčiusias sritis, ir kai kurie jo gaudavo tuo metu vyravusiomis siaubingomis sąlygomis. Kadangi jie buvo atsilikę kaimiečiai, kalbantys neaiškia, retai rašoma ir mokoma kalba, su jais buvo elgiamasi ypač šiurkščiai miestuose, į kurių lūšnynus jie atsikraustė. Tuo pat metu kai kurie ruritaniečių jaunuoliai, kurie buvo skirti bažnyčiai bei mokomi ir rūmų, ir liturgine kalba, mokydamiesi vidurinėje mokykloje buvo paveikti naujų liberalių idėjų ir perėjo į pasaulietišką mokslą universitetuose; jie juos baigė ne kaip šventikai, o kaip žurnalistai, mokytojai ir profesoriai. Juos palaikė ir padrąsino keli užsienio, neruritaniečių etnografai, muzikologai ir istorikai, atvykę tyrinėti Ruritanijos. Besitęsianti darbo jėgos migracija, vis labiau plintantis pradinis išsilavinimas ir naujokų ėmimas šiems ruritaniečių atgimėliams suteikė vis didėjančią auditoriją.

Žinoma, ruritaniečiai visiškai puikiai galėjo, jei tik būtų norėję (o daugelis taip ir padarė) asimiliuotis su vyraujančia Megalomanijos kalba. Jokie genetiškai perduodami bruožai, jokie seni religiniai papročiai neskyrė

išsilavinusio ruritaniečio nuo panašaus megalomano. Iš tikrųjų daugelis asimiliavosi, dažnai netgi nesirūpindami pakeisti savąsias pavardes, ir Megalomanijos (dabar Federacinė Megalomanijos Respublika) senosios sostinės telefonų knygoje gan gausu ruritaniškų pavardžių, nors dažnai komiškai tariamų megalomaniškai ir pritaikytų prie megalomaniškų fonetikos galimybių. Dalykas tas, kad po gana atšiaurios ir sunkios pirmosios kartos įsikūrimo pradžios ruritaniečių darbo migrantų vaikų gyvenimo šansai nebuvo perdėm blogi, turbūt bent jau tiek pat geri (turint omeny jų ryžtą sunkiai dirbti) kaip ir jų neruritaniečių megalomanų bendrapiliečių vaikų. Tad šie palikuonys prisidėjo prie vis didesnio šio regiono suklestėjimo ir visuotinio suburžuazėjimo. Taigi jei kalbama apie individualias gyvenimo galimybes, turbūt nebuvo reikalo atsirasti piktam ruritaniečių nacionalizmui.

Vis dėlto kažkas panašaus atsitiko. Manau, būtų gana klaidinga priskirti judėjimo dalyviams sąmoningą išskaičiavimą. Reikia manyti, kad jiems buvo nesvetimi motyvai ir jausmai, kurie taip gyvai išreikšti tautinio atgimimo literatūroje. Jie apgailestavo dėl savo gimtųjų slėnių skurdo ir apleistumo, tuo pat metu regėdami juose dar tebesančias valstietiškas vertybes; jie smerkė diskriminaciją, kurią patyrė jų tautiečiai, ir atitolimą nuo gimtosios kultūros, kuriam jie buvo pasmerkti industrinių miestų proletariškuose priemiesčiuose. Jie protestavo prieš šias blogybes ir buvo išklausomi bent jau daugelio savo draugų. Būdas, kuriuo Ruritanija, susiklosčius palankiai tarptautinei politinei situacijai, galiausiai įgijo nepriklausomybę, dabar jau yra tapęs istorinio atminimo dalimi ir nėra reikalo apie jį čia kalbėti.

Reikia dar kartą pakartoti, kad nėra jokio reikalo manyti buvus kurios nors pusės kokių nors į ateitį projektuojamų išskaičiavimų, galvojant apie savo interesus ir naudą. Tautiniai intelektualai buvo kupini nuoširdžiausių šiltų jausmų ir entuziazmo savo tautiečių atžvilgiu. Kai jie, apsirengę tautiniais drabužiais, keliaudavo savo kalvomis, rašydami eilėraščius miškų laukymėse, juk nesvajojo vieną gražią dieną tapsią galingais biurokratais, ambasadoriais ir ministrais. Taip pat ir valstiečiai bei darbininkai, kurių širdyse jiems pavykdavo sukelti nepasitenkinimą savo padėtimi, nė nesvajojo apie pramoninės plėtros planus, kurie vieną dieną įkurdins plieno gamyklą (visiškai be jokios naudos, kaip vėliau paaiškėjo) pačioje Ruritanijos slėnių širdyje, visiškai nuniokodami nemažą aplinkinės ariamos žemės ir ganyklų plotą. Būtų tikrai neteisinga mėginti šiuos jausmus paaiškinti materialinės naudos ar socialinio mobilumo išskaičiavimais. Ši teorija kartais yra iškraipoma kaip redukuojanti tautinius jausmus į kilimo socialiniais laiptais išskaičiavimus. Tačiau tai yra neteisingas jos aiškinimas. Senovėje buvo beprasmiška klausti, ar valstiečiai mylėjo savo kultūrą: jiems ji buvo savaime suprantama, kaip oras, kuriuo jie kvėpavo, jie sąmoningai nesuvokė nei vieno, nei kito. Bet kai darbo jėgos migracija ir biurokratinė tarnyba tapo svarbiais jų socialinio akiračio bruožais, jie greitai suvokė, kuo skiriasi turėti reikalų su savo tautiečiais, suprantančiais savo kultūrą ir jaučiančiais jai simpatiją, ir su kokiais nors jai priešiškais žmonėmis. Šis labai konkretus patyrimas išmokė juos suvokti savo kultūrą ir ją mylėti (ar galbūt norėti ja atsikratyti), neturint jokių sąmoningų išskaičiavimų, susijusių su socialinio mobilumo pranašumais ir perspek-

tyvomis. Stabiliose savarankiškose uždarose bendruomenėse kultūra dažnai yra kone nematoma, bet kai mobilumas ir konteksto nesaistomas bendravimas tampa visuomenės gyvenimo esme, kultūra, kurioje žmogus buvo *mokomas* bendrauti, tampa jo tapatumo šerdimi.

Tad jeigu *būtų* buvęs toks išskaičiavimas (kurio nebuvo), ne vienu atveju (nors jokiu būdu ne visais) jis būtų labai pasiteisinęs. Iš tikrųjų, pripažįstant bent jau santykinį ruritaniečių intelektualų negausumą, tie ruritaniečiai, kurie turėjo aukštesnes kvalifikacijas, užsitikrino daug geresnius postus nepriklausomoje Ruritanijoje, nei dauguma jų galėjo net tikėtis didesnėje Megalomanijoje, kurioje jie būtų turėję varžytis su išsilavinimo požiūriu toliau pažengusiomis etninėmis grupėmis. O dėl valstiečių ir darbininkų, tai jie iš karto neturėjo jokios naudos. Tačiau naujai apibrėžtos etninės Ruritanijos politinių sienų nubrėžimas galiausiai reiškė pramonės puoselėjimą šiame regione ir smarkiai sumažino darbo jėgos išvykimo iš jo poreikį.

Visa tai reiškia štai ką: ankstyvuoju industrializacijos laikotarpiu tie, kurie į naująją tvarką ateina iš kultūrinių ir lingvistinių grupių, tolimų labiau išsivysčiusio centro grupėms, patiria nemenkų sunkumų, netgi didesnių nei tie, su kuriais susiduria kiti ekonomiškai silpni naujieji proletarai, turintys tą pranašumą, kad priklauso tai pačiai kultūrai kaip ir politiniai bei ekonominiai jų valdovai. Tačiau kultūrinis-lingvistinis nuotolis ir skyrimasis nuo kitų, kuris yra toks trūkumas atskiram individui, gali būti, o dažnai ir yra, galiausiai pozityvus pranašumas šių naujai atsirandančio pasaulio aukų kolektyvams, arba potencialiems jų kolektyvams. Jis įgalina juos savo pasipiktinimą ir nepasitenkinimą suvokti ir

išreikšti suprantama forma. Ruritaniečiai anksčiau mąstė ir jautė šeimos ir kaimo, daugių daugiausia slėnio ir turbūt kai kuriais atvejais religijos kalba. Dabar, įblokšti į ankstyvosios pramonės raidos lydomąjį katilą, jie nebeturėjo nei slėnio, nei kaimo, o kartais nei šeimos. Tačiau *buvo* ir kitų nuskurdusių ir išnaudojamų individų, ir daugelis jų kalbėjo akivaizdžiai panašiomis tarmėmis, tuo tarpu dauguma turtingesniųjų kalbėjo kažkokia visiškai svetima kalba; tad ir nauja ruritaniečių tautos samprata kilo iš šio kontrasto, drąsinant ir skatinant saviesiems žurnalistams ir mokytojams. Ir tai nebuvo iliuzija: gimstantis ruritaniečių tautinis judėjimas, pasiekęs kai kuriuos savo tikslus, iš tikrųjų palengvino tas blogybes, kurios padėjo jam atsirasti. Palengvėjimas turbūt būtų atėjęs šiaip ar taip; tačiau šia tautine forma jis, be to, leido atsirasti naujai aukštajai kultūrai ir ją saugančiai valstybei.

Tai vienas iš dviejų svarbių skilimo ir dalijimosi principų, kurie apibrėžia naujų vienetų atsiradimą, imant egzistuoti industriniam pasauliui ir jo izoliuotiems kultūriniams kvėpavimo rezervuarams. Jį būtų galima pavadinti bendravimo barjerų principu, barjerų, grindžiamų ankstesnėmis, ikiindustrinėmis kultūromis; ir jis ypač stipriai reiškiasi ankstyvuoju industrializavimo laikotarpiu. Kitas, lygiai toks pat svarbus principas galėtų būti vadinamas socialinės entropijos trukdymo principu; jį dera panagrinėti atskirai.

6. INDUSTRINĖS VISUOMENĖS SOCIALINĖ ENTROPIJA IR LYGYBĖ

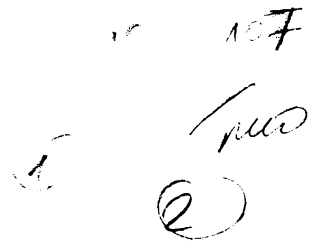

Perėjimas iš agrarinės į industrinę visuomenę yra iš dalies entropinio pobūdžio, čia nuo modelio pereinama prie sistemingo atsitiktinumo. Agrarinė visuomenė, kuriai būdingos palyginti stabilios specializacijos, ilgai gyvuojančios regioninės, gimininės, profesinės ir luomų grupės, turi aiškiai išreikštą socialinę struktūrą. Jos elementai yra sutvarkyti, o ne išsibarstę kaip papuola. Jos subkultūros pabrėžia ir sutvirtina šią struktūrinę diferenciaciją ir, sudarydamos ar akcentuodamos šios visuomenės kultūrinius skirtumus, niekaip netrukdo funkcionuoti visai visuomenei. Kaip tik priešingai. Anaiptol nelaikydama šių kultūrinių skirtumų kaip nors pažeidžiančiais jos tvarką, visuomenė mano, kad juos išreikšti ir pripažinti yra kuo priimtiniausia ir priderama. Kultūrinių skirtumų gerbimas yra pati etiketo šerdis.

Industrinė visuomenė yra kitokia. Jos teritoriniai ir darbiniai vienetai yra *ad hoc:* narystė nepastovi, didelio tekamumo, ir apskritai nekreipiama dėmesio į narių ištikimybę ir individualumą. Trumpai tariant, senosios struktūros yra suirusios ir daugiausia pakeistos vidujai atsitiktine ir nepastovia visuma, kurioje tėra nedaug (žinoma, palyginti su ankstesne agrarine visuomene) tikrų

substruktūrų. Labai mažai kas trukdo bet kuriuo lygiu efektyviai susieti individą ir visą bendruomenę. Ši visuminė ir absoliuti politinė bendruomenė todėl tampa visiškai naujai ir labai aiškiai svarbi, būdama susijusi (kaip retai buvo praeity) tiek su valstybės, tiek su kultūros ribomis. *Tauta* dabar yra ypač svarbi – ir dėl subgrupių suirimo, ir dėl labai padidėjusios visiems bendros, nuo rašto priklausomos kultūros reikšmės. Valstybei neišvengiamai tenka palaikyti ir prižiūrėti milžinišką socialinę infrastruktūrą (to kaina paprastai priartėja prie pusės visų visuomenės pajamų). Švietimo sistema darosi labai svarbia jos dalimi, o kultūrinės-lingvistinės terpės palaikymas dabar tampa pagrindiniu švietimo atliekamu vaidmeniu. Piliečiai konceptualiai kvėpuoti ir veikti gali vien šioje terpėje, kurios apimtis sutampa su valstybės teritorija ir jos švietimo bei kultūros aparatu ir kurią reikia globoti, palaikyti bei puoselėti.

Kultūros vaidmuo jau nebėra pabrėžti ir daryti matomus ir turinčius galią visuomenės struktūrinius susiskirstymus (net jei kai kurie jų ir toliau išlieka ar net jei, kaip gali atsitikti, atsiranda šiek tiek ir naujų); priešingai, kai, susiklosčius aplinkybėms, kultūriniai skirtumai susyja su socialinio statuso skirtumais ir juos įtvirtina, šitai laikoma gėdingu dalyku tai visuomenei ir jos švietimo sistemos dalinio trūkumo rodikliu. Šiai sistemai patikimas uždavinys išugdyti vertingus, ištikimus ir kompetentingus visuomenės narius, kuriems užimti postus netrukdytų frakcinė ištikimybė atskiroms visos bendruomenės subgrupėms; o jeigu kuri nors švietimo sistemos dalis dėl kokių nors savo trūkumų ar dėl slaptų užmačių iš tikro sukelia kultūrinių skirtumų ir taip

leidžia ar skatina diskriminaciją, tai yra laikoma skandalingu dalyku.

Entropijos kliūtys

Visa tai yra tik mūsų bendros nacionalizmo pagrindų teorijos, nagrinėjančios naują kultūros vaidmenį mobiliose, išsilavinusiose, nuasmenintose visuomenėse, performulavimas. Tačiau čia pasakomas svarbus dalykas, pabrėžiant, kad šio tipo visuomenėje iškyla atsitiktiniu atrodančio entropinio individų mobilumo ir pasiskirstymo poreikis. Nors šioje visuomenėje subbendruomenės ir yra iš dalies suirusios, o jų moralinis autoritetas gerokai susilpnėjęs, vis dėlto žmonės ir toliau skiriasi visokiausiais įmanomais būdais. Žmonės gali būti skirstomi į aukštus ir žemus, storus ir plonus, tamsius ir šviesius bei visaip kitaip. Akivaizdu, kad būdų, kuriais žmonės gali būti klasifikuojami, yra tiesiog be galo daug. Dauguma galimų klasifikacijų nėra kuo nors įdomios. Bet kai kurios iš jų socialiai ir politiškai labai svarbios. Būtent tos, kurias norėčiau vadinti žyminčiomis atsparumą entropijai. Klasifikacija žymi atsparumą entropijai, jei ji grindžiama požymiu, aiškiai *ne*linkusiu tapti, net ir praėjus kiek laiko nuo pradinio industrinės visuomenės atsiradimo, vienodai pasiskirsčiusiu visoje visuomenėje. Tokiu atspariu entropijai atveju tie individai, kuriems būdingas toks bruožas, bus linkę telktis tik vienoje ar kitoje visuomenės dalyje.

Įsivaizduokime visuomenę, kurioje tam tikras skaičius individų atsitiktinai yra paveldėję mėlyną kūno spalvą; ir įsivaizduokim, kad nors nuo pradinio naujos

ekonomikos atsiradimo ir oficialaus politikos *la carrière ouverte aux talents* paskelbimo bei įtvirtinimo jau pasikeitė ne viena karta, tačiau dauguma mėlynųjų ir toliau šioje visuomenėje užima vietas arba viršuje, arba apačioje: kitais žodžiais tariant, mėlynieji yra linkę užgrobti arba per daug, arba per mažai pranašumų, kuriuos galima turėti šioje visuomenėje. Tai mėlynumą darytų mums rūpima prasme socialinei entropijai atsparia savybe.

Tarp kitko, atkreipkime dėmesį, kad visuomet galima išgalvoti savybių, kurios gali atrodyti atspariomis entropijai. Visuomet galima prasimanyti sąvoką, kuri tiks tik vienai arba kitai žmonių klasei. Bet atsparumo entropijai sąvoka šia prasme mus domina tik tada, kai ji yra pagrįsta ir natūrali, jau taikoma mūsų nagrinėjamoje visuomenėje, o ne dirbtinai prasimanyta šiam tikslui. Tuo atveju, jei ji yra nevienodai pasiskirsčiusi platesnėje visuomenėje, gali kilti tikrų sunkumų.

Dabar nesunku paaiškinti ir likusią šio argumento dalį: entropijai atsparios savybės sudaro labai didelę problemą industrinei visuomenei. Kone atvirkščias dalykas galiojo agrarinei visuomenei. Anaiptol nesmerkdama entropijai atsparių bruožų, ši visuomenė nuolatos jų prasimanydavo, jeigu jai imdavo atrodyti, kad ji nepakankamai tuo aprūpinta iš prigimties. Ji mėgdavo įsivaizduoti, kad kai kurios žmonių kategorijos yra apsigimę valdovai, o kitos – gimusios vergais, ir buvo vartojamos sankcijos – baudžiamosios, ideologinės – palenkti žmones taikytis prie šių lūkesčių ir iš tikrųjų juos internalizuoti. Visuomenė išgalvodavo abejotinus žmonių požymius arba kilmę, kurių svarbiausia paskirtis buvo kaip tik būti atspariais entropijai. Musulmonų genčių žemė-

se religinis elitas dažnai apibrėžiamas ir įteisinamas kaip kilęs iš Pranašo; Vidurinės Azijos gentyse statusas dažnai išreiškiamas kilmės iš Čingischano klano požiūriu; Europos aristokratai dažnai tiki esą kilę iš kurios nors savitos karingos etninės grupės.

Priešinimasis entropijai tose visuomenėse, kuriose jis pasitaiko, sukelia skilimus, kartais tikras prarajas. Kuo šis polinkis skilti skiriasi nuo to, kurį sukelia vien kultūriniai skirtumai ir bendravimo sunkumai ankstyvojoje industrinėje visuomenėje, aptarti ankstesniame skyriuje?

Šie du reiškiniai yra šiek tiek panašūs ir iš dalies sutampa. Tačiau čia svarbūs ir skirtumai. Labiau išsivysčiusiam politiniam ir ekonominiam centrui būdingas išskirtinis kalbos ir kultūros prieinamumas, trukdantis pagal kilmę labiau periferinių kultūrų atstovams ir stumiantis juos bei jų lyderius į kultūrinį, o galiausiai ir į politinį nacionalizmą, žinoma, taip pat pasižymi atsparumu entropijai. Labai tikėtina, kad darbininkai migrantai, nekalbantys net ir kuria nors pagrindinės valstybinės kalbos, vartojamos biurokratų ir verslininkų, tarme, kaip tik dėl šios priežasties iš pradžių atsiduris socialinės hierarchijos dugne ir, vadinasi, be kita ko, turės daug mažiau galimybių tiek sau, tiek savo vaikams ištaisyti ir kompensuoti juos persekiojančius nepatogumus. Kita vertus, jų kalbai (tiksliau, standartizuotam ir gramatiškai sutvarkytam kurios nors jų tarmės variantui) tapus švietimo, biurokratine ir komercine naujos nepriklausomos tautinės valstybės kalba, šie atskiri jiems nepalankūs dalykai išnyks ir jų kultūriniai požymiai nustos buvę atsparūs entropijai.

Tačiau svarbu pažymėti, kad mūsų hipotetiniu atveju jie būtų *taip pat* išvengę šių sunkumų, asimiliuoda-

miesi su senąja vyraujančia kalba ir kultūra; ir iš tikrųjų daug žmonių pasirinko šį kelią. Nėra jokio pagrindo manyti, kad tų, kurie žengė šiuo keliu, yra mažiau nei tų, kurie pasirinko nacionalizmą. Žinoma, daugelis turėjo eiti abiem keliais, iš eilės ar vienu metu*. Pavyzdžiui, daugelis tapo išlaisvinimo siekiančiais nacionalistais, veikusiais kultūros, kuri nebuvo jų tikroji pirminė kultūra, naudai, taigi iš pradžių asimiliavosi, o vėliau griebėsi politinių kovos priemonių, kad užtikrintų visišką aukštosios kultūros statusą ir savosios politinės valstybės namus savo naujajai kultūrai.

Tačiau šitokius atvejus, nors ir nepaprastai svarbius, nuo kitų atsparumo entropijai rūšių skiria štai kas: jei tai, dėl ko čia iš tikrųjų nesutariama, yra bendravimo nelygybė (tačiau iš esmės susijusi su bendru statusu ir ekonomiškai blogesne padėtimi), šitai gali būti ištaisyta vienu iš dviejų mūsų aptartų metodų: sėkmingu nacionalizmu arba asimiliacija; arba daliniu jų abiejų sutapimu. Tačiau yra tokių atsparumo entropijai formų, kurių skaldantys socialiniai padariniai negali būti pašalinti vien taisant bendravimo sunkumus ir užimamą nepalankią padėtį. Antroji pasirinkimo galimybė, asimiliavimasis per švietimą, čia yra užblokuota. Čia veikia daugiau negu bendravimo barjerai. Jeigu pirmoji galimybė (iš esmės, sėkmingas išsilaisvinimas) taip pat neprieinama dėl politinių jėgų pusiausvyros, padėtis sunki ir toliau kels sunkumų.

Nesugebėjimas bendrauti, atsirandantis tarp ateivių iš svetimos kultūros į industrializuotą sritį, yra viena entropijos trukdymo forma (nors ir tokia, kurią dažnai

* Colonna F. *Instituteurs Algériens, 1883–1939.* – Paris, 1975.

galima lengvai įveikti maždaug per vieną žmonių kartą); bet nėra atvirkštinės priklausomybės – ne visi entropijos trukdymai priklauso vien nuo nesugebėjimo bendrauti. Tie, kurie nepriklauso vien nuo nesugebėjimo bendrauti ir kurių neįmanoma pašalinti nei įsiliejant į pagrindinį „baseiną", nei sukuriant naują nepriklausomą „baseiną", vartojantį tautines ateivių bendravimo priemones, atitinkamai yra tragiškesni. Jie sukelia problemą, kurios sprendimo kol kas dar nematyti ir kuri gali būti viena iš sunkiausių problemų, su kuriomis susiduria industrinė visuomenė.

Grįžkime prie hipotetinio mūsų atvejo – mėlynųjų gyventojų pogrupio, egzistuojančio platesnėje visuomenėje, ir įsivaizduokime, kad dėl vienos ar kitos priežasties šie gyventojai susitelkę netoli visuomenės dugno. Industrinės visuomenės visai neegalitariškos, nes suteikia savo piliečiams įvairiausių socialinių pozicijų, iš kurių vienos daug pranašesnės už kitas; bet jos ir egalitariškos tuo, kad ši postų bei pareigų sistema sudaro tam tikrą kontinuumą (jai nebūdingas joks didesnis netolydumas) ir kad plačiai tikima, galbūt ir perdėtai, tačiau anaiptol ne visiškai neteisingai, jog galima kilti į viršų ir leistis žemyn ir jog neperžengiami barjerai šioje sistemoje yra neleistini ir neteisėti. Šiaip ar taip, palyginti su agrarinėmis visuomenėmis, industrinė visuomenė yra stebėtinai egalitarinė, išsivysčiusioje industrinėje visuomenėje gyvenimo stiliai yra aiškiai suartėję, o socialinė distancija tarp žmonių labai sumažėjusi. Tačiau mūsų hipotetiniu mėlynųjų gyventojų, susitelkusių netoli visuomenės dugno, atveju galimybės lengvai identifikuoti (mėlyna spalva krenta į akis) ir neatsitiktinio, kontra-

entropiško šios kategorijos žmonių (mėlynieji) pasiskirstymo derinys sukelia labai nelemtų padarinių.

Būtų apdairu padaryti prielaidą, kad *populiacijos* dažnai iš dalies skiriasi įgimtų talentų skaičiumi. Priešinga prielaida, kad visi talentai yra pasiskirstę absoliučiai vienodai, tiek pat tikėtina, kaip ir visiškai lygi žemė. Lygiai taip pat aišku, kad kai kalbama apie talento išsiskleidimą, socialiniai veiksniai yra daug svarbesni nei įgimti gabumai. (Kai kurios populiacijos, kuo glaudžiausiai susijusios su pastarųjų amžių žmonijos laimėjimais, prieš ne tiek jau daug kartų buvo atsilikę laukiniai, nors ir neįtikima, kad jų genetinis potencialas būtų galėjęs labai pasikeisti per trumpą laikotarpį, praėjusį tarp jų barbariškos būklės ir išgarsėjimo pasaulio istorijoje, – šitai, atrodo, įrodo šį teiginį.) Visas šis klausimas nėra pernelyg reikšmingas, kiek yra aišku, kad sugebėjimų lygio skirtumai, pasitaikantys konkrečiose „etninėse" ar „rasinėse" grupėse, yra daug didesni nei tokių skirtingų grupių vidurkių skirtumai.

Iš viso to plaukia labai svarbi išvada. Mėlynieji yra susitelkę visuomenės apačiose, ir gali būti net taip, kad jų tinkamumo darbui vidurkis mažesnis nei tų grupių, kurios pasiskirsčiusios labiau atsitiktinai. Niekas nežino, ar tai priklauso nuo genetinių skirtumų, ar nuo socialinių veiksnių. Bet vienas dalykas yra tikras: *tarp* mėlynųjų gyventojų bus daug tokių, kurie bus kur kas gabesni, kur kas tinkamesni už daugybę nemėlynųjų gyventojų, kad ir kokie tinkamumo veiklai kriterijai tuo metu būtų svarbūs ir taikomi.

Kas gi atsitinka, kai viskas yra taip, kaip mūsų nusakyta ir apibrėžta? Mėlynumo ir žemos visuomeninės padėties sąsaja sukuria išankstinį nusistatymą prieš mė-

lynuosius. Kai tie, kurie yra visuomenės apačiose, jų spalvos ar kokiu nors kitu pasirinktu požiūriu tėra atsitiktinis visos populiacijos pavyzdys, tada išankstinis priešiškas nusistatymas prieš juos negali būti perkeltas kokiai nors kitai specifinei jų savybei, nes, *ex hypothesi*, žemiausios visuomeninės padėties užėmimas nėra specifiškai susijęs su jokia kita savybe. Bet jei tarp esančių apačiose yra tiek daug mėlynųjų, tai išankstinis priešiškas nusistatymas, kylantis truputį aukštesniame sluoksnyje prieš tuos, kurie yra žemiau, iš baimės būti nustumtiems žemyn, neišvengiamai perkeliamas mėlyniesiems. Iš tikrųjų, nemėlynųjų grupės, esančios visuomenės apačioje, bus ypač linkusios nemėgti mėlynųjų, nes jos ne kuo daugiau teturės didžiuotis ir ypač įnirtingai laikysis savo vienintelio vargano skirtumo, nemėlynumo.

Vis dėlto labai daug mėlynųjų kops į viršų, nepaisydami nusistatymo prieš juos. Mėlynųjų telkimasis padugnėje yra vien statistinis, ir daugelis mėlynųjų (nors tebūtų vien savo mėlynosios gyventojų grupės mažuma) atkaklaus darbo, sugebėjimų ar laimės dėka kops į viršų ir pasieks aukštesnę padėtį. Kas atsitiks jiems?

Mes padarėme prielaidą, kad mėlynumas, dėl vienos ar kitos priežasties, yra nepanaikinamas. Vadinasi, kylančių mėlynųjų padėtis bus skausminga ir kupina įtampos. Kad ir kokie būtų jų individualūs nuopelnai ir teigiamos savybės, nemėlyniesiems žmonėms, atsitiktinai juos pažinusiems ar sutikusiems (o tai, kad tiek daug žmonių kontaktų yra atsitiktiniai, trumpalaikiai ir vis dėlto reikšmingi, yra pati mobilios sudėtingos industrinės visuomenės esmė), jie ir toliau bus purvini, tingūs, skurdžiai, nemokšos mėlynieji; nes šios savybės, arba

panašios, yra siejamos su žemos visuomeninės padėties užėmimu.

Visu tuo kylančio mėlynojo padėtis turbūt nedaug kuo blogesnė už kylančio išeivio iš Ruritanijos darbininko padėtį, kurią nagrinėjome ankstesniame pavyzdyje; bet čia yra vienas nepaprastai svarbus skirtumas. Ruritanijos kultūros galima atsikratyti, mėlynumo – ne. Mes taip pat tarėme, kad ruritaniečiai turi teritorinį pagrindą: yra žemė, ruritaniečių tėvynė, kurioje valstiečiai, kalbantys kuria nors ruritaniečių kalbos atmaina, sudarė daugumą. Tad vėlgi ruritaniečiai turėjo dvi išeitis: asimiliuotis su megalomanų kalba ir kultūra arba įkurti pripažintą nepriklausomą Ruritaniją, kurioje jų tarmės būtų paverstos oficialia literatūrine kalba. Kiekviena iš šių dviejų alternatyvų buvo sėkmingai išbandyta skirtingose vietose skirtingų žmonių. Tačiau *ex hypothesi* mėlyniesiems yra neprieinama pirmoji iš šių dviejų pasirinkimo galimybių. Juos išduodantis mėlynumas jiems vis vien išlieka, kad ir ką jie darytų. Be to, megalomanų kultūra yra sena ir turi tvirtai įsišaknijusį savo įvaizdį, kur mėlynumas yra atmetamas.

Kaip dėl antros galimybės, tautinės nepriklausomybės įkūrimo? Istoriniai ir šiuolaikiniai faktai rodo, kad populiacijos, atsiduriančios panašioje kaip mėlynųjų padėtyje, kartais turi savo teritorinį pagrindą, o kartais jo neturi. Pirmuoju atveju jos turi ir bent vieną iš dviejų galimybių, prieinamų ruritaniečiams, ir jeigu ji politiškai bei kariniu požiūriu yra įmanoma, jie gali ją ir pasirinkti. Tačiau, jeigu hipotetiniai mėlynieji neturi teritorinio pagrindo, kad galėtų netuščiai tikėtis įkurti nepriklausomą mėlynųjų šalį, arba vėlgi, jei jie jį turi, tačiau ši mėlynųjų tėvynė dėl kokių nors priežasčių yra per-

nelyg anksta ir nepatraukli, kad mėlynieji, išsibarstę kitose šalyse, grįžtų į ją, tai mėlynųjų padėtis iš tikrųjų sunki.

Tokio pobūdžio situacijoje didelės socialinės kliūtys, lengvai nepašalinamos vien gera valia ir įstatymais ar politiniu iredentizmu ir aktyvumu, užkerta kelią į tąjį kultūrinį homogeniškumą ir socialinę entropiją, kurie yra ne tik išsivysčiusios industrinės visuomenės norma, bet ir, atrodo, sklandaus jos funkcionavimo sąlyga. Tokie sistemingi entropijos trukdymai gali sukelti vieną iš didžiausių pavojų, su kuriais susiduria industrinė visuomenė. Priešingai, nors mėlynieji gyventojai yra užblokuoti abiem kryptimis, t.y. nei sklandi asimiliacija, nei nepriklausomas būvis nėra jiems lengvai prieinami, kai kurioms kitoms populiacijoms gali dvigubai pasisekti. Federacinėje valstybėje tokios populiacijos kaip mūsų hipotetiniai ruritaniečiai gali turėti ir autonomišką Ruritaniją, kurioje oficiali kalba yra ruritaniečių, ir, be to, dėl mažos kultūrinės distancijos tarp jų ir kitų kultūrų bei dėl to, kad ruritaniečių, kurie jau asimiliavosi, neįmanoma atskirti nuo kitų gyventojų, jos gali sklandžiai, be trinties ir nesutarimų, entropiškai dalyvauti ir kilti į viršų platesnėje valstybėje. Manau, patiems ruritaniečiams spręsti, ar šis dvigubas pranašumas vertas tos kainos, kurią jie už jį moka: būtent, kad Ruritanijos kantonas ar autonominė respublika nėra visiškai nepriklausoma. Kai kurios populiacijos, kurioms tinka šis bendras apibūdinimas, pasilieka platesnėje federacinėje valstybėje savanoriškai, o kai kurioms ši pasirinkimo galimybė buvo atimta jėga. Kvebekas, atrodytų, yra pirmojo atvejo pavyzdys, Ibolandas Nigerijoje – antrojo.

Čia kyla klausimas: kokios savybės realiame pasaulyje yra panašios į mūsų hipotetinio pavyzdžio „mėlynumą"? Genetiškai perduodami bruožai yra vienas tokio mėlynumo pavyzdys, tačiau tik vienas. Kitos, ne genetinės jo rūšys yra bent jau tiek pat svarbios. Taip pat reikia pridurti, kad ne *kiekvienas* genetiškai perduodamas bruožas sukelia visuomenės skilimą. Pavyzdžiui, kai kurie rudaplaukiai būna užkabinėjami vaikystėje, kita vertus, rudaplaukės moterys kartais laikomos ypač patraukliomis. Be to, kai kuriose etninėse grupėse, kaip teigiama, yra neproporcingai daug rudaplaukių; bet, nepaisant šių faktų ir/ar liaudies prietarų, rudi plaukai, apskritai imant, nesukelia konfliktų ar socialinių problemų.

Iš dalies tai galima paaiškinti, vartojant anksčiau šiuo tikslu įvestą terminą: rudi plaukai yra visiškai entropiški, kad ir kokios etninės koreliacijos būtų jiems priskiriamos. Fiziniai bruožai, kurie, nors ir genetiški, nekelia stiprių istorinių ar geografinių asociacijų, paprastai būna entropiški; ir net jei jie šiek tiek susiję su kokiu nors socialiniu pranašumu ar trūkumu, tai lieka socialiai nepastebima. Priešingas pavyzdys būtų Ruanda ir Burundis, kur fizinis ūgis yra susijęs su etniniu priėmimu į narius ir politiniu statusu labai pastebimai, tiek faktiškai, tiek ideologiškai: čia nukariautojai gyvulių augintojai yra aukštesni už vietinius žemdirbius, o ir vieni, ir kiti aukštesni už pigmėjus. Bet daugelyje kitų visuomenių ši koreliacija yra ne tokia didelė, kad taptų socialiai reikšminga. Atrodo, kad itoniečiai vidutiniškai yra aukštesni nei kiti, tačiau aukšti gvardiečiai tarp eilinių nelaikomi aukštesne klase.

Fiziškai ar genetiškai perduodami bruožai yra tik viena tokio „mėlynumo" rūšis. Kokios yra kitos? Be galo svarbu ir įdomu tai, kad kai kurie giliai įsišakniję religiniai-kultūriniai įpročiai iš tikro yra lygiai tokie pat galingi ir tvirti kaip ir tie, kurių pagrindas yra mūsų genetinė konstitucija. Kalba ir formalus dogmatiškas tikėjimas, regis, mažiau įsišakniję ir jų lengviau atsikratoma; tačiau visa puokštė asmeniškų, vidinių ir kartu paplitusių vertybių bei pažiūrų, kurios agrariniame amžiuje paprastai būna susijusios su religija (neturi reikšmės, ar jos būna įtrauktos į oficialią aukštąją tos tikybos teologiją, ar ne), dažnai prilimpa kaip vantos lapas – taip jos pastovios ir gajos, – ir toliau funkcionuoja kaip skiriamasis tų populiacijų, kurios jų laikosi, ženklas. Pavyzdžiui, tuo metu, kai Alžyras juridiškai buvo laikomas Prancūzijos dalimi, Alžyro išeiviams darbininkams asimiliuotis Prancūzijoje netrukdė joks fizinis, genetinis skirtingumas – tarkim, kabilo ir Pietų Prancūzijos valstiečio. Apskritai neperžengiama praraja tarp šių dviejų populiacijų, daranti negalimą asimiliacinį sprendimą, buvo kultūrinė, o ne fizinė. Giliai įsišakniję Olsterio bendruomenių konfliktas, akivaizdu, yra grindžiamas ne kokiais nors dviejų bendruomenių bendravimo skirtingumais, o tapatinimusi su viena iš dviejų tarpusavyje besivaržančių vietinių kultūrų, kuris yra toks atkaklus, kad gali būti palygintas su kai kuriomis fizinėmis savybėmis, nors iš tikrųjų sukeltas socialinių priežasčių. Teroristinių organizacijų, kurių formalios teorijos, o greičiau tuščiažodžiavimai, yra laisvo šiuolaikinio revoliucinio marksizmo atmaina, nariai iš tikrųjų yra atėję iš bendruomenių, kadaise apibrėžtų religinio tikė-

jimo, o vėliau – kultūros, glaudžiai susijusios su tuo tikėjimu.

Įstabus atskleidžiantis pačią esmę įvykis neseniai atsitiko Jugoslavijoje: Bosnijoje eksmusulmonų populiacija galų gale užsitikrino, ne be atkaklių pastangų, teisę, pildydami „tautybės" grafą surašymo blanke, įrašyti save kaip musulmonus. Tai nereiškia, kad jie tebėra tikintys ir praktikuojantys musulmonai, ir net dar mažiau reiškia tai, kad jie priskiria save vienai tautybei su kitais Jugoslavijos musulmonais ir eksmusulmonais, tokiais kaip Kosovo albanai. Jie šneka serbų-chorvatų kalba, jų kilmė yra slaviška, o kultūrinis pamatas – musulmoniškas. Jiems yra svarbu galėti neapibūdinti savęs kaip serbų ar chorvatų (nors jų kalba ta pati), nes iš tokios tapatybės plauktų, kad jie *yra* ortodoksai arba katalikai; o vadinti save „jugoslavais" būtų pernelyg abstraktu, bendra ir negyva.

Jie verčiau apibūdina save kaip „musulmonus" (ir pagaliau tai jiems buvo oficialiai leista), tuo norėdami pasakyti, kad jie yra bosniai, eksmusulmonai slavai, kurie jaučiasi esą viena etninė grupė, nors kalbiniu požiūriu ir nesiskiria nuo serbų ir chorvatų ir nors juos skiriantis tikėjimas dabar yra buvęs tikėjimas. Teisėjas Oliveris Wendellis Holmesas kartą atkreipė dėmesį į tai, kad, norint būti džentelmenu, nebūtina mokėti lotynų ir graikų kalbas, bet būtina būti jas užmiršusiam. Šiais laikais, norint būti Bosnijos musulmonu, nereikia tikėti, kad nėra jokio Dievo, išskyrus Dievą, ir kad Mahometas yra jo pranašas, bet reikia būti praradusiam šį tikėjimą. Perėjimo nuo tikėjimo prie kultūros, prie jo samplaikos su etniškumu ir galiausiai su valstybe momen-

tas taikliai iliustruojamas jų susikeitimu klasikiniame veikale apie kariškių vaidmenį besivystančioje šalyje – Antono Čechovo *Trijose seseryse:*

> *Tuzenbachas.* Jūs, matyt, galvojate: susigraudino vokietis. Bet, garbės žodis, aš rusas, ir netgi nekalbu vokiškai. Mano tėvas – stačiatikis.

Baronas, nors jo vardas ir, tikriausiai, kilmė – vokiški, gina savo slaviškąjį statusą, nurodydamas savąjį stačiatikių tikėjimą.

Sakyti šitai – nereiškia teigti, kad kiekviena ikiindustrinė religija sieks įgyti naują, etninės ištikimybės, pavidalą industriniame lydymo katile. Toks požiūris būtų absurdiškas. Juk, pirma, kaip ir kalbų bei kultūrinių diferenciacijų atveju, agrarinis pasaulis dažnai pernelyg perpildytas religijų. Jų buvo pernelyg daug. Jų buvo daugiau negu etninių grupių ir tautinių valstybių, kurioms gali atsirasti vietos moderniajame pasaulyje. Taigi jos visos paprasčiausiai negalėjo išlikti (net ir tokiu persimainiusiu pavidalu – kaip etniniai vienetai), kad ir kokios gajos būtų buvusios. Be to, kaip ir kalbų atveju, daugelis jų iš tikrųjų nėra tokios gajos. Tik aukštosios religijos, įtvirtintos rašto ir palaikomos specializuoto personalo, kartais, tačiau jokiu būdu ne visuomet, tampa naujojo kolektyvinio tapatumo industriniame pasaulyje pamatu, taip sakant, pereidamos nuo kultūros ir religijos prie kultūros ir valstybės. Tad agrariniame pasaulyje aukštoji kultūra koegzistuoja su žemosiomis kultūromis ir jai paremti reikia bažnyčios (ar bent jau dvasininkų gildijos). Industriniame pasaulyje aukštosios kultūros vyrauja, tačiau joms – *kiekvienai jų* – reikia ne

bažnyčios, o valstybės. Tai yra vienas būdas, leidęs atsirasti nacionalistiniam amžiui.

Aukštosios kultūros paprastai tampa naujos tautybės pamatu (kaip Alžyre); tuo tarpu iki atsirandant nacionalizmui religija labai tiksliai apibrėždavo *visus* neprivilegijuotuosius, priešingai privilegijuotiesiems, net – ar ypač – jei neprivilegijuotieji neturėjo jokių kitų pozityvių visiems bendrų ypatybių (tokių kaip kalba ar bendra istorija). Anksčiau, iki tautinio atgimimo šiame amžiuje, neegzistavo jokia alžyriečių tauta, kaip pažymėjo Ferhatas Abbasas, vienas iš pagrindinių ankstyvųjų šios šalies tautinio judėjimo lyderių. Buvo daug platesnė islamo bendruomenė ir ištisa virtinė mažesnių bendruomenių, bet nieko net iš tolo panašaus į dabartinės nacionalinės teritorijos gyventojus. Šiuo atveju iš tikrųjų gimė nauja tauta, apibrėžiama kaip šio tikėjimo išpažintojų, gyvenančių šioje teritorijoje, visuma. (Šiandieninių palestiniečių atveju panašų susikristalizavimą, regis, sukuria kalba ir kultūra bei bendra sunki padėtis, bet ne religija.) Kad atliktų skiriamąjį, tautą apibrėžiantį vaidmenį, kalbamajai religijai iš tiesų gali būti būtina visiškai pasikeisti, kaip įvyko Alžyre. XIX a. Alžyro islamas su savo pagarba šventakilmiams visais praktiniais tikslais sutapo su kaimo šventykla ir šventųjų kultu. XX a. jis viso to išsižadėjo ir susitapatino su reformistų skriptūralizmu*, neigdamas bet kokio šventųjų tarpininkavimo tarp žmogaus ir Dievo teisėtumą. Šventyklos apibrėždavo gentis ir genčių ribas; skriptūralizmas gali apibrėžti ir apibrėžia tautą.

* T.y. paraidine ištikimybe *Koranui*. – *Vert. past.*

Skilimai ir barjerai

Savo bendrą argumentavimą galime performuluoti taip. Industrializacija sukuria mobilią ir kultūriškai homogenišką visuomenę, kuriai dėl to būdingi egalitariniai lūkesčiai ir siekimai, tokie, kokių ji apskritai neturėjo ankstesnėje stabilioje, susisluoksniavusioje, dogmatiškoje ir absoliutistinėje agrarinėje visuomenėje. Kartu ankstyvaisiais savo tarpsniais industrinė visuomenė taip pat sukuria labai ryškią, skausmingą ir aiškią nelygybę, juo skausmingesnę, nes lydimą didžiulių neramumų ir to, kad esantieji ne tokioje palankioje padėtyje šiuo laikotarpiu būna ne tik santykinai, bet ir absoliučiai nuskurdę. Šioje situacijoje – egalitariniai lūkesčiai ir neegalitarinė realybė, skurdas ir jau trokštamas, bet dar neįgyvendintas kultūrinis homogeniškumas – slypi didelė politinė įtampa, kuri tampa aktuali, jei gali pasinaudoti tinkamais simboliais, vykusiais skiriamaisiais ženklais atskirti valdančiajam nuo valdomojo, privilegijuotajam nuo neprivilegijuotojo.

Būdinga, kad ji gali pasinaudoti kalba, genetiškai perduodamais bruožais („rasizmas") ar vien kultūra. Šitai daryti labai skatina tai, kad tampančiose industrinėmis visuomenėse ryšiai, bendravimas ir, vadinasi, kultūra įgyja naują, iki tol negirdėtą reikšmę. Bendravimas tampa svarbus dėl produktyvaus gyvenimo sudėtingumo, tarpusavio priklausomybės ir mobilumo, – čia reikia perduoti daug daugiau sudėtingų, tikslių ir nepriklausomų nuo konteksto pranešimų nei kada nors iki tol.

Kai kurios iš kultūrų yra susijusios su aukštuoju (raštinguoju) tikėjimu, kuris, atrodo, labiausiai tinka atlikti nepasitenkinimo kristalizatoriaus vaidmenį. Daug ma-

žiau tikėtina, kad tokius aukštus troškimus turėtų vietinės liaudies kultūros ir tikėjimai, kaip ir smulkieji dialektai. Žinoma, ankstyvuoju industrializacijos periodu žemosios kultūros taip pat yra tinkamos būti pasitelktos kaip prastesnės padėties žmonių skiriamieji ženklai ir naudojamos jiems žymėti bei vienyti, jei atrodo politiškai daug žadančiomis, ypač jei apibrėžia dideles ir teritoriniu atžvilgiu daugmaž kompaktiškas populiacijas. Ankstyvojoje stadijoje privilegijuotieji ir neprivilegijuotieji būtinai susiduria su būdingais prieštaravimais: lengvas arba, priešingai, menkas naujojo gyvenimo stiliaus ir jo išankstinės sąlygos – išsilavinimo – prieinamumas (lengvas arba trukdomas bendravimas), aukštoji arba žemoji kultūra.

Tai suskilusios kartos tipas, kur realaus bendravimo, ryšių stoka yra lemtinga, nes pažymi ir išryškina objektyvų skirtumą. Vėliau, kai dėl bendro išsivystymo bendravimo barjerai ir nelygybė jau nebe tokie dideli ir kai visiems bendras industrinis stilius įgalina bendrauti netgi skirtingomis kalbomis kalbančius žmones, iš tikrųjų lemiamais tampa veikiau jau atsparūs nevienodai pasiskirstę („kontraentropiški") bruožai, nesvarbu, genetiniai ar grynai kultūriniai. Šioje pakopoje ankstesnių žemųjų kultūrų virtimas nauja aukštąja, siekiant suteikti ženklą ištisai didelei kategorijai neprivilegijuotųjų, kurie iki tol neturėjo jokių būdų prabilti į vienas kitą ir vienytis, jau nebėra toks tikėtinas; nepaprasto žemųjų sluoksnių skurdo, betvarkės, gyvenimo ties bado riba, visiško susvetimėjimo laikotarpis jau praėjęs. Pasipiktinimą dabar sukelia ne tiek objektyviai nepakeliamos sąlygos (nes įvairūs nepritekliai dabar yra, kaip sakoma, santykiniai), o pirmiausia neatsitiktinis, „neloteriškas" socialinis kai ku-

rių matomų ir nuolatos krentančių į akis ypatybių pasiskirstymas.

Dviejų stadijų, ankstyvosios ir vėlyvosios, skirtumą galima apibūdinti taip. Ankstyvojoje stadijoje egzistuoja milžiniškas pasiturinčių žmonių ir badaujančių skurdžių, tų, kurie gali plaukioti naujajame industriniame baseine, ir tų, kurie dar tik skausmingai to mokosi, gyvenimo šansų skirtumas. Net ir tuomet konfliktas, priešingai marksistų pranašavimams, retai tampa aštrus ar be galo išsiplečia, jei privilegijuotieji ir kiti negali identifikuoti savęs ir vienas kito kultūriškai, „etniškai". Bet jeigu jie gali taip vienas kitą atpažinti, tai, apskritai kalbant, gimsta nauja tauta (arba tautos); ir ji gali vienytis apie aukštąją, arba ankstesnę žemąją, kultūrą. Jeigu aukštoji kultūra dar neparengta ir neprieinama, ar jau užgrobta besivaržančios grupės, ką gi, tada žemoji kultūra transformuojama į aukštąją. Tai yra tautų gimimo (arba tariamo „atgimimo"), žemųjų kultūrų virtimo naujomis raštingosiomis aukštosiomis amžius.

Tolesnė pakopa yra kitokia. Dabar jau didelis objektyvus socialinis nepasitenkinimas ar ryški socialinė diferenciacija nebeieško kokio nors seno akivaizdaus kultūrinio skirtumo, kad galėtų jį panaudoti naujam barjerui, iš tikrųjų galiausiai naujai ribai, sukurti. Dabar vien tikra ankstesnė mobilumui ir lygybei trukdanti kliūtis, neleisdama žmonėms lengvai tapatintis, sukuria naują ribą. Skirtumas yra didelis.

Požiūrių įvairovė

Kai kuriuos ypatingus atvejus reikia atskirai aptarti. Islamo civilizacija agrariniame amžiuje ryškiai iliustruo-

ja mūsų teiginį, kad agrarinės visuomenės *nėra* linkusios naudoti kultūrą apibrėžti politiniams vienetams; kitaip tariant, joms nėra lemta būti nacionalistinėmis. Laisva ulemų, mokslininkų-teisininkų-teologų, davusių toną ir moraliai viešpatavusių tradiciniame musulmonų pasaulyje, organizacija* buvo transpolitinė ir transetninė, taip pat nesusieta su jokia valstybe (suirus Kalifatui su jo monopolistinėmis pretenzijomis suteikti vienintelius politinius namus visai bendruomenei) ir jokia „tauta". Kita vertus, liaudiškasis šventyklų ir šventakilmių islamas buvo subetninis ir subpolitinis (kalbant apie didesnius vienetus, primenančius istorines ir „tautines" valstybes); jis tarnavo galingiems vietinės savigynos ir savivaldos vienetams (gentims) ir įtvirtino juos. Taigi islamas iš vidaus buvo pasidalijęs į aukštąją ir žemąją kultūrą, žinoma, viena į kitą įsiliejančias, artimai susijusias ir susipynusias, tačiau tarpais puolančias konfliktuoti, atsiradus kam priminti bei atgaivinti neva pirmykštę aukštosios kultūros aistrą ir suvienyti gentainius apsivalymo, praturtinimo ir politinio kilimo tikslais. Bet šitaip atsirandančios permainos (nors jos ir vykdavo gan dažnai) nesukuria jokių didelių, esminių struktūrinių tradicinės tvarkos pokyčių. Jos tiktai pakeisdavo tarnautojus, tačiau iš esmės nekeisdavo visuomenės**.

Atėjus modernizacijos gimdymo skausmams, dalykai visiškai pasikeitė. Mes įrodinėjome, jog apskritai šitai, be kita ko, reiškia, kad įvairiopas su vietove susijusias žemąsias kultūras pakeičia standartizuotos, formalizuo-

* Keddie N. (ed.). *Scholars, Saints and Sufis.* – Berkeley, 1972; Gellner E. *Muslim Society.* – Cambridge, 1981.

** Ibn Khaldun. *The Muqaddimah*/ Tr. F. Rosenthal. – London, 1958.

tos ir kodifikuotos, raštingumo palaikomos aukštosios kultūros. Tačiau islamo visuomenė istorijos atsitiktinumo dėka visada buvo idealiai pasirengusi tokiai raidai. Ji savyje turėjo ir aukštąją, ir žemąją kultūras. Jos abi buvo vadinamos tuo pat vardu ir ne visuomet būdavo rūpestingai viena nuo kitos skiriamos, o dažnai sąmoningai sujungiamos ir suliejamos; jos buvo susijusios viena su kita. Abi praeityje galėjo būti ir buvo nuoširdaus, aistringo solidarizavimosi su (tariamai vieninteliu) islamu, kaip absoliučiu, bekompromisiu ir galutiniu apreiškimu, priemonė. Islamas galbūt neturėjo bažnyčios, bet bažnyčia, kurios jis neturėjo, buvo plati. Moderniame pasaulyje žemojo ar liaudies varianto gali būti ir yra išsižadama kaip iškraipymo, iš kurio turi naudos, jeigu ne kurį iš tikro išsigalvojo ar kursto svetimi kolonijiniai priešai, tuo tarpu aukštasis variantas tampa kultūra, apie kurią gali kristalizuotis naujasis nacionalizmas. Tai ypač lengva vienos lingvistinės grupės, kurios kalba yra susijusi su šio unikalaus apreiškimo kalba, atveju; tai taip pat lengva tais atvejais, kai visa tauta tapatinama su islamu ir yra apsupta nemusulmonų kaimynų (Somalis, Malaizija); arba kai visa blogesnės padėties populiacija, nors kalbiniu požiūriu ir ne homogeniška, yra musulmonai, priešiški nemusulmonams, turintiems valdžią (Alžyras), arba kai tauta yra įprastai apibrėžiama kaip viena iš musulmonų sektų ir jos nepasitenkinimas yra nukreiptas prieš provokuojančiai sekuliarizuotą ir vesternizuotą valdančiąją klasę bei prieš nemusulmonus užsieniečius (Iranas).

Islamo unikalumas galbūt geriausiai gali būti išryškintas, jei pakartosime mūsų bendrą temą. Agrarinis žmonijos amžius yra laikotarpis, kuriuo kai kurie gali,

o dauguma negali skaityti, o industrinis amžius yra toks, kuriuo visi gali ir privalo skaityti. Agrariniame amžiuje raštingosios aukštosios kultūros koegzistuoja su neraštingosiomis žemosiomis, arba liaudies kultūromis. Pereinamuoju iš vieno į kitą amžių laikotarpiu kai kurios ankstesnės žemosios kultūros tampa naujomis aukštosiomis kultūromis; o esant reikalui gali būti išgalvojama nauja aukštoji kultūra, sukuriama, vadovaujantis politiniais norais ir kultūriniais projektais, pagrįsta elementais, paimtais iš tolimos praeities ir naujai sudėliotais, siekiant sukurti kažką iš esmės visiškai nauja, kaip Izraelyje.

Tačiau aukštosios kultūros, kurios išgyvena perėjimo laikotarpį, nustoja buvusios rašto žmonių ar rūmų bendravimo priemone bei skiriamuoju ženklu ir tampa „tautos" bendravimo priemone bei simboliu, drauge patirdamos ir kitą įdomią transformaciją. Kai jas įkūnydavo rūmai, rūmų sluoksnis ar rašto žmonės, jos paprastai būdavo transetninės ir netgi transpolitinės, lengvai eksportuojamos visur, su kuo tik šie rūmai varžėsi ar kur šie rašto žmonės manė esant reikalą jas panaudoti; kita vertus, jos būdavo glaudžiai susijusios su paprastai griežtais, dogmatiškais teologija ir doktrinos sąvadu, kuriais remiantis būdavo apibrėžiami kalbamieji rašto žmonės ir įteisinami rūmai. Agrarinio amžiaus raštingosioms ideologijoms buvo būdinga tai, kad tas doktrinos sąvadas pasižymėjo absoliutistinėmis pretenzijomis ir buvo įtvirtinamas jo paties žodžiais, teigiančiais ne vien tai, kad jis yra teisingas (kas iš to?), bet ir tai, kad būtent jis yra tiesos *norma*. Drauge jis skleisdavo piktus prakeiksmus visiems eretikams ir netikintiesiems, kurių jau vien abejonės dėl vienintelės ir akivaizdžios tiesos rodė

jų moralinį begėdiškumą, „pagedimą žemėje", – vaizdingas posakis, kurį vartoja mirties nuosprendžiuose dabartinis agrarinis tikėjimą atgaivinantis Irano režimas. Šios ideologijos yra kaip tvirtovės – *Eine feste Burg ist mein Gott*, – kurios visus vandens išteklius laiko savo bastione ir taip neleidžia jais naudotis priešui. Jos išlaiko ne vien tiesos monopolį (tai trivialu), bet pirmiausia pačių tiesos šaltinių ir kriterijų monopolį. Visi šaltiniai yra už apsauginių pylimų ir tai išsprendžia reikalą, nes priešas jų negali pasiekti.

Visa tai buvo labai puikus, didžiulis jų pranašumas agrariniame amžiuje, kai jos susidurdavo su priešais, net ir blogiausiu atveju vien panašiais į jas pačias, o dažnai su silpnesniais, nesudėtingais, neįtvirtintais liaudies tikėjimais. Industrinis amžius remiasi ekonominiu augimu. Tai vėlgi priklauso nuo pažintinio augimo, kurį patvirtino (o gal net kuriam reikšmingai pagelbėjo) kartezinė ir empiristinė filosofijos. Jų esmė buvo nuabsoliutinti visus esminius įsitikinimus apie pasaulį ir visus be išimties teiginius neutraliai ir nesuinteresuotai ištirti kriterijais („patyrimu", „proto šviesa"), esančiais už bet kokios įsitikinimų sistemos ribų ir pylimų. Tai padaro galą jų absoliutistinėms pretenzijoms, nes jie turi paklusti savo pačių nekontroliuojamam kriterijui. Akivaizdumas tampa viešpačiu ir valdovu, ar bent jau galinčiu juo padaryti. Tiesos šaltiniai nuo šiol yra neutralioje teritorijoje, ir niekas negali jų savintis.

Šiaip ar taip, būtent grynai intelektualinis, teorinis sudėtingos istorijos, kurios visos čia negalima peržvelgti, aspektas verčia agrarinio amžiaus absoliutistines aukštąsias kultūras atsisakyti savo absoliutizmo ir leisti tiesos šaltiniams tapti viešais ir niekieno nevaldomais.

Trumpai tariant, kaina, kurią šios aukštosios kultūros moka tam, kad taptų ištisų teritorinių tautų idiomomis, užuot priklausiusios vien dvasininkų luomui, yra ta, kad jos tampa sekuliarizuotos. Jos atsisako absoliutistinių ir pažintinių pretenzijų ir jau nebėra susijusios su doktrina. Ispanija, stebėtinai ilgai išlaikiusi nacionalistinį režimą, kurio tautos įvaizdis patvirtino absoliutistines katalikų pretenzijas, buvo viena iš labiausiai vėluojančių išimčių. Ankstyvaisiais ir nedrąsiais frankistų liberalizacijos etapais viešų protestantų pamaldų legalizavimas sutiko pasipriešinimą kaip provokuojantis ispanų vienybės ir tapatumo ardymas. Absoliuti dogma visiems ir aukštoji kultūra *kai kuriems* tampa absoliučia kultūra *visiems* ir dogma kai kuriems. Bažnyčia turi nusileisti ir išskaidyti save, jei nori išlaikyti užvaldžiusi visą visuomenę. Didžioji Tradicija turi atsisakyti kadaise įteisindavusios doktrinos, jei nori tapti paplitusia ir visuotine kultūra.

Apskritai kalbant, tai, kas kadaise buvo kalbėjimo stilius kai kuriems ir iš anksto paskirtas privalomas tikėjimas visiems, tampa privalomu kalbėjimo stiliumi visiems ir atskiestu, nerimtu, sekmadieniniu tikėjimu kai kuriems. Tai yra bendras aukštųjų kultūrų likimas, jei jos pergyvena didįjį perėjimą. Klasikiniu Šiaurės Vakarų Europos atveju procesas, galima sakyti, buvo dviejų stadijų: Reformacija rašto žmonių klasę padarė visuotinę ir suvienijo gimtąją kalbą su pamaldomis, o Šviečiamasis amžius sekuliarizavo jau visuotine tapusią rašto žmonių klasę ir jau visą tautą apimantį kalbėjimo stilių, nebesusijusį su doktrina ar klase.

Įdomu pasvarstyti, kas būtų atsitikę, jei Vakarų Europoje industrializacija ir visa, kas su ja susiję, būtų

prasidėję ankstyvaisiais viduramžiais, prieš atsirandant ir išsivystant tautinėms literatūroms, kuriamoms gimtąja kalba, ir prieš atsirandant tam, kam galų gale buvo lemta tapti įvairių tautinių aukštųjų kultūrų pamatu. Akivaizdu, kad čia būtų atsivėrusi išsilavinusių dvasininkų vadovaujamo lotyniškojo, arba galbūt romaniškojo, nacionalizmo, kaip palyginti labiau lokalių nacionalizmų priešybės, perspektyva; nacionalizmo, kuris galiausiai būtų susikristalizavęs, supasaulietindamas jau nebe transpolitinę dvasininkų aukštąją kultūrą, o pusiau dvasininkų, pusiau rūmų kultūrą. Jei visa tai būtų atsitikę anksčiau, panromaniškasis nacionalizmas būtų buvęs toks pat tikėtinas, kaip ir panslavizmas, su kuriuo imta rimtai skaitytis XIX a., arba XX a. panarabiškasis nacionalizmas, kuris taip pat buvo grindžiamas bendra dvasininkų aukštąja kultūra, koegzistuojančia su žemojo arba liaudies lygmens milžiniškais skirtumais.

Islamo padėtis yra kaip tik tokia – jis vienu metu patiria daugybę permainų. Protestantiškiausias iš didžiųjų monoteizmų, jis visada linkęs reformuotis (islamą iš tiesų galima apibūdinti kaip nuolatinę reformaciją). Vienas iš paeiliui einančių persitvarkymų iš esmės sutapo su modernaus arabų nacionalizmo atėjimu, ir juos tik labai sunkiai galima vieną nuo kito atskirti. Tautos atsiradimas ir reformistinio judėjimo pergalė yra to paties proceso dalys. Gyvybingų senųjų vietinių ir gimininių struktūrų, kurių dideli, o kartais mirtini šešėliai ir toliau visur driekiasi kaip globos ir protekcijų tinklai, apraizgę naujas centralizuotas politines struktūras, nykimas eina koja kojon su šventųjų kulto, ratifikavusio minibendruomeninę organizaciją, panaikinimu ir pakeitimu reformuota individualistine unitarine teologija, kuri

leidžia individualiam tikinčiajam pačiam susieti save su vienu Dievu ir viena didžiule, anonimine išlaisvinta nuo tarpininkavimo bendruomene – visa tai iš esmės yra nacionalizmo reikalavimų paradigma.

Kitos aukštosios kultūros už savo perėjimą* turi mokėti senosios doktrininės atramos atsisakymo kainą. Doktrinų krūvis, kurį jos taip ilgai turėjo savyje, yra toks be galo absurdiškas, toks niekaip neapginamas episteminių (akivaizdumą garbinančių) filosofijų amžiuje, kad tos doktrinos pačios tampa greičiau našta nei pranašumu, kuriuo buvo anksčiau. Jų mielai, noriai atsisakoma, arba jos paverčiamos „simboliniais" ženklais, turinčiais nurodyti ryšį su praeitimi, bendruomenės tęstinumą laiko tėkmėje, ir yra išsisukinėjamai ignoruojamos, kai tik imama kalbėti apie jų nominalų teorinį turinį.

Ne taip yra islamo atveju. Islamas agrariniais laikais buvo dviveidis Janas. Vienas jo veidas buvo pritaikytas religiniu ir socialiniu požiūriu pliuralistinei kaimo liaudžiai ir grupuotėms, o kitas – išrankesniems, labiau išsilavinusiems, individualistiniams ir raštingiems miesto mokslavyriams. Be to, dogma, privaloma pastariesiems, buvo išgryninta, ekonomiška, unitariška tiek, kad būtų bent jau santykinai priimtina net ir moderniajame amžiuje, tuo tarpu barokinė našta, tempiama jos varžovės šiaurinėje Vidužemio jūros pakrantėje, yra tiesiog nepakeliama ir turi būti slapčiomis, patyliukais pamažu sumažinta ir nusimesta. Maža tokio slapto apsivalymo tereikia Vidužemio jūros pietuose – arba greičiau toks apsivalymas *jau* buvo atliktas, garsiai ir aiškiai, vardan tikrojo tikėjimo išlaisvinimo iš nemokšiško, kaimietiško, jei išvis ne svetimųjų inspiruoto prietaro ir pagedimo.

* T.y. perėjimą iš agrarinio į industrinį amžių. – *Vert. past.*

Janas atsisakė vieno iš dviejų savo veidų. Tad musulmonų pasaulyje ir, savaime aišku, ypač arabiškojoje jo dalyje (bet taip pat ir tarp tų tautų, kurias būtų galima pavadinti arabų surogatais, lokaliai apibrėžiančių save kaip tų vietovių *musulmonai*) nacionalizmas, besiremiantis suvisuotinta anonimine teritorine bendruomene, gali ir toliau išsaugoti specifines doktrinas, kurias anksčiau skelbė dvasininkų sluoksnis, ir tai daryti išdidžiai ir jų neišsižadėdamas. Ulemų idealas darosi artimesnis tikrovei, bent jau įvairiose tautos dydžio teritorijose, nei jis buvo gimininio susiskaidymo laikais.

Teorijos elegancija, paprastumas, kompaktiškumas, griežtas unitarizmas, ne per daug intelektualiai užgaulaus maivymosi – dėl viso to islamui išgyventi šiuolaikiniame pasaulyje buvo lengviau nei doktrinos požiūriu prašmatnesniems tikėjimams. Tačiau jeigu taip, tai galima pagrįstai paklausti, kodėl tokia agrarinė ideologija kaip konfucianizmas negalėjo išgyventi dar geriau; juk toji įsitikinimų sistema dar tvirčiau buvo sutelkusi dėmesį ties dorovinėmis taisyklėmis ir tvarkos bei hierarchijos išlaikymu ir netgi mažiau rūpinosi teologinėmis ar kosmologinėmis dogmomis. Tačiau, ko gero, griežtas ir pabrėžtas bei atkaklus unitarizmas yra geriau už abejingumo doktrinai bei rūpinimosi morale derinį. Raštingųjų agrarinių politinių visuomenių moralės normos ir politinė etika šiuolaikinio skonio požiūriu yra pernelyg įžūliai pagarbios autoritetui ir įtvirtinančios nelygybę. Tai gal ir padarė konfucianizmo išlaikymą modernioje visuomenėje nepriimtiną, bent jau tuo pačiu pavadinimu ir ta pačia vadovavimo maniera.

Ir priešingai, islamo pabrėžiamas grynas unitarizmas drauge su neišvengiamu konkrečios moralės ir politinių

nurodymų neapibrėžtumu gali padėti sukurti tokią situaciją, kai tuo pačiu tikėjimu save gali įteisinti ir tradiciniai režimai, kaip Saudo Arabijoje ar Šiaurės Nigerijoje, ir socialiai radikalūs, kaip Libijoje, Pietų Jemene ar Alžyre. Politiniai fokusininkai gali apipinti griežtą teologiją savo gražbylystėmis ir sukeisti kortas, nuo kurių priklauso politinė moralė, taip, kaip jie pageidauja, per daug neatkreipdami į tai kitų dėmesio. Unitarizmas, dvasinio tarpininkavimo ir tarpininkų teikiamos paguodos (kartais skausmingas) atsižadėjimas, atitraukė tikinčiųjų protus nuo intelektualinių transformacijų, kurios vertė tikėjimą, kadaise besirūpinusį kupranugarių paveldėjimu, liepiančiu ar uždraudžiančiu (gali būti ir toks atvejis) nacionalizuoti naftos turtus.

Islamas savitas tuo, kad leidžia panaudoti ikiindustrinę didžiąją rašto žmonių klasės tradiciją kaip nacionalinę, paplitusią visuomenėje idiomą ir naujoviškos bendruomenės tikėjimą, o daugybė įpiečiau Sacharos esančios Afrikos dalies nacionalizmų įdomūs tuo, kad jie iliustruoja priešingą kraštutinumą: dažnai jie nei pratęsia, nei išranda vietinę aukštąją kultūrą (tai būtų sunku, nes vietinė raštija gana reta šiuose kraštuose), nei iškelia senąją liaudies kultūrą iki naujos, politiškai sankcionuotos raštingosios kultūros, kaip dažnai darydavo Europos nacionalizmai. Vietoj to jie toliau laikosi *svetimos*, europinės aukštosios kultūros. Afrika įpiečiau Sacharos yra vienas geriausių ir neabejotinai vienas didžiausių bandomųjų poligonų, kuriuose tiriama, ar galima suteikti didelę galią nacionalizmo principui, reikalaujančiam, kad etninės ir politinės ribos susilietų. Šių kraštų politinės ribos kone be jokių išimčių neigia šį

principą. Juodoji Afrika paveldėjo iš kolonijinio laikotarpio daugybę sienų, nubrėžtų visiškai nepaisant vietinių kultūrinių ir etninių ribų (ir apskritai neturint apie tai nė menkiausio išmanymo).

Vienas iš įdomiausių ir nuostabiausių postkolonijinės Afrikos istorijos bruožų yra tas, kad nacionalistiniai, iredentistiniai bandymai pakeisti šią dalykų būklę buvo stulbinančiai reti ir silpni, nors ir negalima sakyti, kad jų visiškai nebuvo. Pastangos pakeisti europines kalbas kaip valstybines administracines kalbas savosiomis ar taip pertvarkyti tarp valstybių esančias ribas, kad jos skaitytųsi su etniškumu, buvo silpnos ir nedažnos. Kaip tai paaiškinti? Ar galų gale nacionalizmas juodojoje Afrikoje nėra jėga?

Jau minėjome, kad egzistuoja tam tikra dichotomija: „ankstyvieji", arba bendravimo nelygybės, nacionalizmai (kada išsikėlę į miestus buvę kaimo gyventojai, nepriklausydami vyraujančiai kultūrai, patiria papildomų nepatogumų, sustiprinančių jų nepasitenkinimą kitomis, „objektyviomis", skriaudomis) ir „vėlyvasis" nacionalizmas, kurį sukelia ne bendravimo, o visai kitos kliūtys. Šio svarbaus priešingumo požiūriu Afrikos nacionalizmai apskritai priklauso pastarajam, arba kontraentropiniam tipui. Jų varomoji jėga – ne darbininkai migrantai, prie fabriko vartų skriaudžiami cecho viršininko, kalbančio svetima kalba, o intelektualai, galintys laisvai bendrauti, tačiau jiems kaip kategorijai atimta teisė užimti realią valdžią teikiančią padėtį dėl visiems jiems bendro skiriamojo bruožo: spalvos. Juos vienija bendras atstumtumas, o ne bendra kultūra. Žinoma, yra ir fenomenų, susijusių su ankstyvuoju, bendravimo nelygybės nacio-

nalizmo tipu, ir jie dažnai yra labai svarbūs. Pietų Afrikos konflikto įsiliepsnojimo priežastis akivaizdžiai yra Afrikos miestų proletariato būklė; ir, pavyzdžiui, Nkrumahui iškilti aiškiai padėjo miestų žemosios klasės.

Europos dominavimas Afrikoje sukūrė tokią tipišką situaciją: buvo įkurta veiksminga vykdomoji valdžia, politiniai vienetai, kontroliuojantys ir palaikantys tvarką didžiulėse, tiksliai apibrėžtose, stabiliose teritorijose. Ta valdžia buvo nepaprastai, ryškiai ir tiesiog pavyzdingai kontraentropiška. Valdytojai ir dar keletas buvo baltieji, o visi kiti – juodieji. Vargu ar gali būti kas nors paprastesnio ir ryškesnio. Retai tepasitaiko tokių politinių sistemų, kurių svarbiausias principas būtų taip lengvai suprantamas ir taip aiškiai įžvelgiamas.

Tradiciniame agrariniame pasaulyje tai galėjo būti laikoma pozityviu pranašumu, didžiuliu įnašu siekiant išvengti statuso neapibrėžtumo ir visų blogybių, kurias tai gali sukelti – neaiškių, netikrų valdžios santykių. Tai būtų pagrįstai pranašavę sistemos stabilumą ir gebėjimą išlikti. Šis principas nebuvo svetimas Afrikai, ir kai kurios čiabuvių politinės struktūros iš tikrųjų naudojo jo variantus. Azande buvo užkariautojų aristokratija, primesta etniškai skirtingiems subjektams. Fulani aristokratija valdė daugelį Šiaurinės Nigerijos miestų-valstybių.

Bet tai jau nebebuvo tradicinė agrarinė tvarka. Europiečiai Afrikoje, nors retkarčiais ir gerbdavo vietos papročius bei paremdavo jos valdžią, buvo tam, kad sukurtų į rinką ir prekybą orientuotą, išsilavinusį („civilizuotą") ir galiausiai industrinį visuomenės tipą. Bet dėl priežasčių, kurias mes išsamiai aptarėme ir kurių nebe-

reikia dabar kartoti, industrinė ar industrine tampanti visuomenė yra nepaprastai alergiška kontraentropinėms institucijoms. Tai buvo išsiskiriančiai aiškus, ryškus kaip tik to pavyzdys. Tai nebuvo, kaip mūsų ankstesniame pavyzdyje, „mėlynųjų" kategorijos atvejis, žmonių, kurie statistiškai pernelyg dažnai priklausydavo žemesniesiems visuomenės sluoksniams, kaip būdinga europiniam iredentistiniam nacionalizmui. Tai buvo atvejis, kai mažas skaičius baltųjų valdo didžiulę, retkarčiais net milžinišką juodųjų populiaciją. Šios būklės sukeltas nacionalizmas paprasčiausiai buvo visų juodųjų, nebaltųjų tam tikros istoriškai atsitiktinės teritorijos gyventojų, dabar suvienytų naujo administracinio mechanizmo, bendrumas. Naujojo nacionalizmo išpažinėjai nebūtinai turėjo kokių nors visiems jiems bendrų pozityvių bruožų.

Atgavus nepriklausomybę, kovoje dėl valdžios naujai iškovotose valstybėse dalyvaujančių varžovų politinė atrama paprastai būdavo kuri nors tradicinė, jau iki tol egzistavusi etninė grupė. Vis dėlto stulbina tai, kad išlieka pastovios etniškumui prieštaraujančios sienos, kurias savavališkai nubrėžė kolonizatoriai, ir toliau išlaikomos kolonizatorių kalbos, kaip valdymo ir švietimo naudojamos bendravimo priemonės. Tikriausiai dabar dar per anksti spėlioti, ar šios visuomenės pasieks vidinio vienalytiškumo, mobilumo ir suvisuotinto išsilavinimo brandos amžių ir toliau vartodamos kolonijines kalbas, ar tam tikru raidos momentu jos drąsiai atsiduos kultūrinio atsimainymo, kylančio iš vienos vietinių kalbų modernizavimo, pritaikymo ir padarymo privaloma, įkarščiui. Pavyzdžiui, Alžyre šis procesas buvo pradėtas nepaprastai skausmingu „arabizavimu", o tai faktiš-

kai reiškia tolimos literatūrinės kalbos primetimą vietiniams arabų ir berberų dialektams*. Juodojoje Afrikoje vartoti gimtąsias kalbas trukdo ne vien svetimos kalbos teikiami patogumai – šia kalba parašyti vadovėliai ir jos tarptautiniai ryšiai – bei tai, kad jai daug laiko atidavė valdantysis elitas, bet ir vietinis kalbinis susiskaidymas, daug didesnis nei tas, kuris buvo Europoje; taip pat ir tai, kad kurios nors iš tarpusavyje besivaržančių vietinių kalbų pasirinkimas įžeistų visus tuos, kuriems ji nėra gimtoji, – o šis likutis paprastai sudaro daugumą, dažnai dar ir didžiąją daugumą.

Dėl šių priežasčių tos Afrikos etninės grupės, kurios buvo susijusios su raštingosiomis aukštosiomis kultūromis, atverčiamos į pasaulinę religiją, islamą ar krikščionybę buvo labiau pasirengusios išplėtoti veiksmingą nacionalizmą negu kitos. Tas kraštas, kuriame šių dviejų tikėjimų kova tradiciškai vyko nė vienam iš jų neiškovojant lemiamos pergalės, Afrikos Ragas, taip pat yra vieta, teikianti puikių to, ką galima būtų pavadinti klasikiniais nacionalizmais, pavyzdžių. Apie būrus buvo sakoma, kad vieninteliai dalykai, kurie juos iš tikrųjų skyrė nuo jų priešų bantų, kai vieni ir kiti atėjo į Pietų Afriką iš skirtingų pusių, buvo jų turimi Šventasis Raštas, ratas ir šautuvas. Afrikos Rage tiek amharai, tiek somaliai turėjo ir šautuvą, ir Šventąjį Raštą (ne tą patį Šventąjį Raštą, bet vieną su kitu besivaržantį ir skirtin-

* Roberts, Hugh. „The Unforeseen Development of the Kabyle Question in Contemporary Algeria", in *Government and Opposition*, XVII (1982), No. 3. Atsirandantis kabilų nacionalizmas įdomus tuo, kad išreiškia jausmus buvusių mažažemių valstiečių, kuriems persikėlimas į miestus, neprarandant savo kaimiškojo pamato, išėjo į naudą. Artimas jam galėtų būti baskų atvejis. Žr. Heiberg, Marianne. „Insiders/outsiders: Basque nationalism", in *European Journal of Sociology*, XVI (1975), No. 2.

gų leidimų), ir nė vieni labai nesijaudino dėl rato. Kiekvienai iš šių etninių grupių naudotis šiais dviem kultūrinės ginkluotės dalykais padėjo jų ryšiai su kitais juos nuolat naudojusiais platesnės religinės civilizacijos nariais, ir jos buvo linkusios papildyti savo inventorių. Tiek somaliams, tiek amharams šie kultūrinės ginkluotės elementai padėjo sukurti valstybes. Somaliai sukūrė keletą musulmonams būdingų darinių, grindžiamų miesto prekyba ir gentiniais gyvulių augintojų saitais, palaikomais kokio nors religinio personažo; amharai sukūrė Etiopijoje vieną iš tiesų įtikinamą afrikietiškojo feodalizmo pavyzdį, laisvą imperiją su vietiniais teritoriniais valdytojais, susijusiais su nacionaline bažnyčia.

Dėl šautuvo ir Šventojo Rašto centralizuojančio potencialo šios dvi etninės grupės galėjo dominuoti šio didžiulio krašto politinėje istorijoje, nors nė viena iš jų skaičiumi nebuvo vyraujanti. Kitos etninės grupės, neturinčios tų pranašumų, net ir būdamos gerokai gausesnės – ypač oromai (dažniau žinomi kaip galai), – negalėjo prieš juos atsilaikyti. Somaliams kurį laiką sėkmingai puolant etiopus šio amžiaus aštuntąjį dešimtmetį, buvo tikėtina ir somalių požiūriu patrauklu vaizduoti oromus kaip žmones, kurie neturi jokios nusistovėjusios formos, tarsi kokią ikietnišką žaliavą, tik ir laukiančią, kol politinė fortūna ir naujos religijos priėmimas pavers ją amharais arba somaliais. Tokia būtų buvusi jų somalizacijos, jei ji būtų įvykusi, prasmė. Į oromus turėjo būti žiūrima kaip į didžiulę Adomų ir Ievų populiaciją, kuriai dar nebuvo duota paragauti etniškumo obuolio ir kuri iki tol težinojo rudimentinį per amžius nusistovėjusios organizacijos figos lapelį. Būdami amharų valstybės dalis, jų vietiniai vadai būtų tapę jos

pareigūnais ir galų gale būtų buvę krikščionys ir amharai; bet jiems patekus į somalių sferą, islamizacija didžiųjų vietinių šventųjų kultų vardan galiausiai būtų reiškusi somalizaciją. Tačiau somaliams pralaimėjus karą, priešinimosi amharų dominavimui Rage perspektyvos daugiausia priklauso nuo įvairių nacionalinio išsivadavimo judėjimo frontų, galų gale atsirandančių Etiopijos imperijoje, tarp jų ir oromų, didžiausios, taigi ir svarbiausios, grupės fronto, skatinimo; todėl dabar daug mažiau tikėtina išgirsti kalbant apie jų ikikultūrinį etninės žaliavos statusą.

Amharų imperija buvo didžiausias iš kada nors buvusių tautų kalėjimų. Kai senasis imperatorius 1974 m. buvo nuverstas, naujieji valdovai nedelsdami paskelbė, kaip nauji valdovai linkę daryti, kad nuo šiol visos etninės grupės yra lygios ir iš tikrųjų laisvos pasirinkti savo likimą. Šiuos žavius liberalinius sentimentus gana greitai pakeitė sistemingas intelektualų, kilusių iš neamharų, naikinimas, apgailėtinai racionali konkuruojančių nacionalizmų imperijos viduje slopinimo politika*.

Trumpai tariant, šie galingi ir šiuo metu vyraujantys nacionalizmai rodo, kaip naudinga turėti senąją aukštąją kultūrą, kadaise neįkainojamą turtą formuojant valstybę, bet ir dabar lemtingą įgyjant ankstyvą pirminę politinę etniškumo sąmonę. Kiekvienu iš šių atvejų aptariamoji etninė grupė vietinėje teritorijoje, atrodo, sutampa su savo tikėjimu, ir tai jai labai padeda apibrėžti save.

* Lewis, Ioan. „The Western Somali Liberation Front (WSLF) and the legacy of Sheikh Hussein of Bale", in J. Tubiana (ed.), *Modern Ethiopia*. – Rotterdam, 1980; ir Lewis, I.M. (ed.). *Nationalism and Self-determination in the Horn of Africa*. – Indiana, 1983.

Somaliai įdomūs dar ir tuo, kad jie (kaip ir kurdai) yra vienas iš senojo tribalizmo, besiremiančio socialine struktūra, ir naujojo, anonimiško nacionalizmo, grindžiamo bendra kultūra, samplaikos pavyzdžių. Atsižvelgimo į kilmę jausmas yra stiprus ir gyvybingas (nors oficialiai jis ir smerkiamas, o jo kurstymas iš tikrųjų yra uždraustas) ir iš tiesų yra lemiamas vidaus politikai suprasti. Manau, kad tai neprieštarauja mūsų bendrai teorijai, teigiančiai, kad bendros raštingosios kultūros („tautiškumo") įtaka moderniajam žmogui kyla iš senųjų struktūrų suirimo: jos kadaise suteikdavo kiekvienam žmogui tapatybę, orumą ir materialinį saugumą, o dabar šie dalykai priklauso nuo jo išsilavinimo. Somaliai turi bendrą kultūrą, kuri kartu su sava valstybe (ji egzistuoja iš tikrųjų) gali užtikrinti kiekvienam iš jų geras sąlygas įsidarbinti biurokratinėje sistemoje. Kiekvieno konkretaus somalio gyvenimo šansai ir psichinis komfortas yra aiškiai geresni tokioje valstybėje, besiremiančioje sava kultūra, nei kaimyninėje valstybėje, kur ja nesiremiama. Tačiau kartu daugelis somalių lieka gyvulių augintojai, besirūpinantys ganymo teisėmis senąja prasme, ir išlaiko abipusius saitus su giminėmis, – šie saitai, pasirodo, nėra visiškai užmiršti per politinio gyvenimo tarpusavio nuolaidas.

Visa tai reiškia, kad dažniausiai naujojo, per išsilavinimą perduodamo etniškumo žavesys kyla tiek iš postūmio, tiek iš atostūmio: naujų įsidarbinimo galimybių patrauklumo ir senųjų, suteikiančių saugumą gimininių grupuočių irimo nepriimtinumo. Somalio atvejis nėra išskirtinis, nors jis ir ypač ryškus. Gyvulių auginimo kaip užsiėmimo ir tam tikrų darbo jėgos migracijos ar prekybos tinklų rūšių išsilaikymas gali versti stiprią gimi-

ninę organizaciją išlikti moderniajame pasaulyje. Kai taip atsitinka, tada greta viena kitos egzistuoja ištikimybė genties (ar giminės) struktūrai ir tautinė ištikimybė kultūrai (be to, raštingai). Tačiau sunkiai įsivaizduojama, kad modernusis pasaulis būtų atsiradęs, jei struktūrinis, miniorganizacinis pastovumas būtų išlikęs *visur*. Didžiuosiuose pasakojimuose apie sėkmingą ekonominę raidą buvo kalbama apie tas visuomenes, kurių gerovė ir galia darė įtikinamą įspūdį, kreipusį žmoniją į naująjį gyvenimo stilių; o tik ką pateiktieji pavyzdžiai nebuvo ir negalėjo būti tokio pobūdžio. Visuotinis modernumo įsigalėjimas priklausė nuo gausių mažų saistančių vietinių organizacijų suirimo ir jų pakeitimo mobiliomis, anoniminėmis, raštingomis, tapatybę suteikiančiomis kultūromis. Ši visuotinė būklė darė nacionalizmą normatyvų ir visur paplitusį; tam neprieštarauja atsitiktinai pasitaikantis šių abiejų ištikimybės tipų derinys, atsitiktinis giminės ryšių panaudojimas kartais pasitaikančiam parazitiniam, daliniam prisitaikymui prie naujosios tvarkos. Moderniõsios visuomenės viršūnės gali būti paternalistinės ir nepotistinės; tačiau ji negali sudarinėti savo gamybinių vienetų, remdamasi gimininiu ar teritoriniu principu, kaip darė gimininė bendruomenė.

Priešingumas, kurį čia nubrėžiau tarp kultūros tarpininkaujamo nacionalizmo ir struktūros tarpininkaujamo tribalizmo, savaime suprantama, yra aiškus analitinis dviejų objektyviai atskiriamų organizacijos rūšių skirtumas; jo nereikia painioti su reliatyvistine ar emocine *manojo* nacionalizmo ir *jūsų* tribalizmo priešprieša. Tai vien gyrimosi ir plūdimo kalba, kuria konkuruojantys potencialūs nacionalizmai kovoja vienas su kitu, kuria „aš – patriotas, tu – nacionalistas, o jis – tribalistas",

kad ir kas tai sakytų. Šiuo požiūriu nacionalizmai yra paprasčiausiai tie tribalizmai ar šia prasme bet kokia kita grupė, kuriai laimės, pastangų dėka ar susiklosčius palankioms aplinkybėms pavyko tapti efektyvia šiuolaikinės visuomenės jėga. Jie identifikuojami tik *ex post factum*. Tribalizmas niekad neklesti, nes kai taip būna, visi į jį žiūri kaip į tikrą nacionalizmą ir niekas nedrįsta pavadinti jo tribalizmu.

7. NACIONALIZMŲ TIPAI

Pravarčią nacionalizmų tipologiją galima sukurti paprasčiausiai sudarant moderniosios visuomenės formavimąsi lemiančių veiksnių įvairiausius galimus derinius. Pirmas veiksnys, kuriuo reikia pradėti šį deduktyvų modelį, yra *valdžia*. Čia nėra reikalo žaisti su binarinėmis ar kokiomis nors kitomis alternatyvomis. Beprasmiška svarstyti centralizuotos valdžios nebuvimo ar išskaidymo galimybę moderniojoje visuomenėje. Moderniosios visuomenės visuomet ir neišvengiamai yra centralizuotos tuo požiūriu, kad tvarkos palaikymas yra vieno organo ar grupės organų reikalas ir nėra išsklaidytas po visą visuomenę. Sudėtingas darbo pasidalijimas, papildomumas, tarpusavio priklausomybė ir pastovus mobilumas – visi šie veiksniai neleidžia piliečiams būti kartu gamintojais ir prievartos taikytojais. Yra visuomenių – ypač kai kurios gyvulių augintojų, – kur tai įmanoma: piemuo kartu yra karys, o dažnai ir genties vyresnysis, teisėjas ir dainius. Visa ar beveik visa visuomenės kultūra, regis, yra veikiau sutelkta kiekviename individe nei paskirstyta jiems įvairiomis formomis, ir visuomenė, bent jau jos vyriškoji pusė, atrodo, gan pastebimai

susilaiko nuo specializacijos. Nedaugelį specialistų, kuriuos tokia visuomenė toleruoja, ji ir niekina.

Kad ir kas būtų įmanoma kone klajokliams gyvulių augintojams, nė iš tolo nėra galima sudėtingoje moderniojoje industrinėje visuomenėje. Ją sudarantys specialistai neturi laiko bėgioti iš namų į įstaigą, imtis atsargumo priemonių apsiginti nuo netikėto konkuruojančios korporacijos narių antpuolio ar patys prisidėti prie naktinio atsakomojo antpuolio. Prekiautojai draudžiamomis prekėmis gal tai ir darė, bet jie netapo moderniojo Organizacijos Žmogaus modeliu. Mafijinis biznis iš viso klesti tik tokiose srityse, kur dėl nelegalumo sunku šauktis oficialių prievartos organų pagalbos. Atrodo, labiau linkstama pereiti nuo šio pobūdžio veiklos prie teisėto verslo nei priešingai. Iš tiesų moderniųjų visuomenių nariai yra menkai parengti ir nelabai pratę taikyti prievartą ar jai priešintis. Kai kuriems moderniosios visuomenės padaliniams šis apibendrinimas kartais negalioja, kaip, pavyzdžiui, tiems, kurie turi pakelti miesto prievartą smunkančiuose miesto centruose; šiaip ar taip, yra viena ekonominiu požiūriu sudėtinga visuomenė, būtent Libanas, kuri kol kas, atrodo, pakėlė galingą centrinės valdžios ardomąjį poveikį stebėtinai sėkmingai ir greitai atsistatydama.

Bet šios palyginti mažos išimtys nepaneigia svarbiausio teiginio, kad moderniojoje visuomenėje prievartinis socialinės tvarkos palaikymas nėra kiekvieno visuomenės nario reikalas – kaip būdinga segmentiškos socialinės organizacijos genčių nariams, – o sutelktas kai kurių visuomenės narių rankose. Paprasčiau sakant, visuomet yra taip, kad kai kurie turi šią galią, o kai kurie – ne. Kai kurie yra arčiau prievartos organų vado-

vaujančių postų už kitus. Tai yra, žinoma, neapibrėžtas, bet vis dėlto pravartus turinčiųjų valdžią ir kitų skirtumas, priešingumas, nurodantis mums pirmąjį mūsų supaprastinto moderniosios visuomenės modelio elementą, kuris, sudarydamas su kitais elementais skirtingus derinius, generuoja įvairius galimus nacionalizmo tipus.

Kitas modelio elementas yra išsilavinimo arba gyvybingos moderniosios aukštosios kultūros prieinamumas (į viena ir į kita čia žiūrima kaip į tolygius dalykus). Išsilavinimo arba gyvybingos moderniosios aukštosios kultūros sąvoka vėlgi yra gana neapibrėžta, tačiau taip pat pravarti. Ji nurodo tą sugebėjimų bei įgūdžių kompleksą, kuris daro žmogų kompetentingą užimti daugumą įprastinių moderniosios visuomenės postų ir kuris jį, taip sakant, daro pajėgų lengvai plaukioti šitokioje kultūrinėje terpėje. Tai greičiau požymių kompleksas nei tikslus sąrašas: galimas daiktas, nė vienas jo punktas nėra absoliučiai būtinas. Be abejo, svarbiausias yra raštingumas, nors kai kuriais atvejais gabūs ir *débrouillard* individai gali gerai tvarkytis moderniajame pasaulyje ar netgi sukaupti turto ir be jo. Tas pat tinka ir gebėjimui elementariai skaičiuoti, truputėliui techninio nusimanymo ir tam tikrai nesustabarėjusiai, linkusiai prisitaikyti mąstysenai, kurią gyvenimas mieste dažnai skatina, o kaimo tradicijos – trukdo. Apskritai galima pasakyti – ir tai, savaime aišku, svarbu mūsų įrodinėjimui, – kad pakankamai talentingi individai ar gerą padėtį užimančios subbendruomenės kartais gali įgyti šį minimalų požymių kompleksą savarankiškai, tačiau kad jis tikrai paplistų visur, reikia gerai finansuojamos ir efektyviai centralizuotos švietimo sistemos.

Išsilavinimo prieinamumo (šia prasme) požiūriu yra įvairių alternatyvų. Kalbant apie valdžią jų nėra: industrinėje visuomenėje visada yra taip, kad kai kurie ją turi, o kai kurie ne. Tai mums lėmė mūsų pamatinę situaciją, visuomenę, padalytą į turinčiuosius valdžią ir visus kitus. Bet išsilavinimo prieinamumo požiūriu tokio iš anksto nulemto skirtumo nėra. Atsižvelgiant į dvejopą valdžios turėjimo prasme visuomenę dabar yra keturios skirtingos galimybės: gali būti, jog jis prieinamas *vien* turintiesiems valdžią, jog jie naudojasi savo valdžios privilegija, kad išsaugotų sau šio prieinamumo monopolį; arba jog jis prieinamas pasirinktinai tiek turintiesiems valdžią, tiek visiems kitiems; ar vėlgi, jog jis prieinamas *vien* visiems (ar kai kuriems) kitiems, o turintiesiems valdžią neprieinamas (situacija ne tokia jau absurdiška, neįtikėtina ir nerealistiška, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio); arba galiausiai, kaip kartais pasitaiko, jog *nė viena* pusė nesinaudoja tokio prieinamumo pranašumais, arba, paprasčiau sakant, kad ir turintieji valdžią, ir valdomieji yra nemokšų masės, skendinčios, kaip sakė Karlas Marxas, kaimo gyvenimo idiotizme. Tai yra visiškai tikėtina ir realistinė situacija, ne tokia jau neįprasta žmonijos praeities istorijoje ir ne visai nežinoma net ir mūsų amžiuje.

Keturios nurodytos ar, veikiau, pagal mūsų prielaidas sudarytos galimybės (kiekvienai iš kurių priklauso dar po dvi alternatyvas, pažymėtas 2-ame piešinyje ir aiškinamas toliau) atitinka istorinę tikrovę. Kai turinčiųjų valdžią kategorija, apytikriai imant, kartu yra tie, kuriems prieinamas išsilavinimas, darantis juos tinkamus naujam gyvenimui, mes turime tai, kas apskritai atitinka ankstyvąjį industrializmą. Bejėgiai naujieji migrantai,

ką tik atitraukti nuo žemės, yra politiškai beteisiai ir kultūriškai susvetimėję, bejėgiai *vis-à-vis* situaciją, kurioje jie neturi jokių priemonių savo tikslams pasiekti ir kurios negali suprasti. Jie yra klasikinis ankstyvasis proletariatas, kokį jį aprašė Marxas ir Engelsas (ir visiškai klaidingai priskyrė ir tolesnėms industrinės visuomenės pakopoms) ir koks dažnai vėl atsiranda miestuose-lūšnynuose tų šalių, kurias industrializmo banga užliejo vėliau.

Kita vertus, antrasis variantas atitinka vėlyvąjį industrializmą tokį, koks jis yra iš tikrųjų (o ne tokį, koks jis klaidingai buvo numatytas): didžiulė turimos valdžios nelygybė išlieka, bet kultūriniai, išsilavinimo, gyvenimo stiliaus skirtumai nepaprastai sumažėję. Socialinis susisluoksniavimas yra nuosaikus, tolygus, nepoliarizuotas, čia nėra kokybiškai skirtingų sluoksnių. Čia suartėja gyvenimo stiliai ir sumažėja socialinė distancija, o naujojo išsilavinimo prieinamumas, vartai į naująjį pasaulį iš tikro atviri visiems, jei ir anaiptol ne tobulos lygybės, tai bent jau teisės kiekvienam, norinčiam jį įgyti, prasme. (Tik turintiesiems kontraentropinių bruožų, kaip jie buvo aprašyti, yra smarkiai trukdoma.)

Trečioji, atrodytų, paradoksali situacija, kai turinčiųjų valdžią padėtis įgyjant naujus įgūdžius yra blogesnė, iš tikro pasitaiko, ir tai yra anaiptol ne neįprastas istorijos atvejis. Tradicinėse agrarinėse visuomenėse valdantysis sluoksnis dažnai pasižymi morale, kuri vertina karą, impulsyvią jėgą, valdžią, žemės nuosavybę, į akis krentantį dykinėjimą bei pinigų švaistymą ir kuri su panieka atmeta tvarkingumą, laiko ar kokį nors kitokį taupymą, prekybą, stropumą, tausojimą, sistemingas pastangas, apdairumą ir mokymąsi iš knygų. (Tai, kaip

šie bruožai vis dėlto gali tapti madingi ir vyraujantys, būdingi viešpataujančiajam visuomenės sluoksniui, galų gale yra daugumos garsių sociologinių samprotavimų, konkrečiai – Weberio kapitalizmo dvasios kilmės aiškinimo, objektas.) Dėl to šie bruožai paprastai yra paplitę tik tarp daugiau ar mažiau nemėgstamų miestiečių, prekybininkų, į mokslą orientuotų žmonių grupių, kurios gali būti valdančiųjų toleruojamos ar protarpiais persekiojamos. Kol kas viskas gerai: esant tradicinei tvarkai, situacija įgyja tam tikrą stabilumą. Tarnautojai gali keistis, struktūra išlieka. Taupiems, mėgstantiems dirbti kaupikams šiaip jau neįmanoma išstumti dykinėtojų klasę, smarkiai linkusią į vartojimą, nes ši juos nuolat apiplėšia, o kartais net žudo. (Indijoje tie, kurie įgydavo perteklių, paprastai visus savo pinigus laikydavo šventyklose, kad būtų mažiau apiplėšti ar iš viso to išvengtų.)

Bet atėjus industrinei tvarkai, t.y. išplitus rinkos santykiams, naujoms karinėms ir gamybinėms technologijoms, kolonijiniams užkariavimams ir t.t., ankstesnis stabilumas prarandamas visiems laikams. O šiame naujame nestabiliame ir neramiame pasaulyje tų niekinamų miesto prekybinių grupių vertybės, stilius ir orientacija suteikia didelį pranašumą ir galimybę lengvai naudotis naujais turto ir galios šaltiniais, tuo tarpu senieji kompensaciniai išnaudojimo mechanizmai jau nebeprieinami ar neefektyvūs*. Buhalterija tampa galingesnė už ka-

* Hirschman, Albert O. *The Passions and the Interests.* – Princeton, 1977. Žinoma, gali būti ir taip, kad invidualistinė, mobili dvasia atsiranda daug amžių, bent jau vienoje visuomenėje, anksčiau už industrinę tvarką: žr. Macfarlane, Alan. *The Origins of English Individualism.* – Oxford, 1978. Tai neprieštarautų mūsų tezei, nors galėtų paaiškinti ankstyvą tautinio jausmo atsiradimą Anglijoje. Glaustą išdėstymą, kaip ši nacionalizmo teorija dera su platesne visuomenės filosofija, žr. Hall, John A. *Diagnoses of Our Time.* – London, 1981.

laviją. Nepažįstantis svyravimų kardo vartojimas jau nebeduoda labai daug naudos.

Savaime aišku, senieji valdovai gali jausti permainų vėjus ir stengtis pasitaisyti. Taip jie darė Prūsijoje ir Japonijoje. Tačiau psichologiškai visai nėra lengva tai padaryti greitai (o kartais ir iš viso), ir gana dažnai jie negali to padaryti pakankamai greitai. Rezultatas tada būna nusakytoji situacija: dabar *valdomųjų*, ar bent jau kai kurių jų, padėtis įgyjant naująjį išsilavinimą ir įgūdžius yra palankesnė.

Pagaliau galimas ir ketvirtas scenarijus: nei valdantieji, nei valdomieji gali neturėti jokių galimybių įgyti reikiamus įgūdžius. Tai standartinė situacija bet kurioje sustingusioje agrarinėje visuomenėje, nepaveiktoje industrinio pasaulio, kurioje tiek valdantieji, tiek valdomieji skendi kokiame nors akivaizdaus gyrimosi, prietaringumo, ritualizmo, alkoholizmo ar kito toje vietoje mėgstamo nukrypimo liūne ir nė vieni iš jų nenori ar negali pasirinkti naujos išeities.

Siedami (nuolat esančią) turimos valdžios nelygybę su įvairiais galimybės įgyti išsilavinimą pasiskirstymo modeliais, gavome keturias galimas situacijas: lygios galimybės, lygi galimybių stoka ir galimybės, krypstančios valdžią turinčiųjų naudai ar nenaudai. Tačiau mes dar neįtraukėme elemento, kuris yra pats svarbiausias nacionalizmo požiūriu: kultūros tapatumo ar skirtingumo.

Savaime suprantama, „kultūros" terminas čia vartojamas antropologine, o ne normatyvine prasme: čia šis terminas reiškia tam tikros bendruomenės savitą elgesio ir bendravimo stilių. Savo ruožtu „kultūros" terminas šiame svarstyme niekad nevartojamas kita savo reikšme, kaip *Kultur*, aukštoji kultūra ar didžioji tradicija,

elgesio ir bendravimo stilius, kalbėtojo aprobuojamas kaip aukštesnis, kaip nustatantis normą, kuri turėtų būti, bet, deja, dažnai nėra patenkinama realiame gyvenime ir kurios taisykles paprastai susistemina visuomenės gerbiami normas diktuojantys specialistai. „Kultūra", jos nevertinant ir neapibūdinant, reiškia kultūrą antropologine, ne normatyvine prasme; *Kultur* – tai aukštoji kultūra. Savaime suprantama, šių dviejų „kultūros" rūšių santykis yra kuo svarbiausias mūsų svarstomam dalykui. Aukštosios (normatyvinės) kultūros ar tradicijos, kurios mums ypač rūpi, žinoma, yra rašto kultūros. Taigi galimybės jomis naudotis problema šiame svarstyme iškyla kaip galimybė įgyti išsilavinimą. Posakis „galimybė naudotis kultūra" todėl reiškia galimybę naudotis kultūra (antropologine prasme), kuri nepripažįstama asmeniui dėl jo priklausymo *kitai* kultūrai, o ne dėl „išsilavinimo" stokos. Šis galbūt kiek pedantiškas paaiškinimas buvo labai svarbus, kad mūsų įrodinėjimas nebūtų netinkamai suprastas.

Kad išvengtume nereikalingos painiavos, nurodomas pats paprasčiausias įmanomas kultūrų skirtingumas. Mėgdžiodami ekonomistus, kurie kartais aptarinėja visuomenes, gaminančias tik vieną ar dvi prekes, mes darome prielaidą, kad mūsų visuomenė visada yra arba monokultūrinė (kiekvienas priklauso tai pačiai kultūrai antropologine prasme), arba, renkantis antrąją galimybę, kad joje yra *dvi* tokios kultūros ir turintieji valdžią yra kitos kultūros nei visi kiti. Realaus pasaulio sudėtingumas, kylantis iš trijų, keturių ar daugiau kultūrų buvimo vienu metu toje pačioje sferoje, nedaro didesnės įtakos mūsų įrodinėjimui.

Pridėję šią tolesnę dvinarę opoziciją „kultūrinė vienovė ir kultūrinis dvejopumas" prie mūsų jau turimos ketveriopos tipologijos, iš karto gauname aštuonias galimas situacijas (žr. 2 piešinį). Pirmiausia atkreipkite dėmesį į tai, kad 1, 3, 5 ir 7 linijos atitinka situacijas, kuriose, kad ir kokia būtų turimos valdžios ar galimybės įgyti išsilavinimą nelygybė, nacionalizmas neįsivyrauja, nes nėra *(ex hypothesi)* kultūrinio skirtingumo. Čia gali kilti kitokių konfliktų, ir įdomu, ar jie iš tikrųjų kyla. Faktai lyg ir rodo, kad klasės, pagimdytos ankstyvojo industrializmo (o ką jau kalbėti apie ne tokį ryškų, švelnesnį susisluoksniavimą, sukuriamą jo vėlesnių formų), neįsileidžia į nuolatinį ir vis labiau besiplečiantį konfliktą, jeigu kultūrinis skirtingumas neįžiebia kibirkšties, tarytum savotiškai nesurikiuoja, suteikdamas galimybę identifikuoti save ir priešą. Aiškiai buvo daug tiesioginių klasinių konfliktų, tarkim, 1848 metais: Tocqueville'is, kuris jų nemėgo, matė juos taip pat nedviprasmiškai, kaip ir Marxas, kuris mėgo. Bet jie nesiplėtojo ir netapo vis aštresni ir vis labiau nekontroliuojami.

Kita vertus, marksizmas linkęs suprasti etninį konfliktą kaip užmaskuotą klasių prieštaravimą ir tiki, kad žmonijai būtų naudinga, jei kaukė būtų nuplėšta, jei tik žmonės taptų įžvalgesni ir taip išsivaduotų iš nacionalistinių prietarų ir akidangčių. Čia, atrodo, neteisingai suprantama ir kaukė, ir po ja besislepianti tikrovė. Vienu metu buvo paplitęs posakis „antisemitizmas yra bukapročių socializmas", nors jis ir nebuvo pabrėžtinai kartojamas Slansky'o proceso dienomis ar per lenkų 1968 metų valymus, kai socialistinis režimas kurstė antisemitizmą. Darbininkai, kaip sakoma, neturi tėvynės; nei, matyt, gimtosios kultūros, skiriančios juos nuo kitų dar-

bininkų, ypač emigrantų; ir nei, atrodytų, jokios odos spalvos. Nelaimei, paprastai išaiškėja, kad darbininkai nėra taip įdomiai ir išlaisvinančiai nejautrūs – bet ne dėl to, kad jiems apie tai nebuvo sakyta. Iš tikrųjų etniškumas įžengia į politinę sferą kaip „nacionalizmas" tada, kai visuomenės gyvenimo ekonominis pagrindas reikalauja kultūrinio homogeniškumo ar tolydumo (o ne beklasiškumo) ir kai dėl tos priežasties su kultūra susiję klasiniai skirtumai tampa žalingi, o neturį etninių požymių, laipsniški klasiniai skirtumai ir toliau toleruojami.

	V	~V	
	I	~I	
1	A	A	ankstyvasis industrializmas be etninio katalizatoriaus
2	A	B	„Habsburgų" (ir šalių į rytus bei pietus) nacionalizmas
	I	I	
3	A	A	brandus homogeniškas industrializmas
4	A	B	klasikinis liberalusis vakarietiškas nacionalizmas
	~I	~I	
5	A	A	dekabristų revoliucinė, bet ne nacionalistinė situacija
6	A	B	diasporų nacionalizmas
	~I	I	
7	A	A	netipiška ikinacionalistinė situacija
8	A	B	tipiška ikinacionalistinė situacija

2 piešinys. Nacionalizmą sukeliančių ir nacionalizmui trukdančių socialinių situacijų tipai: ~ reiškia neigimą, nebuvimą, V reiškia valdžią, I – galimybę įgyti moderniojo tipo išsilavinimą, A ir B simbolizuoja individualių kultūrų pavadinimus. Kiekviena numeruota eilutė reprezentuoja vieną galimą situaciją; eilutė, kurioje yra ir A, ir B, rodo situaciją, kai dvi kultūros koegzistuoja vienoje teritorijoje, o eilutė su A ir A žymi panašios teritorijos kultūrinį homogeniškumą. Jei A ar B yra po I ir/ar po V, tai kalbamoji kultūrinė grupė turi galimybę įgyti išsilavinimą arba valdžią, o jei ji yra po ~I ar ~V, tokių galimybių neturi. Kiekvienos grupės situaciją nurodo *artimiausia* I ir V *virš* jos.

1 eilutė atitinka klasikinį ankstyvąjį industrializmą, kai ir valdžia, ir galimybė įgyti išsilavinimą sutelkti tik kai kurių rankose; tačiau kultūros požiūriu nuskriaustieji 1 eilutėje nesiskiria nuo privilegijuotųjų, ir todėl galiausiai nieko, ar bent jau nieko ypač radikalaus, neatsitinka. Konfliktai ir perversmai, numatyti marksizmo, nevyksta. 3 eilutė atitinka vėlyvąjį industrializmą, kuriam būdingas visuotinis išsilavinimo prieinamumas *ir* kultūrinių skirtumų nebuvimas; čia dar mažiau priežasčių tikėtis konflikto, nei 1 eilutėje. Mes dar turėsime aptarti sunkų ir svarbų klausimą, ar išsiplėtojęs industrializmas būtinai nulemia bendrą kultūrą, nustelbiančią – tuo momentu – neaktualius lingvistinės idiomos skirtumus. Gal kas sakytų, kad, kai žmonės turi daugmaž vienodą supratimą, tikriausiai tampa nebesvarbu, jog jie vartoja skirtingus žodžius jam išreikšti. Jeigu yra taip, 3 eilutė galėtų apibūdinti bendrą žmonijos ateitį, industrializmui visuotinai pasiekus galutinį tobulą išsivystymo tašką. Šis klausimas bus aptartas vėliau. 5 eilu-

tės situacija vėlgi nekelia jokių *nacionalistinių* problemų ir konfliktų. Politiškai silpnas pogrupis yra ekonominiu ir išsilavinimo požiūriu privilegijuotas, tačiau, būdamas neatskiriamas nuo daugumos, gali laisvai plaukioti bendrame tvenkinyje ir, kaip legendinis maoistų partizanas, neatkreipti priešų dėmesio.

7 ir 8 eilutės drauge „atleistos" nuo nacionalistinės *Problematik* dėl visai kitos priežasties: todėl, kad naujos aukštosios kultūros, kuri yra būtina naudojimosi naujojo gyvenimo stiliaus pranašumais sąlyga, klausimas paprasčiausiai neiškyla. Čia niekas jos neturi, taigi niekas neturi jos daugiau nei kuris nors kitas. Savaime aišku, šis elementas mūsų teorijai yra lemiamas ir svarbiausias: nacionalizmu siekiama įeiti į raštingąją aukštąją kultūrą, dalyvauti joje ir tapatintis su ja, bendra visam politiniam vienetui ir visiems jo gyventojams ir privalančia tokia būti, kad būtų suderinama su tuo darbo pasidalijimo pobūdžiu, su tuo gamybos tipu ar būdu, kuriuo grindžiama ši visuomenė. O 7 ir 8 eilutės atveju šio būdo nėra, nėra netgi žinojimo apie jį ar jo siekimo. Čia nėra jokios aukštosios kultūros, ar bent jau tokios, kuri turėtų tendenciją ar galimybę tapti visuotine ir efektyvaus ekonominio visuomenės funkcionavimo sąlyga. 7 eilutės vaizduojama situacija neturi nieko bendro su nacionalizmu dėl dviejų priežasčių: dėl ką tik nurodytosios ir dėl to, kad čia nėra ir kultūrinio skirtingumo, kuris galėtų paaštrinti kitas jos problemas, kad ir kokios jos būtų. 8 eilutė yra tipiškesnė sudėtingoms agrarinėms visuomenėms nei 7 eilutė: valdantįjį sluoksnį galima atskirti iš kitokios kultūros, kuri yra nelyg užimamos padėties ženklas, mažinantis neapibrėžtumą, todėl

ir įtampą. 7 eilutė, kuriai būdingas kultūrinis vientisumas, yra netipiška agrariniam pasauliui.

Atkreipkite dėmesį į kitą vaizdo, kuris yra šios tipologijos pagrindas, ir to, kurį paprastai perša marksizmas, skirtumą. Kaip jau buvo nurodyta, mūsų modelis numato, kad skirtingų horizontaliųjų sluoksnių vertikalusis konfliktas kyla visai kitaip, nei teigia marksizmas. Jis numato jį tik tokiais atvejais, kai „etniniai" (kultūriniai ar kiti skiriamieji ženklai) yra aiškiai pastebimi ir išryškina išsilavinimo prieinamumo ir valdžios skirtumus, o svarbiausia, kai jie trukdo žmonėms laisvai judėti iš vieno negriežtai apibrėžto socialinio sluoksnio į kitą*. Jis taip pat numato, kad konfliktas, industrializmui vystantis, kils veikiau *anksčiau* negu vėliau (su išlyga, kad, kai nėra etninių ir kultūrinių skirtingumų, stiprus ir lemtingai staigus konfliktas nekils iš viso, anksti ar vėlai). Tačiau šie numatymo skirtumai geriausiai išryškėja ne atsieti, o kaip esminių interpretacijos skirtumų padarinys.

Šiame lygmenyje yra mažiausiai du labai svarbūs šių dviejų požiūrių skirtumai. Vienas susijęs su marksizmo kritikų daug nagrinėta ir komentuota tema: jis prieštarauja marksizmo teiginiui apie industrializmo (arba, jo paties žodžiais, „kapitalizmo") sukeliamą visuomenės susisluoksniavimą. Mūsų modelis daro prielaidą, kad didelė poliarizacija ir socialiniai netolygumai iš tikrųjų pasitaiko ankstyvajame industrializme, bet kad tai vėliau sušvelnina socialinis mobilumas, socialinės distancijos su-

* Šį faktą apie lemtingą visuomenės susiskaidymą, regis, pripažįsta autorius, kuris vis dėlto ir toliau save vadina marksistu. Žr. Nairn, Tom. The *Break-up of Britain*. – London, 1977.

mažėjimas ir gyvenimo stilių suartėjimas. Neneigiama, kad išlieka didžiuliai nuosavybės skirtumai, bet teigiama, kad veiksmingi socialiniai šio reiškinio padariniai, ir nepastebimi, ir matomi, tampa daug mažiau svarbūs.

Dar reikšmingesnė yra poliarizacijos, atsirandančios industrinėje visuomenėje, prigimtis. Mūsų modelį nuo marksistinio skiria tai, kad kapitalo nuosavybės ar valdymo klausimas net nebuvo minimas. Kultūros tapatumas, valdžios turėjimas ir galimybė įgyti išsilavinimą buvo vieninteliai elementai, paimti kaip modelio prielaidos ir sudarę aštuonias galimas situacijas. Kapitalas, nuosavybė ir turtas buvo paprasčiausiai apeiti, ir tai buvo daroma samoningai. Šie, kadaise taip vertinti, veiksniai buvo pakeisti kitu veiksniu, bendrai pavadinti galimybe įgyti išsilavinimą, turint omeny, kaip aiškinome, turėjimą (arba galimybę įgyti) tam tikrų įgūdžių, kurie įgalina žmones sėkmingai funkcionuoti bendromis industrinio darbo pasidalijimo sąlygomis, kaip jos buvo apibrėžtos. Aš manau šį požiūrį esant visiškai patvirtintą faktą. Šio požiūrio noriai griebiasi vystymąsi nagrinėjantys *laisser faire* įsitikinimų ekonomistai. Visiškai skurdžios populiacijos (pavyzdžiui, persikėlėliai kinų kuliai, dirbę pagal samdos sutartis) ima stulbinančiai gerai tvarkytis supažindinti su tinkamomis nuostatomis; o kapitalas, skiriamas kaip vystymosi parama tinkamų nuostatų nesilaikančioms žmonių grupėms, nieko neduoda. Kapitalas, kaip ir kapitalizmas, atrodo, yra pernelyg išpūstai vertinta kategorija.

Nacionalistinio patyrimo įvairovė

Mūsų modelis buvo išrutuliotas pasitelkus tris veiksnius, kurie vieninteliai iš tikrųjų yra svarbūs: valdžią, išsilavinimą ir bendrą kultūrą, jau aptartomis reikšmėmis. Iš aštuonių galimų situacijų, kylančių iš šio modelio, penkios yra, taip sakant, nenacionalistinės, keturios todėl, kad nėra kultūrinio skirtingumo, ir dvi todėl, kad centro remiamos aukštosios kultūros prieinamumo klausimas neiškyla (vienas iš situacijų pavyzdžių, savaime aišku, priklauso ir keturioms, ir dviem). Tad mums lieka trys nacionalizmo formos.

2 eilutė atitinka tai, ką galima pavadinti klasikine Habsburgų (ir šalių į pietus ir rytus) nacionalizmo forma. Valdžią turintieji turi privilegijų naudotis centrine aukštąja kultūra, kuri iš tikrųjų yra jų, ir visokiais būdais, įgalinančiais gerai tvarkytis moderniomis sąlygomis. Iš valdžios neturinčiųjų atimtas ir išsilavinimas. Jie ar jų grupės turi bendras liaudies kultūras, kurios nemažomis pastangomis ir standartizuota bei remiama propaganda gali būti paverstos konkuruojančia nauja aukštąja kultūra, palaikoma (arba ne) istorinio politinio vieneto, kadaise sukurto remiantis ta pačia kultūra ar viena iš jos atmainų, tikro ar prasimanyto atminimo. Šiuo tikslu labai daug pastangų deda šios etninės grupės intelektualai, jos sąmonės žadintojai, ir galiausiai, jei – ir kai – aplinkybės yra palankios, ši grupė sukuria savo valstybę, kuri remia ir gina naujai gimusią ar, kaip kartais būna, atgimusią kultūrą.

Susidariusi situacija yra iš karto nepaprastai naudinga minėtiesiems tautos budintojams, o pagaliau gali būti nors kiek naudinga ir kitiems pasisakantiesiems už

šią kultūrą, nors ir sunku pasakyti, ar jie nebūtų galėję lygiai taip pat turėti naudos, asimiliavęsi su savo pirmutinių valdžios turėtojų kultūra. Tiems, kurie nėra naujosios kultūros šalininkai ir kurie dabar turi gyventi teritorijoje, valdomoje naujos valstybės, savo ruožtu tenka rinktis: asimiliuotis, kovoti dėl išsilaisvinimo, emigruoti, įgyti nemielą mažumos statusą ar būti fiziškai išnaikintiems. Šis modelis buvo kartojamas ir kitose pasaulio dalyse; kartais jam būdingas esminis skirtumas, dėl kurio jį galima būtų pavadinti „afrikietišku" tipu (nors jis ir nesiriboja vien Afrika), kuris atsiranda, jei vietinės tautelių kultūros negali tapti susiformavusios valstybės nauja aukštąja kultūra dėl to, kad jų yra arba pernelyg daug, arba jos viena kitos atžvilgiu yra pernelyg įtarios, ar dėl kokių nors kitų priežasčių.

Tai jau buvo iš dalies aptarta anksčiau, kalbant apie pseudohipotetinę Ruritaniją (5 skyriuje). Bet toje svarstymo stadijoje man pirmiausia rūpėjo ruritaniečių (arba 2 eilutės) tipo ir specialios problemos, iškylančios išsivysčiusioms industrinėms visuomenėms dėl to, kad jų gyventojai pasižymi mobilumui nepalankiais, kontraentropiniais bruožais, skirtumas: skirtingumas tarp mobilumo stabdžių, atsirandančių dėl bendravimo sunkumų, ir mobilumo stabdžių, atsirandančių dėl kultūrinės identifikacijos sunkumų arba, jeigu norite, dėl nelygybės nustatymo *lengvumo*, deguto efekto arba laikymo ko nors blogu, nes apie jį negerai šnekama, efekto.

Mobilumo kliūtys, atsirandančios dėl neturinčiam privilegijų sluoksniui nuolat būdingų kai kurių savybių, yra labai rimta problema, ypač išsivysčiusioms industrinėms visuomenėms, ir ši jų skiriamoji ypatybė yra svarbi; tačiau ji nesutampa su ta, kuri mums dabar rū-

pi, – būtent 2 ir 4 eilutės skirtumu. Situacija, kurią simbolizuoja 4 eilutė, įdomi: kai kurie turi valdžią, o kai kurie neturi. Šis skirtumas yra koreliatyvus su kultūros skirtumais ir gali būti suvoktas jų požiūriu. Tačiau išsilavinimo prieinamumo atžvilgiu *nėra jokio* esminio aktualių populiacijų skirtumo. Kas atsitinka tuomet?

Istorinė tikrovė, kurią atitinka šis modelis, – tai XIX a. Italijos ir Vokietijos vienijimosi nacionalizmai. Dauguma italų buvo valdomi svetimšalių ir šiuo požiūriu politiškai jie buvo beteisiai. Dauguma vokiečių gyveno susiskaldžiusiose valstybėlėse, daugelis jų buvo mažos ir silpnos, bent jau pagal didžiųjų Europos valstybių standartus, ir todėl negalėjo suteikti vokiečių kultūrai, kaip centralizuotai moderniai bendravimo priemonei, politinių namų. (Kitas paradoksas: daugiatautė didelė Austrijos valstybė siekė padaryti kažką panašaus, bet tai labai nepatiko kai kuriems jos piliečiams.)

Taigi politinė italų ir vokiečių kultūrų globa buvo aiškiai, be to, vokiečiams ir italams įžeidžiamai menkesnė, palyginti su ta, kuri buvo teikiama, tarkim, prancūzų ar anglų kultūrai. Bet jei kalbėsime apie išsilavinimo prieinamumą, tai sąlygos, teikiamos šių dviejų aukštųjų kultūrų tiems, kurie gimė kaip kurios nors jų tarmės atstovai, iš tikrųjų jokiu atžvilgiu nebuvo blogesnės. Ir italų, ir vokiečių kalbos buvo literatūrinės, pasižyminčios veiksmingai centralizuotais jų taisyklingųjų formų standartais, klestinčiomis literatūromis, specialiais žodynais bei stiliais ir švietimo institucijomis bei akademijomis. Čia maža tebuvo, jei buvo išvis, kokio nors kultūrinio nepilnavertiškumo. Vokiečių raštingumo normos ir išsilavinimo standartai nebuvo reikšmingai žemesni (jei buvo žemesni iš viso) už atitinkamus pran-

cūzų standartus; o italų standartai nebuvo ženkliai žemesni, palyginti su viešpataujančių austrų standartais. Vokiečių kultūra, palyginti su prancūzų, arba italų, palyginti su vokiečių kultūra, naudojama austrų, nebuvo prastesnės ir jų atstovai neturėjo keisti nelygių galimybių naudotis moderniojo pasaulio privalumais. Visa, ką reikėjo pataisyti, buvo valdžios nelygybė ir kultūros (taip pat ekonomikos) politinių namų bei institucijų, kurios būtų su ja tapatinamos ir skirtos jai išlaikyti, nebuvimas. Risordžimentas ir Vokietijos suvienijimas ištaisė šiuos trūkumus.

Tačiau šios rūšies vienijantis nacionalizmas, veikiantis visiškai įsigalėjusios aukštosios kultūros, kuriai reikia tik truputėlį patobulintų politinių namų, vardu, skiriasi nuo klasikinio Habsburgų ir rytinių bei pietinių šalių nacionalizmo. Šis skirtumas yra nuostabios ir gana jaudinančios velionio profesoriaus Johno Plamenatzo esė tema, esė, kurią puikiai būtų tikę pavadinti „Liūdnos juodkalniečio mintys Oksforde"*. Plamenatzas dvi nacionalizmo rūšis vadina vakarietišku ir rytietišku nacionalizmais; vakarietiškasis tipas yra risordžimento arba vienijančio pobūdžio, tipiškas XIX a. ir glaudžiai susijęs su liberaliomis idėjomis, tuo tarpu rytietiškojo, nors jis to labai aiškiai ir nepabrėžė, pavyzdys buvo tas nacionalizmas, kurį jis žinojo egzistuojant jo gimtuosiuose Balkanuose. Nėra abejonės, kad vakarietiškasis nacionalizmas jam atrodė palyginti švelnus ir geras, o rytietiškojo tipo – bjaurus ir pavojingas, pasmerktas toks būti jį sukėlusių sąlygų. (Įdomu būtų buvę jo paklausti, ar

* Plamenatz, John. „Two types of Nationalism", in Kamenka, E. (ed.). *Nationalism, the Nature and Evolution of an Idea.* – London, 1973.

jis aiškiai nešvelnias formas, kurias šie kadaise švelnūs ar palyginti liberalūs ir nuosaikūs Vakarų nacionalizmai įgijo XX a., laikė atsitiktiniais ir vengtinais nukrypimais nuo normos, ar ne.)

Plamenatzo argumentą grindžianti logika yra aiški. Palyginti švelnūs vakarų nacionalizmai veikė labai išsivysčiusių aukštųjų kultūrų, normatyviai centralizuotų ir turinčių gana gerai apibrėžtą liaudies klientūrą, vardu: tereikėjo truputį pakoreguoti politinę situaciją ir tarptautines sienas, kad šioms kultūroms, jų atstovams ir specialistams būtų suteikta ta pati nuolatinė globa, kurią jau turėjo jų konkurentai. Tam tereikėjo keleto mūšių ir nemaža nuolatinės diplomatinės veiklos, tačiau, kepant istorinę kiaušinienę, nebuvo sumušta neproporcingai ar neįprastai daug kiaušinių, turbūt ne daugiau, nei būtų buvę sumušta normaliame politiniame žaidime, turint galvoje bendrą to meto politinę struktūrą ir prielaidas.

Kaip priešybę panagrinėkime nacionalizmą, Plamenatzo vadinamą rytietiškuoju. Savaime aišku, jam įgyvendinti reikia bent jau tiek pat kovų ir diplomatijos, kaip ir vakarietiškiems nacionalizmams. Bet reikalas tuo nesibaigia. Ši rytietiško nacionalizmo rūšis neveikė jau egzistuojančios, gerai apibrėžtos ir kodifikuotos aukštosios kultūros vardu, kultūros, kuri jau nuo ankstyvojo Renesanso ar Reformacijos laikų nuolatine literatūrine veikla tartum ženklino ir kalbiškai iš anksto pasisavino savo pačios teritoriją, kaip tai galėjo būti. Visiškai ne. Šis nacionalizmas veikė dar ne visai susikristalizavusios, o vien tik siekiančios būti ar ja tampančios aukštosios kultūros vardu. Jis, žiauriai konkuruodamas su panašiais varžovais, kontroliavo ar siekė kontroliuoti

chaotišką etnografinį žemėlapį, apimantį daugelį neaiškios istorinės ar kalbinės kilmės tarmių ir gyventojus, kurie dar tik pradėjo save tapatinti su šiomis besirandančiomis tautinėmis aukštosiomis kultūromis. Objektyvios modernaus pasaulio sąlygos turėjo juos deramu laiku priversti susitapatinti su vienu iš jų. Bet kol taip atsitiko, jiems stigo aiškiai apibrėžto kultūrinio pamato, kurį turėjo jų antrininkai vokiečiai ir italai.

Šios Rytų Europos populiacijos vis dar buvo tvirtai susaistytos sudėtingos daugeriopos ištikimybės giminei, teritorijai ir religijai. Kad jos būtų priverstos prisitaikyti prie nacionalistinio imperatyvo, reikėjo daugiau nei keleto kautynių ir trupučio diplomatijos. Tam reikėjo labai daug labai intensyvaus kultūrinio darbo. Dažnai tai reiškėsi ir gyventojų pasikeitimais ar išvarymais, daugiau ar mažiau priverstine asimiliacija, o kartais ir išnaikinimu, siekiant įgyvendinti glaudesnį valstybės ir kultūros sąryšį, kuris ir yra nacionalizmo esmė. Ir visi šie padariniai plaukė ne iš kokio nors neįprasto nacionalistų, kurie galiausiai imdavosi šių priemonių, žiaurumo (jie turbūt buvo nei blogesni, nei geresni negu kas nors kitas), o iš neišvengiamos aplinkybių logikos.

Jeigu nacionalistinis imperatyvas būdavo įgyvendinamas tokiomis aplinkybėmis, kurias Plamenatzas bendrai pavadino rytietiškomis sąlygomis, tuomet plaukdavo ir šie padariniai. Modernusis visuomenės tipas negali būti įgyvendintas, nepatenkinus kažko visiškai artimo nacionalistiniam imperatyvui, kuris plaukia iš naujo darbo pasidalijimo stiliaus. Industrinio turtingumo troškimas, jei jo teikiami pranašumai ir jų prieinamumas yra žinomi ir jei ankstesnė socialinė tvarka jau nebegalioja, faktiškai yra neįveikiamas. Išvados, prie kurios mus

veda šie samprotavimai, negalima išvengti. Lydint sėkmei, supratimui ir ryžtui, kaina gali būti sumažinta; bet visiškai išvengti jos mokėjimo negalima.

Diasporos nacionalizmas

Mūsų svarstytas 2 piešinio 2 ir 4 eilutės skirtumas tam tikra prasme atkartoja Plamenatzo vakarietiškojo ir rytietiškojo nacionalizmo išskyrimą; bet jis, palyginti su Plamenatzo aiškinimu, turi ir tam tikrų pranašumų. Vienas dalykas, šis priešingumas nėra paprasčiausiai teigiamas kaip atsitiktinis, istoriškai pasitaikantis skirtingumas, o yra padarinys, kildinamas iš paprasto modelio, kuris hipotetiškai buvo pagrįstas tam tikrais tikrai fundamentaliais ir elementariais veiksniais. Tai, šiaip ar taip, yra pranašumas tiems, kurie, panašiai kaip aš, tiki, kad reikėtų bent jau pabandyti kurti tokius modelius.

Tačiau čia yra ir kitas pranašumas: toks „konstruktyvus" požiūris nurodo dar vieną, trečiąjį nacionalizmo variantą, Plamenatzo visiškai išleistą iš akių, bet įtikinamai generuojamą tolesnės tų pačių elementų kombinacijos, elementų, kurie, sudarydami kitokius derinius, yra ir jį dominančių dviejų rūšių priežastis. Šią trečiąją rūšį labiausiai tinka pavadinti diasporos nacionalizmu, ir tai, kaip istorinis faktas, yra ypatinga, labai ryški ir svarbi nacionalizmo atmaina.

Kaip akcentavome, tradicinė agrarinė visuomenė naudoja kultūrą ar etniškumą pirmiausia norėdama išskirti privilegijuotas grupes, taip pabrėždama jų išskirtinumą ir teisėtumą, didindama joms skiriamą pagarbą ir mažindama jų dviprasmiško statuso keliamą pavojų. Jei

valdovai kalba vienokia kalba ar pasižymi vienokia tartimi ir dėvi vienokius drabužius, būtų elgesio normų pažeidimas, ar net daug blogiau, jei nepriklausantieji valdančiajam sluoksniui naudotų tą patį bendravimo būdą. Tai būtų įžūlumas, *lèse-majesté*, suteršimas ar šventvagystė, arba juokingumas. Pajuoka yra galinga sankcija. Ji stipriausia socialinė sankcija, prieš kurią protas ypač bejėgis, netgi ar pirmiausia tuomet, kai jos nuosprendis priimamas mažiausiai kvalifikuotų teisėjų. Gali būti naudojamos ir kitos, gal net žiauresnės bausmės.

Bet tas pats socialinis žymeklis, kurio priemonė – kultūra ir etniškumas, naudojamas identifikuoti ir atskirti ne tik privilegijuotoms, bet ir neturinčioms privilegijų, prieštaringai vertinamoms arba parijų grupėms. Ir socialiai naudingiausia turėti tokias grupes. Kaip pažymėjome, ikiindustrinėse visuomenėse biurokratines funkcijas geriausiai atlieka eunuchai, dvasininkai, vergai ir svetimšaliai. Įsileisti laisvuosius savos šalies piliečius į šiuos pagrindinius postus pernelyg pavojinga. Jie yra pernelyg pavaldūs spaudimui ir pagundoms, kylančioms iš jų vietinių ir giminystės ryšių, panaudoti savo padėtį giminių ir klientų naudai, o gimines ir klientus – toliau stiprinti savo pačių pozicijoms. Iki atsirandant mūsų moderniai visuomenei, kai kiekvienas tampa mameliuku ir tarnautoju, nėra taip, kad kiekvienas gali tinkamai atlikti biurokratines pareigas, nebūdamas iškastruotas, fiziškai ar socialiai. Dabar galima tikėti, kad žmonės gerbs tai, kas buvo politiškai nepatogios ir netipiškos normos agrarinėje valstybėje, tačiau tapo paplitusiomis ir priimtinomis normomis mūsų visuomenėje. Dabar visi mes esame kastruoti ir apgailėtinai verti pasitikėjimo. Valstybė gali būti visiškai tikra, kad atliksi-

me savo pareigą, ir jai nebereikia pirmiausia paversti mus eunuchais, dvasininkais, vergais ar mameliukais.

Tačiau administracinės struktūros postų komplektavimas nėra vienintelė priežastis, dėl kurios agrarinėje santvarkoje reikia turėti parijus. Parijų biurokratijos nėra vienintelis būdas atimti pilnaverčiam žmogiškumui, o biurokratija nėra vienintelis socialinės galios šaltinis. Magija, metalų kalyba, finansai, elitinė karinė tarnyba, įvairios kitos panašios paslaptys, o kai kuriomis aplinkybėmis ir *bet kokia* svarbi specializacija gali suteikti pavojingą galią jas įvaldžiusiems žmonėms. Vienas būdas neutralizuoti šiam pavojui, kartu toleruojant specializaciją ir, galimas daiktas, patvirtinant gildijos ar kastos monopolį, – tai primygtinai reikalauti, kad šią socialinę nišą užimtų tik grupė, kurią lengva identifikuoti kultūros požiūriu, kurios vengiama, kuri niekinama ir neprileidžiama prie politinių postų, galiausiai – prie prievartos įrankių valdymo bei pagarbos.

Akivaizdūs tokių postų, dažnai pernelyg pavojingų suteikti vietiniams ir pilnateisiams piliečiams, tad paliekamų svetimšaliams, pavyzdžiai yra rūmų sargybinių ir finansinių paslaugų teikėjų tarnybos. Operavimas didelėmis pinigų sumomis, aišku, suteikia didelę valdžią, ir jeigu ši valdžia yra rankose to, iš kurio atimta galimybė naudotis ja kopiant tarnybos laiptais, nes jis priklauso kategorijai, neprileidžiamai prie aukštų ir garbingų pareigų ir negalinčiai kam nors įsakinėti, tai juo geriau. Esant tradicinei tvarkai grupės, užimančios tokius postus, ramiai žiūri į savąją lemtį ir nuolankiai priima savo padėties teikiamus pranašumus, pavojus ir pažeminimus. Šie žmonės paprastai gimsta priklausydami tokiai grupei ir nedaug ką gali rinktis. Kartais jie

gali smarkiai kentėti, bet dažnai jų padėtis teikia ne tik nepatogumų, bet ir pranašumų.

Viskas radikaliai ir smarkiai ima keistis randantis paslankiai, anonimiškai ir centralizuotai masinei visuomenei. Tai ypač teisinga, kalbant apie mažumas, besispecializuojančias finansinėse, prekybinėse ir apskritai miesto specialistų tarnybose. Įsivyraujant mobilumui ir profesijų kaitai, jau nebeįmanoma kokiai nors atskirai kultūrinei grupei išsaugoti kurios nors veiklos monopolį. Kai tiek daug platesnės visuomenės narių trokšta šių dažnai gerų ir savaime (jeigu negresia konfiskavimo pavojus) pelningų tarnybų, sunku jas rezervuoti mažumai, o dar sunkiau tokiai mažumai, kuri yra paženklinta ir niekinama.

Tačiau drauge šios anksčiau specializuotos ir atstumtos populiacijos daug pranašesnės naujų darbų ir naujo stiliaus atžvilgiu. Jų miestietiškas gyvenimo stilius, įprotis racionaliai viską apskaičiuoti, prekybinis sąžiningumas, didesnis raštingumas ir, galimas daiktas, biblinė religija daro juos tinkamesnius už senosios valdančiosios klasės ar senosios valstietijos narius naujajam gyvenimo stiliui.

Dažnai yra tvirtinama, netgi tokių subtilių ir įgudusių sociologų kaip Maxas Weberis, kad šios mažumos turi dvejopas elgesio normas, vienokias savo pačių grupei, o kitokias – instrumentines ir nemoralias – pašaliniams. Jie iš tikrųjų turi dvejopas normas, bet jos taikomos kaip tik priešingai. Jų visa padėtis išoriniame pasaulyje anksčiau priklausė nuo tam tikros specifinės paslaugos ar tarnybos atlikimo ar nuo kokių nors specifinių prekių tiekimo. Jų vardas ir pajamos visiškai priklausė nuo *patikimo* šių paslaugų atlikimo ir jie išties

buvo garsūs savo profesiniu patikimumu. Tai visiškai skyrėsi nuo santykių, vyraujančių *moralinėje* bendruomenėje, kur prekybinis dviejų individų sandėris visuomet neišvengiamai buvo kur kas daugiau nei tiktai prekybinis sandėris. Du partneriai joje buvo kartu ir giminės nariai, klano nariai, sąjungininkai, priešai ir t.t.; taigi sandėris niekad neapsiribojo paprastu *šios* prekės atidavimu *šia* kaina. Visuomet buvo arba dar didesnės naudos viltis, arba galimos išdavystės pavojus. Abi pusės buvo įtrauktos į daug ilgesnius ir neapčiuopiamus sandėrius bei apskaičiavimus, tad turėjo stengtis atiduoti daugiau. O jei jos buvo nepatenkintos sandėriu, svarios priežastys vertė slopinti nusiskundimus, jeigu dėl jų visos kitos šio ryšio gijos grėsė nutrūkti.

Kita vertus, prekiavimo su mažuma, su kuria kartu nevalgoma, nekuriamos šeimos, nesudaromos politinės ar karinės sąjungos, pranašumas buvo tas, kad abi pusės galėjo susitelkti ties racionalia aktualaus specifinio sandėrio kainos ir naudos analize ir apskritai tikėtis gauti tai, dėl ko jos susiderėjo, nei daugiau, nei mažiau. Savaime aišku, kad mažumos bendruomenėje santykiai tarp žmonių vėlgi buvo daugialypiai, tad sandėriai buvo ne tokie racionalūs bei patikimi ir labiau įvairiapusiai. Tačiau platesnėje visuomenėje tie, kuriems trūksta statuso, gali gerbti sutartis. O kita vertus, tie, kurie turėjo geresnę visuomeninę padėtį ir privalėjo gerbti jos teises bei pareigas, dėl to neteko daug laisvės, reikalingos derėjimuisi ir specialių sutarčių laikymuisi. Statusas ir garbė atima iš žmogaus galimybę rinktis, priversdami jį laikytis pernelyg daugelio įsipareigojimų ir pažadų. Statuso neturėjimas įgalina žmogų imtis pirmo pasi-

taikiusio verslo ir juo rūpintis, derėtis dėl racionalaus sandėrio ir laikytis jo sąlygų.

Taigi iš tikrųjų tiesa, kad mažumos bendruomenė turi dvejopas elgesio normas, tačiau priešinga prasme, nei paprastai manoma. Pašaliniam žmogui jos demonstruodavo patikimumą, kuris yra viengijų moderniųjų santykių šauklys. Tik jų sandėriai su savos bendruomenės nariais pasižymėjo tuo turtingu daugialypiškumu, kuris mūsų šiuolaikinei jausenai dvelkia korupcija. Bet, žinoma, atsiradus anonimiškai mobiliai masių visuomenei, viengijai, vieno tikslo siekiantys sandėriai tapo visiškai įprasti, o ne ypatingu sandėrių, sudaromų tarp ne draugų grupių, bruožu.

Modernizacijos sąlygomis ligtolinės specializuotos mažumos grupės nebėra bejėgės, bet *taip pat*, deja, praranda savo monopolį ir savo protekciją. Dėl savo išsilavinimo bei orientacijos dažnai tokie žmonės gali veikti naujoje visiems prieinamoje ekonomikoje daug sėkmingiau nei jų konkurentai. Jų aplinka daro juos tam daug tinkamesnius. Bet drauge jų aplinka jau nuo seno turi politinio bejėgiškumo ir bendruomeninės savigynos teisės atsisakymo tradiciją. Tai galų gale buvo kaina, mokėta už jų pirmenybę įgyti profesiją: jie turėjo pasidaryti politiškai ir kariniu atžvilgiu bejėgiai, kad jiems būtų leista valdyti įrankius, kurie netinkamose rankose galėjo būti tokie galingi ir pavojingi. Bet net jei ir nebūtų tokios tradicijos, politinis ir karinis tokios grupės silpnumas plaukia iš jos mažumos statuso ir labai dažnai iš to, kad ji išsisklaidžiusi įvairiuose miestuose ir neturi vientiso galimo apginti teritorinio pagrindo. Kai kurios tokios ekonomiškai išsiskiriančios grupės turi ilgą išsisklaidymo, urbanizuotumo ir mažumos statuso tradici-

ją: taip aiškiai yra su žydais, graikais, armėnais ar parsais. Kai kurios grupės užima panašią padėtį tik dėl dabartinės migracijos bei tam tikrų gabumų ir polinkių (arba išsilavinimo teikiamų galimybių), įgytų ar atsiskleidusių moderniaisiais laikais. Tokia yra užjūrio kinų ir indų arba Nigerijos ibų padėtis.

Pražūtingi ir tragiški ekonominio pranašumo ir kultūrinio atpažįstamumo sutapimo su politiniu ir kariniu silpnumu padariniai modrniųjų laikų sąlygomis yra pernelyg gerai žinomi, kad juos dar reikėtų kartoti. Šie padariniai svyruoja nuo genocido iki išvarymo. Kartais yra išlaikoma netvirta ir nerami pusiausvyra. Svarbiausias dalykas yra tas, kad centrinė valdžia dabar yra visiškai kitokioje padėtyje ir patiria visiškai kitokį spaudimą ir pagundas negu tos, kurios vyravo agrarinio darbo pasidalijimo laikais. Tuomet nebuvo pavojaus, kad *kiekvienas* taps mobilus, išsilavinęs, specializuotas ar linkęs prekiauti: kas tada būtų dirbęs žemę?

> Kai Adomas kasė, Ieva suko šeivą,
> Kas galėjo būti tuo metu verteiva?

Kas be ko, buvo ir tokių. Tačiau jie negalėjo sudaryti daugumos ir būti norma. Visiškai suburžuazėjusi visuomenė tuomet buvo neįsivaizduojama.

Visi gyventojai tada negeidė mažumos vaidmens, kuris, šiaip ar taip, buvo niekinamas. Valdovai palankiai žiūrėjo į bejėgišką, gan lengvai apmokestinamą, ekonomiškai specializuotą grupę, susietą su valdovais savo griežtai palaikomo ir nuolatos didinamo bejėgiškumo. Tačiau dabar tautai „vystytis" reikia kaip tik to, kad kiekvienas galėtų judėti ta kryptimi, kuri anksčiau bu-

vo atvira tik mažumos ir „paženklintai" grupei. Kadaise valstybė buvo suinteresuota apsaugoti mažumą, kurią buvo lengva melžti. O dabar valstybė labiau suinteresuota atimti iš mažumos jos ekonominį monopolį ir, kadangi mažuma geriau matoma ir turtinga, gali gerokai atsipirkti nuo platesnių gyventojų sluoksnių nepasitenkinimo, atimdama iš jos nuosavybę ir ją persekiodama; ir tai neišvengiamai atsitinka. Tai žada kuo maloniausią (išskyrus pačioms aukoms) ir jaudinantį pažeminimo teatrą, žeidžiantį anksčiau kėlusią pavydą grupę ir suteikiantį pasitenkinimą daugumai. Šiuo malonumu gali mėgautis daug didesnė kategorija žmonių nei vien ribota grupė tų, kuriems atitenka vietos, atlaisvintos persekiojamosios mažumos, o tai taip pat yra politiniu požiūriu svarbus sumetimas, darantis tokį elgesį politiškai patrauklų valstybei.

Šiomis aplinkybėmis mažuma gali rinktis tą patį (nors ir skirtingomis aplinkybėmis) kaip ir mūsų minėti ruritaniečių darbo migrantai. Ji gali asimiliuotis; ir kartais iš tiesų visa mažuma ar nemaža jos dalis sėkmingai tai padaro. Arba ji gali siekti atsikratyti tiek savo specializacijos, tiek savo mažumos statuso ir sukurti savo pačios valstybę, kaip naująją dabar jau nespecializuotos, bendros, naujos tautinės kultūros globėją. Išsisklaidžiusiai miestų populiacijai, savaime aišku, pagrindinė problema yra įgyti reikiamą teritorinį pagrindą. Ruritanijos valstiečiai, būdami valstiečiai, neišvengiamai turėjo teritorinį pagrindą, kuriam greitai buvo lemta tapti Ruritanijos karalyste, o vėliau Ruritanijos Socialistine Liaudies Respublika. Bet ką reikėjo daryti miestuose gyvenančiai, specializuotai ir išsibarsčiusiai grupei, maža teturinčiai ar ir iš viso neturinčiai ryšių su kaimu?

Šioms nacionalizmo rūšims teritorijos įgijimas buvo pirmutinė ir turbūt svarbiausia problema. Helenai iš pradžių siekė ne tiek atsiskirti nuo Osmanų imperijos, kiek pakeisti joje hierarchiją, ją užvaldyti ir taip atgaivinti Bizantiją. Pirmasis graikų sukilimas įvyko ne Graikijoje, bet dabartinės Rumunijos teritorijoje, kur graikai tebuvo mažuma ir, be to, pakankamai gerai įsikūrusi už Osmanų sistemos ribų. Ta teritorija, kuri dabar yra Pietų Graikija, kaip teritorinis pagrindas buvo panaudota tik vėliau.

Žinomiausias ir dramatiškiausias sėkmingo diasporos nacionalizmo pavyzdys yra Izraelis. Tai taip pat „paskutinis, mažiausiai tipiškas Europos nacionalizmas", tariant Hugh Trevor-Ropero žodžiais*. (Jis išsprendė Europos problemą, sukurdamas Azijos problemą, apie kurią izraeliečiai tik pradėjo galvoti. Diasporos žydų religija rėmėsi Jeruzale; sugrįžęs į Jeruzalę, pusiau sekuliarizuotas sionizmas kurį laiką naudojo atgyvenusias XIX a. Europos socialistines ar populistines klišes.) Po beveik dviejų tūkstančių istorijos metų niekur neliko jokio žydų teritorinio pagrindo, visų mažiausiai Izraelio žemėje ir, be to, žydai tapo veikiau daugeliu nevientisų ir gan specializuotų kitų visuomenių sluoksnių, o ne pusiausvira populiacija, kuri gali būti daugiau ar mažiau autarkiškos šiuolaikinės valstybės, *geschlossener Handelstaat*, pagrindu. Ir vis dėlto buvo pasiekta nepaprasta permaina, be abejonės, labai paskatinta persekiojimų, pirmiausia Rytų Europoje, o paskui ir visoje Europoje holokausto metu. Šie persekiojimai geriau nei kurie nors kiti iliustruoja, koks likimas gali ištikti kultūriškai atskiriamas,

* Trevor-Roper, Hugh. *Jewish and Other Nationalism.* – London, 1962.

ekonomiškai privilegijuotas, o politiškai bejėges bendruomenes, kai baigiasi specializuotų bendruomenių, tradicinės organizuoto darbo pasidalijimo formos amžius.

Žydų atveju žmonių persitvarkymas vyko priešingai bendrai krypčiai: miesto, labai raštingi ir išsilavinę, kosmopolitiški gyventojai buvo bent jau iš dalies sugrąžinti prie žemės ir izoliuoti. Paprastai nacionalistinis procesas yra priešingas savo paties posakiams, nes kalba apie valstiečius, o daro miestiečius. O čia iš tikrųjų buvo būtina padaryti šiek tiek surogatiškų valstiečių. Iš tiesų paaiškėjo, kad jie yra valstiečiai, turintys tam tikrų esminių gentinių bruožų: tai buvo tam tikra vietinės organizacijos, sudarytos iš junginių, kurie iš tikrųjų buvo kartu ir gamybiniai, ir kariniai, forma. Pagaminti tokius gentinius valstiečius, kilusius iš miestų, atrodo, nebuvo lengva, tad šie surogatiniai valstiečiai-kariai iš tikrųjų buvo kuriami kaip pasaulietiško vienuolių ordino atmaina. Tam reikėjo ideologijos, o istorinis atsitiktinumas lėmė, kad toje intelektualinėje aplinkoje, iš kurios ordinas ėmė savo naujokus, iš tikrųjų buvo paplitęs tinkamas socializmo ir populizmo mišinys. Prokaimietiškos, prieš darbo pasidalijimą nukreiptos, kolektyvistinės šios ideologijos temos buvo tiesiog idealiai tinkamos šiam tikslui. Ar iš tiesų kibucai suteikia gerą gyvenimą šiuolaikiniam žmogui, kaip tikėjo ir vylėsi jų steigėjai, – tai dar neatsakytas klausimas; bet kaip tam tikras mechanizmas efektyviai iš naujo apgyvendinti žemei žmonėmis, surinktais iš smarkiai urbanizuotų ir suburžuazėjusių populiacijų *ir* deramai ją ginančiais karinės krizės metu minimaliomis ir skurdžiomis priemonėmis, kibucai pasirodė esą nepaprastai puikūs ir iš tiesų neprilygstami.

Visuomenės pertvarkymas, kultūros atgaivinimas, teritorijos įgijimas ir įveikimas natūralaus priešiškumo tų, kurie anksčiau pretendavo į tą teritoriją, – tai labai savitos ir aštrios problemos, su kuriomis susiduria diasporos nacionalizmai. Tų iš jų, kurie išsaugojo kokį nors senosios savo teritorijos likutį, problemos atitinkamai ne tokios aštrios. Tačiau sunkumai, iškylantys diasporos kultūrai, nepasirinkusiai nacionalizmo galimybės, gali būti tokie pat dideli ir tragiški kaip ir tie, kurios iškiltų jai pasirinkus nacionalizmą. Ir iš tikrųjų, galima būtų pasakyti, kad be galo didelis pavojus, keliamas asimiliacinės alternatyvos, verčia nacionalistinio sprendimo šalininkus tokiomis aplinkybėmis palaikyti savo reikalą.

Sunki padėtis, susidaranti diasporų gyventojams, jeigu jie nepasirenka nacionalizmo, ir būdas, kuriuo visa ši situacija gali būti dedukuojama iš pačių bendriausių perėjimo iš agrarinės į industrinę tvarką ypatybių, rodo, kad yra visiškai klaidinga diasporų nacionalizmus nurodyti kaip pavyzdžius, prieštaraujančius mūsiškei nacionalizmo teorijai:

> „Graikų ir armėnų nacionalizmas kilo tarp populiacijų, kurios apskritai buvo turtingesnės ir gebančios geriau suprasti turtą kuriančias šiuolaikinės Europos ekonomikas, nei jų valdovai musulmonai osmanai."*

* *Nationalism in Asia and Africa,* ed. Elie Kedourie. – London, 1970. – P. 20. Toje pačioje knygoje (p. 132) profesorius Kedourie prieštarauja teorijai, teigiančiai, kad industrinė visuomenės organizacija verčia siekti kultūrinio homogeniškumo: „Didelės industrinės iniciatyvos kilo ir suklestėjo daugiakalbėse visuomenėse: Bohemijoje ir Jungtinėse Valstijose – XIX a.; Honkonge, Izraelyje, Prancūzijos valdomame Alžyre, Indijoje, Ceilone ir Malaizijoje – XX a."

Niekuomet nebuvo tvirtinama, kad industrinė iniciatyva galima tik tokioje visuomenėje, kuri *jau* yra kultūriškai homogeniška. Teorija tvirtina vien tai, kad jeigu industrinė ekonomika kuriama kultūriškai

Mūsų ruritaniečių atveju nacionalizmą nagrinėjome kalbėdami apie ekonomiškai ir politiškai atsilikusią populiaciją, gebančią išsiskirti kultūros požiūriu ir todėl linkusią rinktis nacionalizmo galimybę. Tačiau prasidėjus industrializacijos procesui susidaranti nepakeliama savitos kultūros populiacijų – skriaudžiamų ne ekonomiškai (kaip tik priešingai!), o tik *politiškai*, nes tai būdinga jų mažumos statusui, – padėtis plaukia iš tų pačių bendrų prielaidų ir nurodo tą pačią išvadą, nors ir, suprantama, savitu būdu. Kreipti dėmesį vien į blogesnę ekonominę padėtį, kuri, kaip visi pripažįsta, yra gerai žinoma iš tipiškiausių atvejų, reikštų iškreipti mūsų požiūrį. Industrinė tvarka reikalauja, kad politiniai vienetai būtų homogeniški, bent jau tiek, jog leistų reikštis gan nevaržomam mobilumui ir užkirstų kelią tam, kad „etninė" identifikacija suteiktų kokį nors pranašumą ar kaip nors nuskriaustų, ekonomiškai ar politiškai.

heterogeniškoje visuomenėje (arba dar tik meta ant jos savo ateities šešėlį), *tuomet* kils įtampos, kurios *pagimdys* nacionalizmą. Išskyrus vien galimą ir laikiną Honkongo išimtį, kurio gyventojai yra surinkti iš kinų, nenorinčių gyventi dabartinio žemyninės Kinijos režimo valdomi, – taigi čia pats bendruomenės susidarymo principas lemia iredentistinio troškimo nebuvimą, – kiekviena kita šalis, cituojama Kedourie'o sąraše, toli gražu nebūdama priešingas tai teorijai pavyzdys, iš tikrųjų ją iliustruoja ir išties pateikia tikras teorijos siūlomo modelio paradigmas. Bohemijoje susiklosčiusios aplinkybės buvo daugelio tiek vokiečių, tiek čekų ankstyvojo nacionalizmo poreiškių ir teorijos šaltinis; gerai žinoma, kad Jungtinių Valstijų švietimo sistema siekė paversti heterogeniška imigrantų populiaciją etniškai homogeniška ir šitaip sukurti populiaciją, pasižyminčią įtempta konkurencija. Visos kitos išvardintos šalys iliustruoja nacionalizmo istoriją, kai kurios iš jų – jo kraštutinės ir tragiškos formos istoriją. Tiesa, kad Indijoje kultūrinis homogeniškumas *kartais* kertasi su lingvistiniu skirtingumu: induistai „kalba ta pačia kalba" net ir tada, kai jie ta pačia kalba nekalba. Bet teorija to ir neatmeta.

8. NACIONALIZMO ATEITIS

Bendras mūsų nacionalizmo apibūdinimas paprastas. Iš trijų žmonijos istorijos pakopų antroji yra agrarinė, o trečioji – industrinė. Agrarinė visuomenė turi tam tikrų bendrų bruožų: gyventojų dauguma sudaro žemės ūkio produktų gamintojai, valstiečiai. Tik šios visuomenės gyventojų mažuma yra specialistai – karo, politikos, religijos ar ekonomikos. Be to, dauguma agrarinių populiacijų yra paveiktos dviejų kitų didžiųjų agrarinio amžiaus naujovių: centralizuoto valdymo ir rašto išradimo.

Agrarinė visuomenė – ne taip kaip, atrodytų, tiek jos pirmtakė, tiek po jos einanti visuomenė – yra maltusiška: ir gamybiniai, ir gynybiniai poreikiai verčia ją siekti didėjančio gyventojų skaičiaus; šis priartėja prie tokio, kokį leidžia turimi ištekliai, kuriems atsitiktinai gali suduoti smūgį stichinės nelaimės. Trys svarbiausi šios visuomenės veiksniai (maisto gamyba, politinė centralizacija ir raštingumas) pagimdo socialinę struktūrą, kurioje kultūrinės ir politinės ribos retai tesutampa.

Industrinė visuomenė yra visiškai kitokia. Ji nėra maltusiška. Ji grindžiama pažintiniu ir ekonominiu augimu ir yra priklausoma nuo jo; o šis galiausiai aplenkia ir pristabdo tolesnį dramatišką gyventojų skaičiaus augi-

mą. Įvairūs jos veiksniai – visuotinis raštingumas, mobilumas ir iš to kylantis individualizmas, politinė centralizacija, brangiai kainuojančios švietimo infrastruktūros poreikis – sukuria aplinkybes, kuriomis politinės ir kultūrinės ribos apskritai sutampa. Valstybė pirmiausia yra ne tikėjimo, o kultūros globėja ir palaiko neišvengiamai homogenišką ir standartizuotą švietimo sistemą, kuri vienintelė gali rengti tarnautojus, gebančius pereiti nuo vieno darbo prie kito augant ekonomikai mobilioje visuomenėje ir iš tikrųjų atliekančius darbus, kuriuose labiau manipuliuojama reikšmėmis ir žmonėmis, o ne daiktais. Tačiau daugumai šių žmonių jų kultūros ribos yra turbūt ne pasaulio, o jų pačių galėjimo turėti darbą, vadinasi, ir jų orumo, ribos.

Daugumoje uždarų agrarinio amžiaus mikrobendruomenių kultūros ribos buvo pasaulio ribos, o pati kultūra dažnai būdavo nesuvokiama, nematoma: niekas apie ją negalvojo kaip apie idealias politines ribas. O dabar, atsiradus mobilumui, ji tapo matoma ir rodo individo mobilumo ribas, apibrėždama naują padidėjusį jo galėjimo turėti darbą diapazoną; vadinasi, ji tampa natūraliomis politinėmis ribomis. Sakyti tai nereiškia apriboti nacionalizmą vien susirūpinimu socialinio mobilumo perspektyvomis. Žmonės dabar iš tikrųjų prisirišę prie savo kultūros, nes suvokia ir junta kultūrinę atmosferą (užuot laikę ją savaime suprantama) ir žino, kad iš tikrųjų negalėtų be jos gyventi ir įgyvendinti savo tapatumą.

Aukštoji (raštingoji) kultūra, kurioje jie buvo auklėjami, daugumai žmonių yra brangiausia jų investicija, jų tapatumo branduolys, jų draudimas ir jų saugumas. Taigi atsirado pasaulis, kuris daugiausia, išskyrus vien mažas išimtis, patenkina nacionalistinį imperatyvą, kul-

tūros ir politinės visuomenės sutapimo reikalavimą. Nacionalistinio principo patenkinimas buvo ne išankstinė industrializmo pasirodymo sąlyga, o vien jo paplitimo produktas.

Turėjo būti pereita nuo pasaulio, kuris neskatina net formuluoti nacionalistinį idealą, o ką jau kalbėti apie kad ir menkiausias pastangas jį įgyvendinti, į amžių, kuris daro jį (klaidingai) atrodantį savaime suprantamu idealu, galiojančiu visiems laikams, taip paversdamas jį efektyvia norma, kuri daugiausia yra įgyvendinama. Šio perėjimo laikotarpis neišvengiamai yra nacionalistinio aktyvumo laikotarpis. Žmonija atėjo į industrinį amžių su kultūrinėmis ir politinėmis institucijomis, kurios apskritai prieštaravo nacionalistų reikalavimams. Visuomenės priderinimas prie šių naujų imperatyvų neišvengiamai buvo neramus ir įtemptas procesas.

Įnirtingiausia ir kupina smurto nacionalizmo fazė yra ta, kuri lydi ankstyvąjį industrializmą ir industrializmo pasklidimą. Nestabilią visuomenės situaciją sukuria aibė skausmingų prieštaravimų, linkusių sustiprinti vienas kitą: tai didžiulė politinė, ekonominė ir išsilavinimo nelygybė. Kartu atsiranda naujos su kultūra sutampančios politinės visuomenės. Tokiomis sąlygomis, jeigu šios gausios ir viena kitą sustiprinančios nelygybės sutampa, daugiau ar mažiau, ir su etnine bei kultūrine nelygybėmis, kurios yra matomos, krentančios į akis ir lengvai suprantamos, jos skatina naujus atsirandančius vienetus iškelti etnines vėliavas.

Industrializacija neišvengiamai ateina į skirtingas vietas ir grupes skirtingu laiku. Tai laiduoja, kad ankstyvojo industrializmo sprogstamasis mišinys (suirutė ir persikėlimai, mobilumas, didžiulė nelygybė, nepašven-

tinta laiko ir papročio) ieško, taip sakant, visų galimų kultūrinės diferenciacijos atokių kampelių ir plyšelių, kad ir kur jie būtų. Tik nedaugelis tų, kurie, kad ir kaip netvirtai susisiedami su skausmingomis laiko nelygybėmis bei apibrėždami potencialias industrines gyvybingas valstybes, gali būti veiksmingai pastūmėti į nacionalizmą, nenueina šiuo keliu. Modernizacijos banga, užliedama pasaulį, užtikrina, kad kone kiekvienas vienu ar kitu metu turės pagrindo jaustis, jog su juo elgiamasi neteisingai ir jog jis gali identifikuoti kaltininkus kaip kitos „tautybės" žmones. Jeigu jis gali ir pakankamai aukų identifikuoti kaip žmones, tos pačios „tautybės" kaip ir jis pats, gimsta nacionalizmas. Jei nacionalizmas suklesti, o taip atsitinka ne visada, gimsta tauta.

Yra ir kitas ekonominio racionalumo elementas politinėje „visapusių ribų" sistemoje, kurią nacionalizmas kuria moderniajame pasaulyje. Teritorinės ribos nubrėžiamos ir įtvirtinamos teisiškai, o statuso skirtumai nėra nei pažymėti, nei įtvirtinti, veikiau užmaskuoti ir nepripažįstami. Gerai žinoma, kad išsivysčiusios ekonomikos gali gramzdinti ir stabdyti naujai atsirandančiąsias, jeigu šių veiksmingai nėgina jų pačių valstybė. Nacionalistinė valstybė yra ne vien kultūros globėja, o ir naujos, dažnai iš pradžių silpnos ekonomikos gynėja. (Paprastai ji nebesuinteresuota ginti tikėjimą.) Tais atvejais, kai modernioji tauta gimsta iš to, kas anksčiau buvo vien sluoksnis – tik valstiečiai, ar tik miesto specialistai, – valstybės pastangos paversti etninę grupę pusiausvira tauta ir vystyti savo ekonomiką yra to paties uždavinio skirtingi aspektai.

Dabar kyla klausimas, ar nacionalizmas ir toliau bus pagrindinė jėga arba bendras politinis imperatyvas iš-

siplėtojusio, turbūt net tam tikra prasme užbaigto industrializmo amžiuje. Kadangi pasaulis dar pernelyg toli nuo persisotinimo ekonominio augimo troškimu, kiekvienas atsakymas į šį klausimą neišvengiamai bus vien spekuliatyvus. Vis dėlto verta pamėginti pasamprotauti. Kaip įrodinėjome, augimo padariniai darbo ir socialiniam mobilumui yra tikrai reikšmingi. Nuolatinė darbų kaita, prie kurios prisideda tai, kad, dirbant daugumą darbų, reikia bendrauti, manipuliuoti veikiau reikšme, o ne daiktais, sukuria bent jau tam tikrą socialinę lygybę ar sumažina socialinę distanciją ir išugdo standartizuotų, tikrai visiems bendrų bendravimo priemonių poreikį. Šie veiksniai grindžia tiek šiuolaikinį egalitarizmą, tiek nacionalizmą.

Tačiau kas gi atsitinka, jei persisotinusi industrinė visuomenė vėl tampa stabilia ir nemobilia? Klasikinis šios įsivaizduojamos būklės tyrinėjimas yra Aldouso Huxley'o *Brave New World*. Persisotinusią industrinę visuomenę iš tikrųjų galima įsivaizduoti: nors nėra pagrindo manyti, kad vieną dieną bus išsemtos visos galimos technologinės naujovės, yra pagrindo manyti, kad nuo tam tikro momento tolesnės techninės naujovės gali nustoti turėti kokį nors reikšmingą poveikį visuomenės struktūrai ir apskritai visuomenei, taip pat ir žmogui, kuris, pasiekęs tam tikrą turtingumo pakopą, jau nebegali niekaip pakeisti savo gyvenimo būdo, nors to reikėtų norint toliau turtėti. Ši analogija gali būti teisinga ir gali būti neteisinga, ir sunku būti tikram dėl atsakymo į šį klausimą. Turto prisisotinimo amžius visai žmonijai vis dar atrodo gan tolimu dalyku, tad šis klausimas mums dabar nėra pernelyg opus ir skubus.

Tačiau svarbu pabrėžti, kad didžiuma mūsų argumentacijos priklausė nuo nuolatinio įsipareigojimo globaliniam ekonominiam augimui, taigi ir nuo naujovių bei darbų keitimo padarinių; ji taip pat numatė visuomenės, grindžiamos pertekliaus pažadu ir visuotiniu „atsipirkimu nuo danų", pastovumą. Nors šios prielaidos dabar aktualios bei tinkamos, negali būti tikimasi, kad jos tokios liks neribotą laiką (net jei atmesime tokios visuomenės žūties dėl branduolinės ar kitokios panašios nelaimės galimybę). Mūsų kultūriškai homogeniška, mobili ir gan nesustruktūrinto viduriniojo sluoksnio visuomenė gali neišsilaikyti amžinai, net jei ir atmetame kataklizmų galimybę; ir kai ši visuomenės rūšis nebeegzistuos, tada tai, ką vadinome socialiniu nacionalizmo pamatu, bus iš pagrindų pakitę. Bet šito savo gyvenime mes dar nematysime.

Nežvelgdami taip toli į priekį, artimesniu laikotarpiu galime tikėtis, kad nacionalizmas kis. Kaip buvo teigta, jo aštrusis etapas buvo tuo metu, kai susidarė didžiausia praraja tarp industriškai inkorporuotų, politiškai ir edukaciškai įgijusių teises populiacijų ir tų, kurios buvo prie naujojo pasaulio vartų, bet dar į jį neįžengusios. Ekonomikai vystantis, ši praraja mažėjo (nepaisant pesimistinių tvirtinimų, kad bus priešingai). Absoliučiai imant, ši praraja netgi gali ir toliau didėti, bet kai ir privilegijuotieji, ir neprivilegijuotieji yra pakilę virš tam tikro lygmens, ji nebėra taip aštriai juntama ir suvokiama. Badavimo ir gerovės skirtumas yra ryškus; o gerovės, turinčios kiek daugiau, ir gerovės, turinčios kiek mažiau puošmenų, dažniausiai simbolinių, dirbtinių, skirtumas visai ne toks didelis, ypač kai bent jau nominaliai egalitarinėje industrinėje visuomenėje visos šios puošmenos yra tokio pat stiliaus.

Tačiau nacionalistinio įkarščio sumažėjimas nereiškia, kad kontraentropinėms mažumoms būtinai gerai seksis. Jų likimas moderniajame pasaulyje dažnai buvo tragiškas, ir būti tikram, kad šios tragedijos nepasikartos, būtų nuolaidžiavimas arba skubotas, nepateisinamas optimizmas. Brandžiai industrinei visuomenei reikia, kad jos nariai nevaržomai, be kliūčių bendrautų ir kad niekas nevaržytų jų mobilumo. Pasiekti pirmąjį dalyką yra jos brandumo sąlyga; antrasis dalykas sunkiau pasiekiamas. Trukdymas mobilumui, kur tai pasitaiko, yra viena rimčiausių ir sunkiausiai išsprendžiamų industrinės visuomenės problemų. Turto skirtumai gali didėti ir tarp tautų; tačiau kai *jau* egzistuoja riba tarp turinčiųjų ir neturinčiųjų, įtampa tarp jų negali, taip sakant, sukurti jos antrąkart, taigi nacionalizmo požiūriu tai nėra svarbu. (Kuriam laikui nuošaly palieku galimybę kilti tam tikram kolektyviniam visos politiškai suverenių „proletarinių tautų" klasės priešiškumui turtingosioms tautoms. Jeigu taip atsitiktų, tai, šiaip ar taip, būtų visai kas kita, o ne nacionalizmas. Tai demonstruotų vargingųjų solidarumą.)

Taigi kas atsitiks vėlesniam nacionalizmui, jeigu populiacijų gerovės skirtingumas sumažės, plečiantis industrinei sistemai? Atsakymas į šį klausimą kol kas nėra aiškus, bet jis mums rūpi kur kas labiau nei kitos, tolimesnės galimybės; nes nemaža šalių yra bent jau priartėjusios prie tokios padėties. Mes galime pažvelgti tiek į mūsų teorinių prielaidų implikacijas, tiek į konkrečius empirinius, istorinius faktus. Nemaža dalis jų jau prieinama. Visa tai iš tikrųjų priklauso nuo industrinės kultūros prigimties.

Industrinė kultūra – viena ar daug?

Yra dvi galimos kultūros ateities industrinėse visuomenėse vizijos ir bet koks skaičius tarpinių kompromisinių pozicijų tarp jų atstovaujamų polių. Mano paties pasaulinės istorijos samprata yra paprasta ir aiški: trys didžiosios žmonijos raidos stadijos, medžiojimo bei rankiojimo, agrarinė ir industrinė, nulemia mūsų problemas, bet ne mūsų sprendimą. Kitaip sakant, marksizmas dvigubai klydo, – ne tik manydamas, kad stadijų yra daugiau nei elegantiškasis, ekonomiškasis ir kanoniškasis trejetas (trejybės šalininkai Comte'as, Frazeris ir Karlas Polanyi buvo teisūs, nesvarbu, tiksliai ar netiksliai nustatė trejybės elementus), bet visų pirma piršdamas mintį, kad sprendimas, kaip ir problema, kiekvienai stadijai yra nulemtas:

> „Materialaus gyvenimo gamybos būdas nulemia bendrą socialinių, politinių ir dvasinių gyvenimo procesų pobūdį... Bendriausiais bruožais galime pažymėti azijinį, antikinį, feodalinį ir šiuolaikinį buržuazinį gamybos būdus, kurie gali būti nurodyti kaip pažangios ekonominio visuomenės formavimosi epochos."*

Tačiau apskritai teiginys, kad visuomenę nulemia jos turima ekonominė bazė, nepasitvirtina. Nei medžiotojų, nei agrarinė visuomenės nėra visai tokios. Marksistinei istorijos filosofijai ypač pražūtingas tas faktas, kad svarbiausi antstato bruožai (valstybė ir raštingumas) *ne*susiję su iš tikrųjų lemiamu pamatinių struktūrų pokyčiu, būtent maisto gaminimo pradžia. Jeigu Jamesas Woodburnas teisus, esminis struktūros pokytis įvyksta jau me-

* Marx K. *Dėl politinės ekonomijos kritikos* pratarmė, daugybė jos leidimų ir vertimų.

džiotojų visuomenių *kategorijoje*, visuomenių, kurias galima suskirstyti į praktikuojančias tiesioginį atlygį ir tas, kurios atideda atlyginimą ir taupo medžiojimo ir rankiojimo sankaupas. Pastarosios, įgijusios moralinį ir institucinį pagrindą ilgalaikiams įsipareigojimams, jau turi organizacines prielaidas plėtoti žemės ūkiui, jeigu – ir kai – šia linkme daromas spaudimas ir atsiranda pakankamai techninių priemonių*. Uždavinių paskirstymas laiko atžvilgiu išugdo mąstymo ir veiklos įpročius, kurie vėliau daro galimą pastovią individų, dalyvaujančių maisto gamyboje, vaidmenų specializaciją. Jeigu yra taip, tai vienas didžiulis visuomenės struktūros pokytis yra *ankstesnis* už didįjį šuolį į maisto gamybą; tuo tarpu nėra abejonės, kad kitas didysis struktūrinis pokytis, valstybės susikūrimas, eina po jo, ir nėra kaip nors tiesiogiai ar ypatingu būdu su juo susijęs**. Žmonija nuo medžiojančios ir rankiojančios visuomenės, kai visi turėjo laisvalaikį, ėjo prie agrarinės, kai jį turėjo tik kai kurie (valdantysis elitas), ir į industrinį amžių, valdomą darbo etikos, kai jo neturi niekas. Arba galima būtų pasakyti, kad mes nuo neatidėliojamo atlygio perėjome prie šiek tiek atidedamo, o galiausiai prie amžinai atidėto.

Taigi atrodytų, kad apskritai materialinio visuomenės determinuotumo idėja atgyveno ir pralaimėjo. Bet

* Woodburn, James. „Hunters and gathers today and reconstruction of the past", ir Gellner E. (ed.), *Soviet and Western Anthropology*. – London; New York, 1980.

** Empirinės ir teorinės problemos, su kuriomis susiduria marksizmo teorija apie dėsningą visuomenės bazės ir antstato ryšį, ir jų paaštrėjimas, atsisakius vienalinijinio visuomenės raidos aiškinimo, susilaukia tam tikro tarybinės minties dėmesio. Pavyzdžiui, žr. Loone, Eero. *Sovremennaja filosofija istoriji (Šiuolaikinė filosofijos istorija)*. – Tallinn, 1980, ypač IV dalį.

ar ji galų gale atgyveno ir industrinei visuomenei? Gal visuomenės gamybinis pamatas savitai nulemia bent jau bendrą industrinės visuomenės formą? Atsakymas nėra aiškus, ir jo tikrai iš anksto nenulemia aiškiai priešingi medžiotojų ir agrarinių visuomenių liudijimai. *Gali* būti, kad industrinis žmogus galų gale turi mažiau socialinių galimybių rinktis nei jo protėvis medžiotojas ir valstietis. *Gali* būti, jog teiginys, kad visos industrinės visuomenės galų gale pasidarys viena į kitą panašios, yra teisingas, ar bent jau galiausiai paaiškės, kad jis yra toks. Kokių specifinių padarinių kultūrai ir nacionalizmui tada galime tikėtis?

Patogiau būtų pirmiausia išnagrinėti suartėjimo teiginį. Įsivaizduokime, jog iš tikrųjų *yra* taip, kad industrinis gamybos būdas savitai nulemia visuomenės kultūrą: ta pati technologija nukreipia žmones į tą patį veiklos tipą ir tas pačias hierarchijos rūšis, esamos technologijos ir produktyvaus gyvenimo poreikiai nulemia ir tokius pačius laisvalaikio stilius. Savaime aišku, skirtingos kalbos galėtų išlikti ir tikriausiai išliktų: tačiau kiekvienos kalbos visuomeninė vartosena, reikšmės, kuriomis jos disponuotų, šioje platesnėje bendroje industrinėje kultūroje daugmaž būtų tos pačios.

Tokiame pasaulyje žmogus, pereidamas nuo vienos kalbos prie kitos, iš tiesų turėtų išmokti naują žodyną, naujus žodžius jau žinomiems daiktams ir kontekstams, o blogiausiu atveju ir naują gramatiką daugiau ar mažiau gryna lingvistine prasme; bet tai būtų bemaž ir viskas, ko iš jo būtų reikalaujama. Jam visai nereikėtų išmokti naujai galvoti. Jis galėtų elgtis visai kaip turistas su pokalbių žodynu, tikras, kad viskas, ko jam reikia, tai tik surasti naują frazę senam ir žinomam porei-

kiui. Turistas keliautų iš vietos į vietą, žinodamas, kad kiekvienoje jų žmogaus poreikiai ribojasi kambariu, maistu, gėrimu, benzinu, turizmo agentūra ir nedaugeliu kitų dalykų. Panašiai ir pasaulyje, kuriame visiškai galiotų suartėjimo teiginys, tarpkalbinis prisitaikymas tebūtų paprastas dalykas – pakeisti vieną žodinę valiutą kita gerai organizuotoje tarptautinėje sąvokų sistemoje, kurioje keitimo santykiai būtų gan pastovūs, tvirtai nustatyti ir patikimi.

Aišku, čia yra dalelė tiesos. Industrinei visuomenei būdingas sudėtingas darbo pasidalijimas ir tarptautinis bei vidinis tarpusavio priklausomumas. Nors tautinės valstybės ir rūpinasi tuo, kad pernelyg nesispecializuotų kuriose nors srityse ir todėl nebūtų pernelyg priklausomos nuo kitų, tarptautinės prekybos apimtis yra labai didelė, tad ją lydi ir didelis sąvokų bei institucijų suartėjimas. Nepaprastai reikšminga, kad kreditinės kortelės galioja ir už Geležinės Uždangos. Galite laisvai naudotis savo kreditinėmis kortelėmis šalyse, kuriose negalite laisvai išsakyti, ką galvojate. Doleris visiškai legaliai vartojamas kaip valiuta mažiausiai vienoje socialistinėje sistemoje. Gerai žinoma tarptautinė, transideologinė jaunimo kultūra.

Industriniame amžiuje galų gale tikrai išlieka tik aukštosios kultūros. Liaudies kultūros ir mažosios tradicijos išlieka tik dirbtinai palaikomos kalbos ir folkloro puoselėjimo draugijų. Be to, industrinių visuomenių aukštosios kultūros yra ypatinga aukštųjų kultūrų rūšis, jos panašesnės viena į kitą nei agrarinės aukštosios kultūros. Jos yra susijusios su bendru gnoseologiniu pamatu ir sąmoningai pasauline ekonomika. Jos tikriau-

siai daug labiau viena su kita sutampa nei senosios aukštosios kultūros, kurios kadaise buvo giliai persmelktos skirtingų teologijų, tik joms būdingų, savitų pažintinių sistemų.

Bet ar tai visa tiesa? Ar galima tikėtis, kad galiausiai, tobulėjant veiksmingai industrializacijai, kultūrų ir kalbų skirtumai virs vien fonetiniais skirtumais, kai kinta tik išoriniai bendravimo ženklai, o posakių ir poelgių semantinis turinys ir visuomeninis kontekstas tampa visuotinis, neregioninis? Jeigu taip atsitiktų, tai bendravimo prarajos tarp skirtingų „kalbų" pasidarytų be galo mažos, o socialinės prarajos, kontraentropinis, mobilumui trukdantis skirtingų kalbinių ir kultūrinių kontekstų poveikis atitinkamai taptų nereikšmingas. Jokie nacionaliniai stabdžiai tuomet nesulaikytų tarpkultūrinės draugystės ir internacionalizmo.

Iš dalies kai kuriose vietose kažkas panašaus vyksta iš tikrųjų: du vienodai išprusę aukštos kvalifikacijos išsivysčiusių šalių aukštesnių profesinių sluoksnių atstovai nejaučia didelės įtampos ir poreikio prisitaikyti, lankydamiesi vienas kito šalyje, nepriklausomai nuo to, kaip gerai jie kalba vienas kito kalba, tiesiogine prasme. Jie sėkmingai bendradarbiauja daugianacionalinėse korporacijose. Jie jau „kalba vienas kito kalba", net jei ja ir nekalba. Šiame lygmenyje jau yra kažkas panašaus į tarptautinę darbo rinką ir tarpusavio pakeičiamumą. Tačiau ar galima – ar bus kada galima – tokią padėtį apibendrinti? Tikra ironija, kad intelektualai, pradinio nacionalizmo varomoji jėga, dabar gi, tautinių valstybių pasaulyje, dažnai kuo lengviausiai keliauja tarp valstybių, be jokių prietarų, taip, kaip kadaise keliavo tarptautinių tarpvalstybinių rašto žmonių laikais?

Jeigu ši tarptautinio judėjimo laisvė taps visuotinė, nacionalizmas nustos buvęs problema; ar bent jau bendravimo skirtingumas, kurį sukuria kultūriniai skirtumai, nustos buvęs reikšmingas ir jau nebekels nacionalistinės įtampos. Nacionalizmas kaip amžina problema, kaip Damoklo kardas, pakibęs virš kiekvienos politinės visuomenės, kuri išdrįsta neigti nacionalistinį imperatyvą, reikalaujantį, kad politinės ir kultūrinės ribos sutaptų, išnyks ir nustos buvęs nuolat kylančia ir baisia grėsme. Šiame hipotetiniame pasauliniame iš pagrindų homogeniškos industrinės kultūros, kurioje skiriasi tik kalbos, ir tai vien fonetiškai bei paviršutiniškai, o ne semantiškai, kontinuume nacionalizmo amžius bus praeities dalykas.

Aš netikiu, kad taip atsitiks. Esu linkęs čia pritarti J. F. Reveliui.

> „Le peuples ne sont pas tous les mêmes. Ils ne l'étaient pas dans la misère, ils ne le sont pas dans le luxe."*
> „Visos tautos nėra panašios. Jos nebuvo panašios skurde, jos nėra panašios ir prabangoje".

Pasaulis, priverstas kurti bendrą industrinę gamybą, vieną mokslą, palaikyti sudėtingą tautų tarpusavio priklausomybę ir nuolat bendrauti, be abejo, suartės ir kultūriškai – tai jau aiškiai galime matyti. Tai bendravimo trūkumams, kylantiems iš kultūrinio skirtingumo, neleis būti tokiu svarbiu veiksniu, didinančiu įtampą tarp labiau ir mažiau privilegijuotų žmonių. (Bet tai netrukdys kitiems kontraentropiniams bruožams didinti arba kelti įtampas.) Tose išsivysčiusiose šalyse, kuriose didžioji dauguma piliečių ganėtinai lengvai ir nelabai jau

* Revel J.F. *En France.* – Paris, 1965.

nelygiomis sąlygomis gali naudotis vyraujančia ekonomiškai efektyvia aukštąja kultūra, o egzistuojanti nelygybė negali būti kultūriniu arba „etniniu" tinklu ištraukta į paviršių ir pabrėžta politiškai, gali vėl atsirasti šiek tiek antrinio kultūrinio pliuralizmo ir skirtingumo, bet jis bus politiškai nepavojingas. Bendrai besivystydamos ir disponuodamos ir kažkuo panašiu į lygias socialines lengvatas, susijusios kultūros arba tos, kurios turi bendrą istoriją, galės sugyventi draugiškai. Neatrodo, kad kalbinis šveicarų Grisonso kantono pliuralizmas kaip nors trukdytų politinei kantono vienybei. To paties negalima pasakyti apie Berno kantoną, kuriame Juros gyventojai buvo labai nepatenkinti vokiškai kalbančiais piliečiais, pasiekusiais, ne be konflikto, kad Šveicarijos konfederacija būtų pertvarkyta.

Tačiau tebėra sunku įsivaizduoti dvi dideles, politiškai gyvybingas, tinkamas būti nepriklausomomis kultūras, sugyvenančias vienuose politiniuose namuose ir pasitikinčias vienu politiniu centru, turinčiu palaikyti abi kultūras ir joms tarnauti tobulai ir visiškai nešališkai. Suverenumo laipsnis, kurį tautinės valstybės išsaugos įvairiomis galimomis numatyti aplinkybėmis – Jungtinių Tautų, regioninių konfederacijų bei sąjungų ir kitų tokių organų vykdomi suverenumo apribojimai, – nėra šios studijos objektas nei tokia tema, kurią būtinai čia reikėtų aptarti; tačiau atrodo didžiai tikėtina, kad kultūrinių gyvenimo ir bendravimo stilių skirtumai, nors ekonominis pagrindas ir būtų panašus, išliks tokie dideli, kad į juos reikės atskirai atsižvelgti, taigi prireiks ir skirtingų kultūrinių-politinių vienetų, visai ar ne visai suverenių.

O kaip su kita kraštutine galimybe? Priešingas polius atitinka tokią padėtį, kada skirtingos kultūros lieka tokios pat, jeigu ne dar labiau, nepalyginamos ir nesuderinamos, kokios, kaip manoma, jos buvo ikiindustrinėse kultūrose. Klausimą sunkina tai, kad antropologams ar kam kitam jokiu būdu nėra aišku, *kaip* labai nepalyginamos ir nepriklausomos buvo ikiindustrinės kultūros.

Radikaliai suformuluota (dabar gana madinga) nepalyginamumo tezė skelbia daugmaž štai ką: kiekviena kultūra ar gyvenimo būdas turi ne tik savo dorovės normas, bet ir pačios realybės matą, ir jokios kultūros niekada negalima teisėtai vertinti, juo labiau pripažinti netikusia, remiantis kitos kultūros matais arba neva visuotiniais ir esančiais virš visų kultūrų matais (nes tokių aukštesnių ir išorinių normų nėra). Šį požiūrį paprastai atkakliai perša romantikai, besiremiantys juo kaip prielaida ginti archaiškiems tikėjimams ir papročiams nuo racionalios jų kritikos ir tvirtinantys, kad svetimi, visuotinai racionalūs matai tėra mitas. Taip suformuluotas šis požiūris, atrodytų, slepia savy pavojingą nacionalizmą, nes jis aiškiai teigia, kad politinis vadovavimas vienai kultūrai, vykdomas kitos kultūros atstovų, visuomet bus neteisingas ir neteisėtas.

Aš nepaprastai skeptiškai žiūriu netgi į nepalyginamumo tezės pritaikymą agrarinėms visuomenėms. Netikiu, kad ja teisėtai būtų galima remtis, norint paneigti tarpkultūrinio bendravimo ar lyginamojo agrarinių ir industrinių kultūrų įvertinimo galimybę. Nepalyginamumo tezė už savo įtikinamumą yra iš dalies skolinga egzistuojančiam polinkiui pernelyg rimtai žiūrėti į save

suabsoliutinančius, kritiką prakeikiančius vėlyvųjų agrarinių visuomenių oficialius tikėjimus, kurie iš tikro paprastai yra sukonstruoti taip, kad būtų logiškai nepažeidžiami iš išorės ir nuolatos save įtvirtinantys iš vidaus. Nepaisant šių žinomų bruožų, dabar tapusių atstumiančiais liberalių polinkių žmonėms, šių tikėjimų išpažinėjai iš tikrųjų gyvenime žinojo, kaip įveikti savo pačių smarkiai išreklamuotus akidangčius. Jie yra (ir buvo) konceptualiai dvikalbiai ir žinojo, kaip lengvai ir greitai pereiti nuo palyginamų prie nepalyginamų idiomų. Tariamai išskirtinių, tiesą monopolizuojančių tikėjimų funkcionieriai vis dėlto draugiškai dalyvauja Pasaulinės bažnyčių tarybos diskusijose. Klausimas, *kaip* jiems pavyksta pranokti reliatyvizmą, yra sunkus ir įdomus ir, žinoma, čia nebus išspręstas. Tačiau čia svarbu tai, kad mes šiaip ar taip įstengiame jį įveikti, kad nesame bejėgiškai įkalinti kultūrinių kokonų ir jų normų gausybėje, ir kad dėl tam tikrų labai akivaizdžių priežasčių (bendras pažintinis ir gamybinis pamatas ir smarkiai padidėjęs visuomenių bendravimas) galime tikėtis, jog visiškai industrinis žmogus bus dar mažiau pavergtas savo vietinės kultūros nei jo agrarinis pirmtakas.

Šiuo klausimu tiesa, man regis, yra kažkur viduryje. Bendras ekonominis išsivysčiusios industrinės visuomenės pamatas ir neišvengiami jo padariniai ir toliau užtikrins tai, kad žmonės yra priklausomi nuo kultūros, kad kultūra turi būti gana plačiai standartizuota ir tvarkoma bei aptarnaujama centralizuotų organų. Kitaip tariant, ir toliau žmonių galimybes įsidarbinti bei visuomeninį priimtinumą nulems per ilgą laiką įgyjamas ir sudėtingas išsilavinimas, kurio negali suteikti šeimos ar

vietinės grupės. Taip esant, politiniai vienetai ir jų ribos negalės būti nebaudžiamai apibrėžiami ignoruojant kultūrų pasiskirstymą ir paplitimą. Apskritai, nekreipiant dėmesio į mažas ir nepavojingas išimtis, nacionalistinis politinio vieneto ir kultūros sutapimo imperatyvas ir toliau galios. Šia prasme nereikia tikėtis, kad nacionalizmo amžius baigsis.

Tačiau galima tikėtis, kad nacionalistiniai konfliktai švelnės. Juos aštrius darė socialinės prarajos, sukurtos ankstyvojo industrializmo, ir jo paplitimo netolygumai. Šios socialinės prarajos turbūt nebuvo blogesnės nei tos, kurias agrarinė visuomenė toleravo nė nemirktelėjusi, bet jų jau nebesušvelnindavo ir nebeįteisindavo jų ilgaamžiškumas ir paprotys, be to, jos atsiverdavo tokiomis aplinkybėmis, kurios kitais atžvilgiais skatino viltį ir lygybės lūkestį ir reikalavo mobilumo. O jeigu šioms prarajoms pabrėžti būdavo naudojami kultūriniai skirtumai, tada iš tikrųjų būdavo bėdos. Kai to nebūdavo, nieko ypatingo neatsitikdavo. „Tautos", etninės grupės nebuvo nacionalistinės, kai valstybės buvo kuriamos gan stabiliose agrarinėse sistemose. Klasės, kad ir kaip engiamos ir išnaudojamos, nenuversdavo politinės sistemos, jei negalėdavo savęs apibrėžti „etniškai". Tik tada, kai tauta tampa klase, matoma ir netolygiai pasiskirsčiusia kategorija kitais atžvilgiais mobilioje sistemoje, ji tampa politiškai sąmoninga ir aktyvi. Tik tais atvejais, kai klasė buvo ir (daugiau ar mažiau) „tauta", ji iš klasės pačios savaime virsdavo klase sau arba tauta sau. Nei tautos, nei klasės, atrodo, nėra politiniai katalizatoriai: tik tautos-klasės arba klasės-tautos yra tokios.

Įdomus autorius, kuris bando išgelbėti marksizmą, o gal atskleisti ar išrasti naują, gyvybingą jo formą, tai pripažįsta*. Vėlyvoji industrinė visuomenė nebesukuria tokių gilių socialinių prarajų, kurias vėliau galėtų suaktyvinti etniškumas. (Ji ir toliau susidurs su sunkumais, kartais net tragiškais, kylančiais iš tokių kontraentropinių bruožų kaip „rasė", kurie aiškiai prieštarauja jos akivaizdžiam egalitarizmui.) Ji turės gerbti išlikusius kultūrinius skirtumus, su sąlyga, kad jie yra paviršutiniai ir nesukuria tikrų barjerų tarp žmonių; o jei tokių barjerų atsiranda, tai jie patys, o ne kultūros, yra sunki problema. Nors ir mažai tikėtina, kad išliks senasis liaudies kultūrų perteklius, išskyrus simbolinę, relikvinę jų formą, kartais gana skirtingų aukštųjų kultūrų tarptautinė įvairovė neabejotinai (laimei) išliks. Jas patikimai įamžina į jas įdėtos pamatinės investicijos. Iš dalies dėl to, kad daugelis sienų jau prisitaikė prie šių kultūrų ribų, o iš dalies dėl to, kad nacionalistinis imperatyvas dabar taip visuotinai gerbiamas, jog išsivysčiusios visuomenės retai teišdrįsta įžūliai jį neigti ir stengiasi nekonfrontuoti su juo kaktomuša, galima tikėtis, kad vėlyvoji industrinė visuomenė (jeigu žmonijai bus lemta pakankamai ilgai ja džiaugtis) bus tokia, kurioje nacionalizmas išliks, bet švelnesne, mažiau pavojinga forma.

* Nairn. *The Break-up of Britain.*

9. NACIONALIZMAS IR IDEOLOGIJA

Nagrinėdami nacionalizmą, mes aiškiai nelabai domimės nacionalistinių idėjų istorija ir atskirų nacionalistinių mąstytojų įnašu ar jų minčių atspalviais. Tai ryški daugelio kitų mėginimų nagrinėti šį dalyką priešingybė. Toks mūsų požiūris nekyla iš kokio nors bendro idėjų vaidmens istorijoje niekinimo. Kai kurios idėjos ir tikėjimo sistemos yra nepaprastai reikšmingos. (Didžiausią įtaką daro nebūtinai geros idėjos. Kai kurios idėjos yra geros, kai kurios blogos, kai kurios daro didelę įtaką, o kai kurios nedaro jokios, ir nėra jokio dėsningo šių dviejų priešybių ryšio.) Pavyzdžiui, žinomos tikėjimo sistemos krikščionybė ir marksizmas abi yra sąlygiškos: kiekvieną jų sudaro visuma temų, iš kurių kiekviena gali būti neatsiejama nuo tų aplinkybių, kuriomis atsirado, ir joms būdinga, tačiau viso tokio ypatingo idėjų derinio, gavusio vardą, istorinę būtį ir tąsą, vienovė tebuvo dirbtinai nukalta daugelio mąstytojų ir skelbėjų.

Iš dalies dėl šios vienovės jas vėliau buvo įmanoma taikyti pasirinktinai. Be to, atsiradusios jos ėmė vyrauti tose visuomenėse, kurios į šias teorijas žiūrėjo nepaprastai rimtai ir pritaikė jas (ar kai kuriuos jų teiginius)

labai ryžtingai. Vadinasi, norėdami suprasti tų visuomenių likimą, kartais turime atidžiai žvelgti į mąstytojų, kurie sukūrė tikėjimus, užvaldžiusius tas visuomenes, žodžius, teorijas ir argumentus. Pavyzdžiui, savitos etnografinės teorijos, padariusios įtaką Marxui ir Engelsui XIX a. aštuntajame dešimtmetyje ir kalbančios apie bendruomeninės dvasios išlikimą atsilikusių šalių kaimuose ir apie jos išsaugojimo sąlygas, yra įtrauktos į marksizmą ir buvo jam labai svarbios ir tikriausiai padarė lemiamą bei pražūtingą įtaką tarybinei agrarinei politikai.

Tačiau man neatrodo, kad taip yra nacionalizmo atveju. (Tai, beje, gali padėti paaiškinti, kodėl nacionalizmas, kad ir kaip neginčytinai svarbus, susilaukė palyginti maža akademinių politinių filosofų dėmesio: čia jiems nepakako tokių, kokius jie mėgsta, gerų teorijų ir tekstų, į kuriuos galėtų energingai kibti.)* Ir visai ne dėl to, kad nacionalizmo pranašai nebuvo kažkur šalia „aukščiausiosios lygos" filosofų, kai ėmėsi mąstymo veiklos: tai nebūtų sukliudę mąstytojui padaryti didžiulę, autentišką ir lemiamą įtaką istorijai. Daugybė pavyzdžių tai įrodo. Greičiau yra taip, kad šie mąstytojai iš

* Į nacionalizmo svarbos ir jam skirtų veikalų kiekio disproporciją atkreipė dėmesį profesorius Ericas Hobsbawmas „Kai kuriuose nacionalizmo apmąstymuose" („Some Reflections on Nationalism", in *Imagination and Precision in the Social Sciences, Essays in Memory of Peter Nettl*, T.J. Nossiter A.H. Hanson and Stein Rokkan, *et. al.* (eds.), Atlantic Heights NJ, 1972). Jis cituoja iš D. Mack Smitho *Il Risorgimento* (1968) kai kurias tikrai keistas Mazzini'o mintis apie deramą nacionalistinį Europos sutvarkymą: Slovėnija būtų įtraukta į vadinamąją Didžiąją Šveicariją, o Vengrija, Rumunija ir Čekija dėl tam tikrų priežasčių būtų sujungtos su Hercegovina. Apskritai Mazzini, atrodo, spręsdamas ne apie Italiją, bus turėjęs daugiau nuovokos apie dydžio ir teritorinio vientisumo politinį ekonomiškumą nei supratimo apie kultūrinę jauseną.

tikrųjų nebuvo labai reikšmingi. Jei vienas iš jų būtų kritęs, kiti būtų užėmę jo vietą. (Jie patys mėgdavo sakyti kažką panašaus, nors ir ne visai ta prasme, kurią čia turime galvoje.) Nė vienas jų nebuvo nepakeičiamas. Nacionalistinės minties kokybė nedaug tebūtų nukentėjusi nuo tokių pakeitimų.

Konkrečias jų teorijas vargu ar verta nagrinėti. Atrodo, kad mes čia susiduriame su reiškiniu, kuris tiesiogiai ir neišvengiamai kyla iš esminių mūsų bendrų visuomeninių sąlygų pokyčių, iš viską apimančio visuomenės, kultūros ir politinės visuomenės santykio pokyčių. Tikslios šio reiškinio apraiškos ir vietinė jo forma neabejotinai labai priklauso nuo vietinių sąlygų, kurias dera tyrinėti; tačiau aš abejoju, ar nacionalistinės *teorijos* niuansai turėjo didelės įtakos šių sąlygų kitimui.

Apskritai šnekant, nacionalistinė ideologija kenčia nuo ją persmelkusios klaidingos sąmonės. Jos mitai tikrovę apverčia aukštyn kojom: ji skelbiasi ginanti liaudies kultūrą, o iš tikrųjų falsifikuoja aukštąją kultūrą; skelbiasi išsauganti senąją tautinę visuomenę, o iš tikrųjų padeda sukurti anonimišką masinę visuomenę. (Ikinacionalistinę Vokietiją sudarė daugybė autentiškų bendruomenių, daugelis iš jų buvo kaimo bendruomenės. Postnacionalistinė suvienyta Vokietija daugiausia buvo industrinė ir masinė visuomenė.) Nacionalizmas linkęs traktuoti save kaip akivaizdų ir savaime aiškų principą, suprantamą visiems žmonėms ir pažeidžiamą tik dėl tam tikro užsispyrusio aklumo; o iš tikrųjų jis tampa įtikinamas ir būtinas tik susiklosčius labai specialioms aplinkybėms, kurios iš tikrųjų dabar yra paplitusios, tačiau dažniausiai žmonijai ir istorijai buvo nebūdingos. Jis skelbia ir gina tąsą, tačiau viską įgyja tik lemiamo ir

neapsakomai gilaus žmonijos istorijos lūžio dėka. Jis skelbia ir gina kultūrinį skirtingumą, o iš tikrųjų primeta tiek atskiro politinio vieneto, tiek – tik mažesnį – politinių vienetų tarpusavio homogeniškumą. Jo savivaizdis ir tikroji prigimtis yra visiškai vienas kitam priešingi, ir taip ironiškai tiksliai, kad čia jam retai teprilygsta kitos turinčios pasisekimą ideologijos. Taigi man regis, kad apskritai mes daug nesužinosime apie nacionalizmą, studijuodami jo skelbėjus.

Ar sužinosime daugiau, studijuodami jo priešus? Šiek tiek daugiau, bet čia turime būti apdairūs. Jų svarbiausias nuopelnas, man atrodo, yra tas, kad jie moko mus nepriimti nacionalizmo tokio, kaip jis pats save vertina, jo paties apibūdinimu, ir kaip savaime aiškaus dalyko. Pagunda taip daryti yra giliai įaugusi į moderniosios epochos sąlygas, kai žmonės paprasčiausiai taria, kad kultūriniu požiūriu homogeniški vienetai, kurių valdantieji ir valdomieji priklauso panašiai kultūrai, yra norma, o jos pažeidimas savaime yra skandalingas. Už tokios paplitusios prielaidos nuvertinimą iš tiesų reikia būti dėkingiems. Tai tikras apšvietimas.

Tačiau lygiai taip pat nenaudinga būtų ištikimai sekti pripažintu nacionalizmo priešu, tokiu kaip Elie Kedourie, ir laikyti nacionalizmą atsitiktiniu, išvengiamu nukrypimu, netyčia išperėtu Europos mąstytojų. Nacionalizmas – homogeniškų kultūrinių vienetų, kaip politinio gyvenimo pagrindo, ir privalomos valdančiųjų ir valdomųjų kultūrinės vienovės principas – iš tikrųjų nėra įrašytas nei daiktų prigimtyje, nei žmonių širdyse, nei apskritai visuomenės gyvenimo esminėse prielaidose, ir tvirtinimas, kad jis *yra* taip įrašytas, yra melas, kurį nacionalistinei doktrinai pavyko pateikti kaip savaime

aiškų dalyką. Tačiau nacionalizmas kaip reiškinys, o ne kaip nacionalistų skelbiama teorija, yra būdingas tam tikrai socialinių sąlygų visumai; ir taip jau atsitiko, kad tai yra mūsų laiko sąlygos.

Neigti tai yra bent jau tokia pat didelė klaida, kaip ir priimti nacionalizmą tokį, kaip jis pats save apibūdina. Gana keistas yra požiūris, kad taip labai paplitusi jėga, liepsna, taip smarkiai ir savaime įsiliepsnojanti tokioje daugybėje tarpusavy nesusijusių vietų ir vos pakurstyta tampanti miškus ryjančia ugnimi, galėtų kilti vien iš be galo neaiškių ir sudėtingų filosofų veikalų. Laimei ar nelaimei, mūsų idėjos retai teturi tokią jėgą.

Pigaus popieriaus, spaudos, paplitusio raštingumo ir lengvo bendravimo amžiuje yra išperimas bet koks skaičius ideologijų, kurios viena su kita kovoja dėl mūsų palankumo; jas dažnai formuluoja ir propaguoja raštingesni žmonės, pasižymintys didesniais propaguotojų talentais nei tie, kuriuos gamta meilijo suteikti nacionalizmo skelbėjams. Tačiau šie kiti nesąmonių pavidalai niekad nepadarė žmonijai nė iš tolo palyginamos įtakos. Ir taip buvo ne dėl jų mažesnių literatūrinių nuopelnų. Negali tai būti ir laimės dalykas; eksperimentas buvo pakartotas tokioje daugybėje Žemės rutulio vietų, kad jei čia viešpatautų atsitiktinumas, tai tikrai būtų galima tikėtis daug margesnės visumos: vienoje vietoje vyrautų vienokia teorija, o kur nors kitur – visai kitokia. Bet ne: įvykių linkmė yra daugmaž tokia pati daugumoje vietų. O kadangi mes *galime* įžvelgti aiškų ir akivaizdų bendrų mūsų amžiaus visuomeninių sąlygų ir šios nenugalimai, visuotinai vyraujančios linkmės ryšį, tai, žinoma, teisėtai galime pripažinti veikiau šį ryšį, o ne atsitiktinį patrauklumą savavališkos idėjos, sukurtos Eu-

ropos intelektualinės vaizduotės žaismo XVIII ir XIX amžių sandūroje!

Nacionalizmo atveju (nors tas pat ne visuomet tinka kitų judėjimų atveju) faktiškoji idėjos ar idėjų formuluotė, tai, kas ką tiksliai pasakė ar parašė, nėra labai svarbu. Svarbiausia idėja bet kuriuo atveju yra tokia paprasta ir lengva, kad bet kas gali ją suformuluoti kone kiekvienu metu; iš dalies dėl to nacionalizmas ir gali tvirtinti esąs *visuomet* prigimtinis. Svarbu čia yra tai, ar gyvenimo sąlygos yra tokios, kad idėja ima atrodyti būtina, o ne, kaip daugeliu kitų aplinkybių, absurdiška.

Šia proga verta kai ką pasakyti apie ryšio ir informavimo priemonių vaidmenį skleidžiant nacionalizmo idėją. Šias priemones kaip svarbiausią dalyką pabrėžia mažiausiai vienas garsus autorius, analizuodamas nacionalizmą*.

Tačiau įprasta nacionalizmo ir šiuolaikinių ryšio ir informavimo priemonių sąryšio formuluotė yra iš dalies klaidinanti. Ji sudaro įspūdį, kad tam tikra idėja (nacionalizmas) kur nors atsiranda, o tada spausdintas žodis, tranzistoriai ir kitos informavimo priemonės padeda jai pasiekti skaitytojus ir klausytojus tolimuose slėniuose ir uždaruose, atskirtuose nuo pasaulio kaimuose bei stovyklose, kurių gyventojai amžiuje, neturėjusiame laimės naudotis visuomenės informavimo priemonėmis, būtų likę jos nepaliesti.

Tai yra visiškai klaidingas supratimas. Visuomenės informavimo priemonės neperduoda idėjos, kuri joms yra įbrukama. Labai mažai tesvarbu, kas joms įbruka-

* Deutsch K.W. *Nationalism and Social Communication.* – New York, 1966.

ma: pačios visuomenės informavimo priemonės, abstrakčios, centralizuotos, standartizuotos, vieno daugeliui komunikacijos paplitimas ir svarba savaime pagimdo esminę nacionalizmo idėją, visiškai nepriklausomai nuo to, kas konkrečiai buvo perteikta specialiais jų perduodamais pranešimais. Patį svarbiausią ir stabiliausią pranešimą sukuria pačios visuomenės informavimo priemonės, tas vaidmuo, kurį jos įgijo moderniaisiais laikais. Svarbiausias pranešimas čia yra tas, kad svarbūs yra transliacijų kalba ir stilius, kad tik tas, kuris gali juos suprasti arba įgyti tokį supratimą, yra priimamas į moralinę ir ekonominę bendruomenę, o tas, kuris nesupranta ir negali jų suprasti, į ją nepriimamas. Visa tai skaidru kaip krištolas ir plaukia iš visuomenės informavimo priemonių paplitimo ir lemiamo vaidmens tokio tipo visuomenėje. O kas iš tikrųjų yra *sakoma*, mažai tėra svarbu.

Tai, kaip pasikeitė aplinkybės, pavertusios kadaise keistą idėją privaloma ir tarsi savaime akivaizdžia, turbūt geriausiai galima perteikti, pasitelkus paties Kedourie'o apibendrinančius ir lemtingus žodžius:

> „Vienintelis galimas viešai apginti kriterijus yra tai, ar naujieji valdovai yra ne tokie pagedę ir godūs, teisingesni ir gailestingesni, ar iš viso niekas nepasikeitė, o pagedimas, gobšumas ir tironija vien susirado kitas aukas nei praeities valdovai." (Kedourie E. *Nationalism*. – P. 140.)

Klausimas, kurį taip iškalbingai kelia profesorius Kedourie, iš tiesų yra toks, kokį sau užduotų tipiškas agrarinės visuomenės miestietis, jei vieną rytą prabudęs išgirstų, kad vietinis paša nuverstas ir pakeistas visai kitu. Jeigu tuo momentu jo žmona išdrįstų paklausti, o kokia gi kalba naujasis paša kalba savo namų aplinko-

je – arabų, turkų, persų, prancūzų ar anglų? – nelaimingasis miestietis įdėmiai į ją pažvelgtų ir imtų galvoti, kaip jis pajėgs susidoroti su visais naujais sunkumais, kai dar ir jo žmona visai pakvaišo. Tikriausiai jis nusiųstų ją į šventyklą, besispecializuojančią malšinti ūmius proto aptemimus.

Klausimas, į kurį atkreipė dėmesį Kedourie, iš tiesų būtų prasmingas visuomenėse, kuriose, viena vertus, valdžia ir, kita vertus, visuomenė buvo skirtingos, kuriose jų abiejų kultūrinis vientisumas buvo neaktualus ir kuriose, kaip aiškiai nurodo citata, geriausiu atveju galima tikėtis gailestingos ir teisingos valdžios, o ne atsiskaitomosios, renkamos ir tokios, kurioje dalyvauja ir valdomieji. (Nejaugi tuomet šie mūsų troškimai ir siekiai yra visiškai iliuziniai?) Tačiau turėjo atsitikti kažkas kita nei sunkiai suprantamų Europos rašeivų žodžių paplitimas, kad žmonos pasiteiravimas, kadaise taip akivaizdžiai beprotiškas, virstų klausimu, kuris dabar pirmiausia kyla kone kiekvienoje galvoje. Ir kažkas iš tiesų atsitiko. Ekonomika dabar tokia, kad jai reikia nuolatinio ir tikslaus visų tų, kurie joje dalyvauja, *taip pat* jų ir valdžios, bendravimo, o švietimo ir kultūros infrastruktūros rėmimas ir išlaikymas tapo vienu svarbiausių valdžios uždavinių. Taigi naujojo pašos namų kalba, kadaise tokia niekam nesvarbi, dabar tapo lemiamu ženklu, kam naujoji valdžia bus palanki ir ką ji atstums.

Vėlesnėje knygoje *Nacionalizmas Azijoje ir Afrikoje (Nationalism in Asia and Africa,* 1970) Kedourie iš tiesų kelia Europos kolonijinio viešpatavimo pasaulyje klausimus, kurie, kaip ir turi būti, visiškai ir iš esmės skiriasi nuo klausimo, iškelto *Nacionalizmo* pabaigoje. Jis išsamiai aptaria europietiškųjų užkariautojų nesugebėjimą laikyti

sau lygiais nukariautųjų populiacijų narius, įgijusius būtinas kvalifikacijas ir gebėjimus, ir akivaizdžiai mano, kad šis išskirtinumas bent iš dalies paaiškina, kodėl europinis valdymas sukėlė nacionalistinę reakciją, – juk taip iš tikrųjų ir buvo. Nėra visiškai aišku, ar tai kritika, ar vien neutralus konstatavimas, nors ir neįmanoma nejausti, kad čia esama ir pirmojo elemento; o jei taip, tai, regis, dabar apie valdovus *jau* klausiama ne vien ar jie gailestingi ir godūs!

Naujasis klausimas yra toks: ar valdovai nori ir gali valdyti mobilią visuomenę, kurioje valdovai ir valdiniai gali susijungti ir sudaryti kultūrinį kontinuumą? Tai, remiantis manuoju įrodinėjimu, iš tiesų yra lemiamas klausimas, kuris moderniosios epochos sąlygomis privalo būti paklaustas apie visus valdančiuosius ir turi papildyti bei gerokai nustelbti ankstesnįjį klausimą. Bet jeigu neegzistuotų šios ypatingos sąlygos, kodėl gi jų išskirtinumas turėtų būti jų trūkumu ar silpnumu? Kai kurie praeities valdovai (romėnų ir graikų) kartais būdavo atviri ir jautrūs (nors romėnai visai neskubėdavo suteikti besąlygišką romėnų pilietybę naujai nukariautoms sritims); tačiau daugelis kitų tokie nebūdavo, nebūtinai dėl to nukentėdami. Priešingai, tradicinėmis sąlygomis lengvas valdovų atpažįstamumas ir išskyrimas dažnai buvo didžiulis dalykas, palankus stabilumui. Mameliukai, kaip klasė, neįgijo naudos, susigiminiavę su rinka. Tad kodėl išskirtinumas staiga tampa toks pražūtingas, kodėl jis sukelia tokią pavojingą, dažną ir visuotinę reakciją?

Kedourie atsako pats:

> „Nepaneigiamas faktas, kad Europa – šaltinis ir centras didelių radikalių neramumų, plintančių per pasaulį

vis didėjančiais ratilais ir sukeliančių netvarką ir prievartą tradicinėse Azijos ir Afrikos visuomenėse, nesvarbu, ar šios visuomenės patyrė tiesioginę Europos valdžią, ar nepatyrė jos... Šis tradicinių visuomenių sutriuškinimas, šis uždarų savarankiškų ekonomikų išsprogdinimas ir atvėrimas..."

Jeigu šis paaiškinimas, su kuriuo sunku nesutikti, papildomas klausimu, kokia yra įmanoma nauja reorganizacija, turint modernius gamybos metodus ir visuomenę, kuri juos taiko, tada, sutinku, surandamas atsakymas, kuris modernųjį nacionalizmą daro kažkuo daugiau nei ideologiniu atsitiktinumu ar paprasto nepasitenkinimo vaisiumi, ir kuris parodo, kad jis bendriausiomis savo formomis, jei ne detalėmis, yra būtinybė.

Verta pateikti trumpą, be abejo, neišsamų, klaidingų nacionalizmo teorijų sąrašą:

1. Jis yra natūralus, savaime suprantamas ir pats save sukeliantis. Jeigu jo nėra, tai tik dėl to, kad jis nuslopintas jėga.

2. Tai dirbtinis idėjų, kurių visai nebuvo reikalo formuluoti ir kurios pasirodė dėl apgailėtino atsitiktinumo, padarinys. Net ir industrinių visuomenių politinis gyvenimas galėtų išsiversti be jo.

3. „Klaidingo adreso teorija", mėgstama marksizmo: panašiai kaip radikalūs musulmonai šiitai mano, kad arkangelas Gabrielius padarė klaidą, įteikdamas žinią Mahometui, nors ji buvo skirta Ali, taip marksistai iš esmės yra linkę manyti, kad istorijos dvasia ar žmonijos sąmonė tiesiog pasibaisėtinai apsiriko. Prisikėlimo žinia buvo skirta *klasėms*, tačiau dėl baisios pašto klaidos buvo įteikta *tautoms*. Todėl dabar revoliuciniams veikėjams būtina įtikinti neteisėtą gavėją atiduoti žinią (ir aistrą, kurią ji sukelia) teisėtam gavėjui, kuriam ji ir

buvo skirta. Tiek teisėto, tiek pasisavinusio gavėjo nenoras paklusti šiam reikalavimui kelia didžiulį minėtų veikėjų susierzinimą.

4. „Tamsieji dievai": nacionalizmas yra naujas atavistinių kraujo ar teritorinių saitų poreiškis. Tokio požiūrio dažnai laikosi ir nacionalizmo mylėtojai, ir tie, kurie jo neapkenčia. Pirmieji mano, kad šios tamsios jėgos įkvepia gyvybę, antrieji laiko jas barbariškomis. O iš tikrųjų nacionalizmo amžiaus žmogus nėra nei geresnis, nei baisesnis negu kitų amžių žmonės. Mažai tėra liudijimų, rodančių, kad jis galėtų būti geresnis. Jo nusikaltimai prilygsta kitų amžių nusikaltimams. Jie labiau krenta į akis tik todėl, kad tapo labiau sukrečiantys, ir todėl, kad yra daromi, pasitelkus galingesnes technines priemones.

Nė viena iš šių teorijų nė iš tolo nėra logiška ir galima apginti.

Ką į Niurnbergą?

Autorius, besilaikantis požiūrio, kad nacionalizmo ideologijos ar teorijų istorija šiaip jau nepadeda jį suprasti, turbūt neturėtų veltis į ginčus apie jo intelektualinę kilmę. Jeigu jis neturi vertos aptarti teorinės kilmės, kodėl turėtume ginčytis dėl to, kas svarbu, o kas nesvarbu jo genealogijoje? Ir vis dėlto, regis, reikia pareikšti keletą pastabų dėl įtakingų Kedourie'o samprotavimų apie teorinę jo kilmę.

Paliekant nuošaly keistą numanomą Hegelio išteisinimą, stulbinantis ir neteisingas atrodo Kanto apkaltinimas. Viską nulemiančio Aš sąvoka, be abejo, yra absoliučiai esminė Kanto mąstysenai. Svarbiausia Kanto pro-

blema buvo tiek mūsų mokslinio, tiek moralinio žinojimo pagrindimas (*ir* apribojimas). Svarbiausia filosofinė priemonė, kurią jis naudoja šiam tikslui pasiekti, yra tvirtinimas, kad pagrindiniai mūsų pažinimo ir moralės principai sukuriami mūsų Aš, ir taip yra neišvengiamai. Kadangi nėra jokio galutinio autoriteto ar pagrindimo išorėje, už mūsų, tai jis turi būti viduje, mumyse.

Tai yra jo apmąstymų šerdis. Principų, kuriais remdamiesi mes gyvename, svarumas priklauso nuo fakto, kad mūsų protai būtinai turi tam tikrą struktūrą, kuri neišvengiamai juos sukuria. Tai mums suteikia, tarp kitų dalykų, bešališkumo etiką, taip pat teisėtą viltį nustatyti neturinčius išimčių gamtos dėsningumus. Taigi taisyklinga, metodiška etika ir taisyklingas, metodiškas mokslas yra garantuoti. Tai, kad mūsų proto struktūra yra *duota* ir pastovi, išlaisvina mus nuo baimės, kad šie mokslo ir moralės pagrindai gali būti priklausomi nuo užgaidų ir atsitiktinumų, kad jie gali pasirodyti besą netvirti ir lakūs kaip smėlis. Nors jie yra pagrįsti vien mumis, tačiau, šiuo požiūriu, mumis galima pasikliauti ir mes galime būti patikimu pagrindu. Tas faktas, kad mes, ar veikiau kiekvienas iš mūsų atskirai (nors tarpusavyje ir gerbdami vienas kitą) imamės atsakomybės už šiuos principus, išlaisvina Kantą nuo grįžimo į ankstesnę padėtį baimės, – tai buvo atstumiama jam kaip logikui ir kaip protestantui: jeigu autoritetas ir pagrindimas (kad ir koks svarus) būtų už mūsų, kaipgi šis autoritetas savo ruožtu būtų pagrindžiamas?

Nepasiduodančio užgaidoms ir nepastovumui, galutinio ir absoliutaus Aš autoritetas užbaigia regresiją. Taip išvengiama kokio nors išorinio autoriteto, kad ir kokio didelio, priėmimo skandalo, nepakenčiamai atstumian-

čio Kantui kaip logikui ir moralistui: heteronomijos skandalo, kaip jis pats jį vadino, viską nulemiančio Aš priešybės. Tuo tarpu patogus Aš pastovumas daro jo autoritetą patikimą ir tinkamą.

Vaizdas, slypintis *Kanto* „viską nulemiančio Aš" sąvokoje, yra jo filosofijos esmė. Kokį ryšį, išskyrus vien žodinį, ši sąvoka turi su tautų apsisprendimu*, taip rūpimu nacionalistams? Jokio. Kantas iš tikrųjų suverenia laikė individualią žmogaus prigimtį – suverenumo perkėlimas į ją ir sudarė jo kopernikiškąją revoliuciją, – be to, jis laikė ją visuotine ir tokia pačia visų žmonių. Jis gerbė tai, kas žmoguje visuotina, o ne tai, kas savita, ir tikrai ne tai, kas *kultūriškai* savita. Tokioje filosofijoje nėra vietos savitos kultūros mistikai. Iš tikrųjų joje apskritai vargu ar yra kokia nors vieta kultūrai antropologine prasme. Kanto požiūriu, asmens tapatumas ir orumas glūdi jo visuotiniame žmogiškume, ar, imant plačiau, jo racionalume, o ne jo kultūriniame ar etniniame savitume. Sunku surasti kokį nors kitą autorių, kurio idėjos būtų mažiau parankios nacionalistui.

Priešingai: tai, kad Kantas tapatino žmogų su tuo, kas jame racionalu ir visuotina, jo įnoringas ir atkaklus, nepaprastai jam būdingas nenoras ką nors svarbaus grįsti tuo, kas yra vien atsitiktina, istoriška ar savita, daro Kantą grynu tos vadinamosios bekraujės, kosmopolitiškos, išsekintos Šviečiamojo amžiaus etikos modeliu, – tos etikos, kurią romantizmo nacionalistai taip niekino ir kurios taip neapkentė, taip džiaugsmingai išsižadėjo žemiškesnio, begėdiškai savito ir šališko įsipareigojimo savo genčiai, žemei ir kultūrai vardan.

* Ir „viską nulemiantis Aš", ir „apsisprendimas" – *angl.* „self-determination". – *Vert. past.*

Šis klausimas turi tam tikrą bendresnę svarbą. Kantui kaip tik mažiausiai būtų galima priskirti kokį nors indėlį į nacionalizmą. Ir vis dėlto šis kaltinimas nėra paprasta klaida, – jis kyla iš kažko, slypinčio giliau, kas nusipelno dėmesio. Tiesa *yra* tai, kad Kantas juto stiprų poreikį pagrįsti svarbiausias mūsų vertybes idėjomis, kažkuo ne tokiu trapiu, atsitiktiniu, priklausomu nuo pasaulio nei paprasta tradicija, vyraujanti vienoje ar kitoje šalyje. Visa jo filosofinė strategija rodo tą poreikį ir tą jo stiprumą. Jis manė galįs jį patenkinti, pasitelkdamas visuotinę žmogaus proto struktūrą.

Paslaptingo, romantinio tradicionalizmo, kuris su panieka atmeta tokį išorinių, „racionalių" gyvenimo praktikos pagrindų ieškojimą, kuris nori mokyti žmones pasitenkinti konkrečios *praxis* ribomis, priimti istorijos atsitiktinumą ir neieškoti svetimų ir abstrakčių idėjų iliuzinės paguodos bei paramos, požiūriu Kantas neabejotinai buvo didžiai klystanti asmenybė. Jis kuo tikriausiai buvo „racionalistas" ta menkinamąja prasme, kuria profesorius Michaelas Oakeshottas vartoja šį žodį, ir *Nacionalizmas Azijoje ir Afrikoje*, regis, yra aptariamas pagal šią bendrą struktūrą. Kitaip tariant, Kantas kuo tikriausiai priklauso prometėjiškajai Europos minties krypčiai, kuri turbūt pasiekė savo apogėjų XVIII a., kuri nori užvaldyti dieviškąją ugnį ir nenori tenkintis laikinais atsitiktiniais savitų tradicijų kompromisais. Kantas visiškai atvirai rodo didžiulę panieką tokioms nuostatoms, sutikimui pasitenkinti vien atsitiktiniu, istoriniu pagrindu.

Kanto reikalavimas individualų viską nulemiantį Aš laikyti vieninteliu tikru moralumo pagrindu nebuvo nei savavališkas, nei romantinis. Priešingai, tai buvo bevil-

tiška pastanga išsaugoti tikrą, objektyvią, privalomą, visuotinę etiką (ir pažinimą). Kantas sutiko su Hume'o teiginiu, kad nustatyti būtinumą ir visuotinumą iš empirinių duomenų paprasčiausiai neįmanoma; vadinasi, mąstė jis, jie gali būti įsišakniję tik neišvengiamai skirtoje, būtinoje individualaus proto struktūroje. Žinoma, šis *faute de mieux* sprendimas aiškiai atitiko ir protestantišką individualistinį išdidumą, niekinantį autoritetų ieškojimą ne savyje. Tačiau svarbiausia priežastis, dėl kurios autoritetas turi būti pačiam individe, buvo ta, kad paprasčiausiai jo negalima rasti kur nors kitur.

Nacionalistai, keliantys abstraktų nacionalizmo principą prieš tradicines vietines institucijas, kurios anksčiau veikė gan pakenčiamai, iš tiesų irgi yra tokie pat prometėjiški. Iš tikrųjų nacionalizmas yra nelyg Janas. Jis prometėjiškas savo panieka politiniam kompromisui, ignoruojančiam nacionalistinį imperatyvą. Tačiau jis ir antiprometėjiškas, kai regi tautą ir jos kultūros raidą kaip kažką tokio, kas vien dėl savo konkretumo ir istorinio savitumo teisėtai yra aukščiau už internacionalistų ir humanistų abstrakčią moralę.

Šia labai, *labai* jau bendra ir pirmiausia *neigiama* prasme Kantas ir nacionalistai gal ir gali būti jungiami draugėn. Nei jis, nei jie šia prasme nėra tradicijos gerbėjai. (Arba veikiau nacionalizmas yra oportunistiškai išrankus, rodydamas pagarbą kuriai nors tradicijai.) Ir Kantas, ir nacionalistai šia plačiąja prasme yra „racionalistai", ieškantys įteisinimo pagrindų kame nors už to, kas paprasčiausiai *yra*.

Iš esmės nacionalistai lygiai taip pat galėtų sveikinti konservatyvius tradicionalistus kaip savuosius brolius, išsižadančius abstraktaus Šviečiamojo amžiaus raciona-

lizmo, ir labai dažnai jie tą ir daro. Ir vieni, ir kiti gerbia ar garbina konkrečią istorinę tikrovę ir atsisako pateikti ją bekraujo abstraktaus panhumanistinio proto teismui. Toli gražu nesimėgaudami iššaukiančia individualia valia, nacionalistai žavisi paklusnumu ar įsiliejimu į tolydžią visumą, didesnę, pastovesnę ir labiau teisėtą už izoliuotą Aš. Kedourie keistai ne tik priskiria nacionalizmui savavališko apsisprendimo teoriją, bet ir (mano manymu, klaidingai) pripažįsta tokio nacionalizmo istorinę sėkmę. Teorija atsirado tam tikrų filosofų galvose, o tie, kurie ėmė ją išpažinti, sugebėjo, vien savo gryna valia, šią teoriją primesti vargšei žmonijai! Šis ryžtingas jo požiūrio variantas, nors iš pradžių ir daro kai kurių nuolaidų socialinėms aplinkybėms, padėjusioms įsigalėti nacionalizmui, paverčia jo sėkmę tikru valios triumfu.

Man atrodo, kad nacionalistai ir konservatoriai pasirenka savais arbitrais skirtingas konkretybės dalis: vienu atveju tolydžias institucijas, o kitu – tariamai vientisas kalbos, rasės ar kitokias bendruomenes. Bet ar tai nėra veikiau nesutarimas dėl detalių, o ne dėl principo? Žinoma, svarbiausio požiūrio panašumas neįrodo, kad kuri nors iš šių pozicijų būtinai klaidinga. Aš pasitelkiu jį tik tam, kad parodyčiau, jog tai, kaip vienas žmogus supranta konkrečią istorinę tikrovę, gali būti kito *trahison des clercs*. Kaipgi mums nuspręsti, kurie yra realistai?

Tad ne visi, kurie atmeta šį požiūrį (tradicionalizmą), būtinai yra panašūs vienas į kitą visais kitais atžvilgiais. Ši klaidingai padaryta išvada, dar sustiprinta minėto homonimo, man atrodo, ir sudaro Kanto kaltinimo pagrindą. Kantas iš tikrųjų kalbėjo apie viską nule-

miantį Aš (autonomiją). Bet jis taip pat nemažai kalbėjo apie sintetinį *a priori* mūsų kategorijų statusą. Gerai žinoma, kad nė viena bomba niekad nebuvo numesta, remiantis Kanto apriorinio kategorijų statuso doktrina. Bet tas pat lygiai teisinga ir jo pažiūroms apie viską nulemiantį Aš. Jeigu iš viso egzistuoja koks nors Kanto ir nacionalizmo ryšys, tai nacionalizmas tada yra reakcija prieš jį, o ne jo vaisius.

Viena tauta, viena valstybė

Tautinis jausmas didžiai užgaunamas, kai pažeidžiamas nacionalistinis valstybės ir tautos sutapimo principas; tačiau jis nėra vienodai užgaunamas visais įvairiais jo pažeidimo atvejais. Ypač šį jausmą žeidžia etninis valdančiųjų ir valdomųjų skirtingumas. Kaip teigė lordas Actonas:

> „Tuomet prasidėjo laikai, kai paprasčiausiai buvo sakoma, kad tautų neturi valdyti svetimšaliai. Teisėtai įgyta valdžia, be to, vykdoma nuosaikiai, buvo paskelbta negaliojančia."*

Atkreipkite dėmesį, kad Actonas sako, jog tie laikai *prasidėjo*, o nacionalistams atrodo, jog jie visuomet buvo nepastebimu, nuslopintu pavidalu. Bet jei kalbėsime apie aritmetinį tautos ir valstybės neatitikimą, tautinis jausmas labiau užgaunamas, jei, taip sakant, valstybės yra per mažai, nei tuo atveju, kai jos yra per daug. Kultūriškai homogeniška populiacija, iš viso neturinti valstybės, kurią galėtų pavadinti sava, yra labai prislėgta. (Jos

* Cituojama kn.: *Nationalism, Its Meaning and History*, by Hans Kohn. – Princeton, 1955. – P. 122–123.

nariai priversti gyventi valstybėje ar valstybėse, kurias valdo kitos, kultūriškai svetimos grupės.) Kita vertus, grupė, kuri turi daugiau nei vieną valstybę, susietą su jos kultūra, nors techniškai irgi pažeidžia nacionalinį principą, tačiau yra ne tokia nuskriausta, galbūt išskyrus ypatingas aplinkybes. Kodėl taip?

Dauguma naujazelandiečių ir Jungtinės Karalystės piliečių yra tokie neatskiriami kultūriniu požiūriu, kad, be jokios abejonės, šie du vienetai niekada nebūtų išsiskyrę, jeigu būtų gretimi geografiškai. Atstumas padarė faktinį Naujosios Zelandijos suverenumą patogų ir privalomą, ir atsiskyrimas nekelia pasipiktinimo niekieno širdyje, nors tai yra techninis nacionalistinio principo pažeidimas. Kodėl? Juk arabai apgailestauja dėl arabų nesugebėjimo susivienyti, nors skirtingų šalių arabai kultūriniu požiūriu skiriasi daug labiau, nei anglai nuo naujazelandiečių. Akivaizdus atsakymas, matyt, būtų toks, kad tarptautinė ir bendroji anglų ir naujazelandiečių padėtis smarkiai nenukenčia nuo jų nesugebėjimo pristatyti save pasauliui kaip vieningą vienetą. Iš tikrųjų jų padėtis dėl šio fakto nenukenčia visai, o kitokio sutvarkymo keliami nepatogumai būtų labai dideli. Ir priešingai, galima įrodinėti, kad politinė arabų, Lotynų Amerikos gyventojų* ir dar nesusivienijusių XIX a. italų ir vokiečių politinė galia nukentėjo dėl jų politinių namų susiskaldymo.

Ir vis dėlto šis ypatingas tautinio principo pažeidimas, vienos tautos, turinčios daugelį valstybių, atvejis

* Ilgai trukęs Lotynų Amerikos gyventojų nuolaidumas šios situacijos akivaizdoje yra įtikinamai nurodomas prieš mūsų teoriją José Merquioro str. „Politics of Transition", *Government and Opposition*, XVI (1981), No. 2, p. 230.

aiškiai yra mažiausiai skausmingas, mažiausiai erzinantis iš visų galimų pažeidimų. Jo ištaisymo kelyje atsirandančios kliūtys yra akivaizdžios ir galingos. Jeigu kuriai nors tautai teko laimė turėti *n* valstybių, iš to nepermaldaujamai plaukia, kad šlovingas tautos susivienijimas reikš jos ministrų pirmininkų, aukštų pareigūnų, akademijų prezidentų, futbolo komandų menedžerių ir kapitonų, ir taip toliau, skaičiaus sumažėjimą *n* kartų. Kiekvienam asmeniui, užimančiam tokį postą po susivienijimo, teks *n–1* tų, kurie jį praras. Taigi galima sakyti, kad visi šie *n–1* asmenys dėl susivienijimo kai ką praras, nors visa tauta dėl to ir laimėtų.

Žinoma, koks nors laimingasis, išsaugojęs ar įgijęs tokį postą, dabar bus laureatas, nacionalinio teatro direktorius ir panašiai, ko nors didesnio, garbingesnio ir susijusio su didesniais ištekliais, nei anksčiau, vadovas. Vis dėlto maža tegali kilti abejonių dėl to, kad nors ir geriau būti kokio nors didelio, o ne mažo, vieneto vadovu, šis skirtumas nėra toks ryškus, kaip būti vadovu, nesvarbu kiek dideliu, ar juo nebūti iš viso. Net atsižvelgiant į iliuzijos poveikį, galintį daug daugiau nei vieną iš mažųjų vienetų skatinti tikėtis, kad *jie* bus dideli vienetai, išmušus jų valandai, faktas lieka tai, kad, viską sudėjus, racionalus pasipriešinimas susivienijimui gali būti didelis. Susivienyti pavyksta tik tais atvejais, kai išoriniai susiskaldymo nepatogumai yra labai dideli ir gerai matomi, o tie, kurie nuo jų kenčia, gali padaryti, kad jų interesai taptų labiau juntami nei tų, kurie kažką praras dėl *n*-karčio valstybinių darbų sumažėjimo, ir kai naujiesiems didesnio vieneto lyderiams pavyksta kaip nors apgauti ar priversti paklusti kitus, jėga ar politiniu žavesiu.

10. IŠVADOS

Ši knyga, įrodinėjanti savo tiesą tokiais paprastais ir aiškiai apibrėžtais argumentais, vis dėlto (ar galbūt juo labiau) rizikuoja būti neteisingai suprasta ir netinkamai interpretuojama. Bandymai pateikti šio įrodinėjimo ankstesnes ir paprastesnes versijas mane įtikino tokio pavojaus realumu. Viena vertus, kaip tik šio požiūrio paprastumas ir neužmaskuotas nuogumas gali paskatinti skaitytojus pridėti prie jo savąsias asociacijas, tai, ko visiškai nenorėjo pasakyti autorius. Kita vertus, kiekvienas naujas požiūris (o aš nuoširdžiai tikiu, kad manasis yra toks) gali būti išdėstytas tik jeigu jam išsakyti jau yra paruošta, kad ir kaip nežymiai, tam tikra dirva. Manau, kad joks originalus teiginys negali būti pareikštas paprasčiausiai remiantis kalbos kortelėmis, kurios jau yra vartojamojoje kalbos kortų kaladėje. Tas rinkinys buvo pernelyg dažnai vartojamas ir visi paprasti jo teiginiai jau buvo suformuluoti daugybę kartų. Vadinasi, naujas indėlis į kurį nors dalyką gali būti įmanomas tik pertvarkant tą rinkinį taip, kad padarytume įmanomą naują jo teiginį. Padaryti tai labai pastebimai yra nepakenčiamai pedantiška ir nuobodu. Atviras naujų pastolių statymas toleruojamas matematikoje, o ne paprastoje

prozoje. Tinkamai pateikti savo požiūrį – tai pakankamai neįkyriai praplėsti įprastas asociacijas naujomis, kylančiomis iš tų principų, kurie aiškėja iš konteksto, kol galų gale *sudaromas* kontekstas, įgalinantis suformuluoti paprastą, tačiau ne nuvalkiotai kartojantį seną išmintį, teiginį.

Kas nebuvo pasakyta

Tik kitiems spręsti, ar man pavyko tai padaryti. Bet patyrimas mane moko, kad retai kam, jei iš viso kam nors, tai iki galo pavyksta. Todėl noriu nurodyti keletą teiginių, kurie *nei* buvo minimi, *nei* kaip nors yra reikalingi čia pateiktam požiūriui.

Jokiu būdu neturiu tikslo neigti, kad žmonija visais laikais gyveno grupėmis. Priešingai, žmonės visuomet gyveno grupėmis. Paprastai šios grupės išlikdavo ilgą laiką. Vienas svarbus jų išlikimo veiksnys buvo žmonių ištikimybė šioms grupėms ir tai, kad jie tapatinosi su jomis. Šiam žmonių gyvenimo elementui nereikėjo laukti, kol susiformuos tam tikra, ypatinga ekonomika. Suprantama, tai nebuvo vienintelis veiksnys, padėjęs ilgą laiką išlikti šioms grupėms, o tik vienas iš daugelio. Jeigu šis veiksnys bendriausiu požiūriu yra vadinamas „patriotizmu", tai aš neketinu neigti, kad tam tikras kiekis tokio patriotizmo iš tikrųjų yra amžina žmonių gyvenimo dalis. (Kokia buvo jo galia, palyginti su kitomis jėgomis, mums nėra reikalo mėginti čia nuspręsti.)

O tvirtinama čia yra tai, kad nacionalizmas yra labai savita patriotizmo rūšis, be to, tokia, kuri paplinta ir ima vyrauti tik tam tikromis socialinėmis sąlygomis, ku-

rios iš tikrųjų įsigali tik moderniajame pasaulyje ir niekur kitur. Nacionalizmas yra patriotizmo rūšis, pasižyminti keletu labai svarbių ypatybių: vienetai, kuriuos ši patriotizmo atmaina, nacionalizmas, apdovanoja savo ištikimybe, yra kultūriškai homogeniški, besiremiantys kultūra, siekiančia tapti aukštąja (raštingąja) kultūra; jie yra pakankamai dideli, kad įžiebtų viltį, jog galės remti švietimo sistemą, kuri palaikytų raštingos kultūros tąsą ir plėtotę; juose negausu tvirtų vidinių mažesnių grupuočių; jų gyventojai yra anonimiški, judrūs ir mobilūs, išsiverčiantys be tarpininkų: individas šiems junginiams priklauso tiesiogiai, dėl savo kultūros pobūdžio, o ne dėl to, kad yra kitoms grupėms pavaldžių subgrupių narys. Homogeniškumas, raštingumas ir anonimiškumas yra svarbiausi bruožai.

Čia netvirtinama, kad kultūrinio šovinizmo ikiindustriniame pasaulyje nebuvo apskritai, tvirtinama tik tai, kad jis neturėjo savo dabartinės politinės įtakos ar aspiracijų. Neneigiama, kad agrarinis pasaulis kartkartėmis surėsdavo vienetus, galėjusius priminti modernią tautinę valstybę; tačiau agrarinis pasaulis *galėjo* tai padaryti kartkartėmis, o modernusis pasaulis *yra priverstas* tai daryti beveik visada.

Netvirtinama, kad, net ir moderniajame pasaulyje, nacionalizmas yra vienintelė veikianti ar neįveikiama jėga. Ji tokia nėra. Ją retkarčiais nugali kokia nors kita jėga ar interesas, arba inercija.

Neneigiama, kad retkarčiais gali pasitaikyti ikiindustrinių struktūrų ir tautinio jausmo sąsaja. Gentinė tauta kurį laiką gali būti iš vidaus gentinė ir tautinė iš išorės. Tikrai lengvai ateina į galvą vienas ar du ženklūs tokie atvejai (pavyzdžiui, somalių ir kurdų). Bet žmogus da-

bar gali tvirtinti priklausąs kuriam nors iš šių tautinių vienetų paprasčiausiai dėl savo kultūros ir neturi atskleisti, kad yra tarpinės subgrupės narys (o galų gale neturi net ir *būti* juo). Netvirtinama, kad šie svarstymai gali paaiškinti, kodėl kai kurie nacionalizmai, ypač Hitlerio ir Mussolini'o laikotarpio, tapo tokie pavojingi. Pretenduojama vien paaiškinti, kodėl nacionalizmas atsirado ir paplito.

Visi šie „netvirtinimai" nėra koks nors apsidraudimas nuo prieštaraujančių pavyzdžių, kuris nepastebimai taip susiaurintų svarbiausio teiginio turinį, kad paverstų kone niekais. Jie – vien pripažinimas, kad sudėtingame pasaulyje, institucijų ir grupių makrolygmenyje, išimčių nepripažįstantys apibendrinimai retai kada, jei iš viso, yra įmanomi. Tai netrukdo tokioms visuotinėms kryptims kaip nacionalizmas būti ryškioms – arba būti sociologiškai paaiškinamoms.

SANTRAUKA

Čia, kaip ir kai kuriais kitais atvejais, tiksliai nusakydami mus dominantį reiškinį, priartėjame prie teisingo jo paaiškinimo. (Galbūt tinkamai nusakyti daiktus galime tik tada, kai juos jau esame supratę.) Bet atidžiai pažvelkime į tautinio principo istoriją; arba atidžiai įsižiūrėkime į du etnografinius žemėlapius, vieną – nupieštą iki nacionalizmo amžiaus, o kitą – nacionalizmo principui jau nemažai pasidarbavus.

Pirmasis žemėlapis primena Kokoschka'os paveikslą. Skirtingų spalvų taškų šėlsmas čia toks, kad nė vienoje paveikslo dalyje negalima išskirti jokio aiškaus vaizdo, nors visas paveikslas jį turi. Didžiulis skirtingumas, daugialypumas ir sudėtingumas būdingas visoms visumos dalims: mažos socialinės grupės – atomai, iš kurių susideda paveikslas, – sudėtingais, nevienareikšmiais ir daugeriopais ryšiais susijusios su daugeliu kultūrų: vienos per kalbą, kitos per savo vyraujantį tikėjimą, dar kitos per tikėjimo atmainą ar nusistovėjusius papročius, ketvirtos per administracinę priklausomybę ir t.t. Kai pažvelgiame į politinės sistemos piešinį, sudėtingumas yra ne ką mažesnis nei kultūros sferoje. Paklusnumas vienu tikslu ir viename kontekste nebūtinai yra tas pat,

kas paklusnumas siekiant kokio nors kito tikslo ar kokiu nors kitu laiku.

Dabar pažvelkime į moderniojo pasaulio plotų etnografinį ir politinį žemėlapį. Jis primena ne Kokoschka'ą, o, sakykim, Modigliani'į. Čia labai mažai šešėlių; griežti plokšti paviršiai aiškiai atskirti vienas nuo kito, apskritai yra aišku, kur vienas ar kitas prasideda ir baigiasi, čia mažai tėra, jei yra iš viso, kokio nors daugiaprasmiškumo ar dalinių sutapimų. Perėję nuo žemėlapio prie juo vaizduojamos tikrovės, matome, kad milžiniška politinės valdžios dalis sutelkta vienos rūšies institucijos rankose – ganėtinai didelėje ir gerai centralizuotoje valstybėje. Apskritai kiekviena tokia valstybė vadovauja vienos rūšies kultūrai, palaiko ją ir yra tapatinama su ja, su vienu bendravimo stiliumi, vyraujančiu tos valstybės ribose; tos kultūros tąsa priklauso nuo centralizuotos švietimo sistemos, kurią prižiūri, o dažnai iš tikrųjų ir valdo kalbamoji valstybė, monopolizuojanti teisėtą kultūrą kone tiek pat, kaip ir teisėtą prievartą, o gal net ir labiau.

O kai pažvelgiame į visuomenę, valdomą tokios valstybės, matome ir tai, kodėl visa turi taip būti. Jos ekonomika priklauso nuo individų mobilumo ir tarpusavio bendravimo, tokio aukšto lygio, kuris gali būti pasiektas tik jei visi šie individai yra įvaldę tą pačią aukštąją kultūrą ir atitinka standartą, kurio negali užtikrinti senieji žmonių parengimo būdai, kai tai vyko jų darbo vietoje, kaip įprasto kasdienio gyvenimo dalis, vietos subbendruomenėse. Tai gali pasiekti tik pakankamai vientisa švietimo sistema. Taip pat ekonominiai tikslai, kuriuos turi įgyvendinti šie individai, neleidžia jiems būti ir kariais, ir vietinių mažų bendruomenių piliečiais;

jie turi pasiskirstyti šias veiklos rūšis tarpusavy taip, kad galėtų dirbti savo darbus.

Taigi ekonomikai reikia ir naujo tipo centrinės kultūros, ir naujo tipo centralizuotos valstybės; o valstybei tikriausiai reikia įdegintį homogenišką kultūrinį įspaudą savosioms avelėms, nes ji nebegali remtis smarkiai suirusiomis subgrupėmis, norėdama valdyti savo piliečius arba įkvėpti jiems tą moralinio įkarščio ir socialinio tapatumo minimumą, be kurio visuomenės gyvenimas tampa labai sunkus. Kultūra, o ne bendruomenė, suteikia vidines sankcijas, tokias, kokios jos yra. Trumpai tariant, moderniosios kultūros ir valstybės tarpusavio santykis yra kažkas visiškai nauja, ir neišvengiamai kyla iš moderniosios ekonomikos reikalavimų.

Tai, kas buvo tvirtinama, yra labai paprasta. Maistą gaminanti visuomenė visų pirma buvo visuomenė, kuri leido kai kuriems žmonėms *nebūti* maisto gamintojais, bet (išskyrus parazitines bendruomenes) dauguma žmonių vis dėlto turėjo jais būti. Industrinei visuomenei pavyko atsisakyti šios būtinybės.

Ji pastūmėjo darbo pasiskirstymą į naują, neturėjusį precedento lygmenį, tačiau dar svarbiau tai, kad ji sukūrė naują darbo pasidalijimo *rūšį:* reikalaujančią, kad jame dalyvaujantys žmonės būtų pasiruošę judėti iš vienos profesijos į kitą, net ir vieno žmogaus gyvenime, ir, žinoma, tarp kartų. Jiems reikia bendros, be to, raštingos rafinuotos aukštosios kultūros. Ji verčia juos sugebėti bendrauti nepriklausomai nuo konteksto ir tiksliai su visais pageidaujančiaisiais akis į akį trumpalaikiuose kontaktuose, taip pat abstrakčiomis bendravimo priemonėmis. Visa tai – mobilumas, bendravimas, apimtis, priklausoma nuo didesnės specializacijos – privaloma

industrinei tvarkai dėl jos turtėjimo ir augimo troškulio, verčia jos socialinius vienetus būti didelius ir vis dėlto kultūriškai homogeniškus. Norint palaikyti tokio pobūdžio neišvengiamai aukštąją (nes raštingą) kultūrą reikia, kad ją globotų valstybė, centralizuotas, jėga įgyvendinantis tvarką organas ar veikiau organų grupė, pajėgianti kaupti ir skirstyti išteklius, kurių reikia tiek remti aukštajai kultūrai, tiek užtikrinti jos paplitimui tarp visų gyventojų, – dalykui, neįsivaizduojamam ikiindustriniam pasauliui ir jame net nebandytam įgyvendinti.

Industrinio amžiaus aukštosios kultūros skiriasi nuo agrarinės tvarkos aukštųjų kultūrų daugeliu svarbių ir į akis krentančių ypatybių. Agrarines aukštąsias kultūras kūrė mažuma, privilegijuoti specialistai, ir jos buvo atskirtos nuo susiskaldžiusių, nesusistemintų daugumos, liaudies kultūrų, viršesnės už jas ir siekė jas valdyti. Agrarinių aukštųjų kultūrų raštingasis sluoksnis retai sudarydavo atskirą politinį vienetą ar kalbos atribotą liaudies grupę. Priešingai, šio sluoksnio atstovai buvo linkę ir siekė būti transetniški ir transpolitiški. Jie dažnai vartodavo mirusią arba archaišką kalbą, ir visai nebuvo suinteresuoti kaip nors ją susieti su kasdienio ir ekonominio gyvenimo kalba. Jų kiekybinė mažuma ir politinis viešpatavimas jiems buvo svarbiausia; o turbūt pats svarbiausias agrarinės visuomenės dalykas yra tas, kad jos daugumą sudaro maisto gamintojai, neprileidžiami ne tik prie valdžios, bet ir prie aukštosios kultūros. Jie buvo veikiau susiję su tikėjimu ir bažnyčia, o ne su valstybe ir paplitusia kultūra. Kinijos aukštoji kultūra, labiau susijusi su etika ir valdžios biurokratija, o ne su tikėjimu ir bažnyčia, turbūt buvo netipiška ir šiuo požiūriu, bet vien tik juo, užbėgo už akių moderniajai

valstybės ir kultūros sąsajai. Čia aukštoji rašto kultūra sugyveno ir toliau sugyvena su šnekamųjų kalbų įvairove.

Priešingai, industrinė aukštoji kultūra jau nebesusijusi – kad ir kokia būtų jos istorija – su tikėjimu ir bažnyčia. Jai palaikyti, atrodo, reikia veikiau valstybės, koekstensyvios su visuomene, nei vien bažnyčios, esančios virš visuomenės, išteklių. Privalanti plėtotis ir augti ekonomika, priklausoma nuo pažinimo atsinaujinimo, negali rimtai susieti savo kultūrinio mechanizmo (kurio jai reikia besąlygiškai) su kokiu nors doktrininiu tikėjimu, kuris greitai tampa pasenusiu, o dažnai ir juokingu.

Taigi kultūra turi būti palaikoma ir plėtojama *kaip* kultūra, o ne kaip tikėjimo skleidėja ar vos pastebimas jo akompanimentas. Visuomenė gali garbinti ir iš tikrųjų garbina save ar savo kultūrą tiesiogiai ar netiesiogiai, kaip teigė Durkheimas, naudodamasi nepermatoma, tamsia priemone – religija. Perėjimas nuo vienos aukštosios kultūros rūšies prie kitos išoriškai reiškiasi kaip nacionalizmo atėjimas. Tačiau kad ir kokia būtų tiesa apie šį sudėtingą ir nepaprastai svarbų dalyką, industrinio pasaulio atsiradimas buvo kažkaip artimai susijęs su protestantizmu, turėjusiu kai kurių svarbių bruožų, būdingų naujai atsirandančiam pasauliui, ir taip pat gimdžiusiu nacionalizmą. Raštingumo ir tiesioginio Biblijos skaitymo akcentavimas, bekunigis unitarizmas, panaikinęs šventumo monopolį, ir individualizmas, kiekvieną žmogų darantis savo paties kunigu ir sąžine ir nepriklausomą nuo kitų atliekamų ritualinių patarnavimų, – visa tai pranašavo anoniminę, individualistinę, gan nesustruktūrintą masinę visuomenę, kurioje vyrauja palyginti lygios galimybės naudotis visiems bendra

kultūra, ir kultūros normos veikiau yra viešai prieinamos raštu, o ne saugomos privilegijuotų specialistų. Lygi galimybė pažinti Šventojo Rašto Dievą parengė dirvą lygiai naudotis aukštąja kultūra. Raštingumas jau nebėra specializacija, o visų specializacijų būtina sąlyga visuomenėje, kurioje kiekvienas yra specialistas. Tokioje visuomenėje svarbiausia – ištikimybė raštingumui ir jo politiniam globėjui. Lygi tikinčiųjų galimybė pažinti Dievą galiausiai tampa lygiu netikinčiųjų naudojimusi švietimu ir kultūra.

Toks yra pasaulis moderniųjų valstybių puoselėjamų, paplitusių ir homogeniškų aukštųjų kultūrų, kuriose palyginti mažai reikšmės teikiama nekintamam statusui ir nemaža mobilumo, numatančio visuotinį bendros rafinuotos aukštosios kultūros įvaldymą. Garsusis Maxo Weberio tokio pasaulio kilmės aiškinimas įžvalgiai ironiškas: jis radosi todėl, kad kai kurie žmonės pernelyg rimtai žiūrėjo į savo pašaukimą, – tai sukūrė pasaulį, kuriame nebeliko tvirtai nustatytų profesijų, kuriame gausu specializacijų, tačiau jos tėra laikinos ir galimos rinktis, nereikalaujančios galutinio apsisprendimo, ir kuriame svarbi, tapatumą suteikianti švietimo ar ugdymo dalis yra ne koks nors specialus amatas, o bendri įgūdžiai, priklausomi nuo visiems bendros aukštosios kultūros, apibrėžiančios „tautą". Tokia tauta ar kultūra *tada* – ir tik tada – tampa natūraliu socialiniu vienetu ir negali normaliai egzistuoti be savo politinio kiauto, valstybės.

RINKTINĖ BIBLIOGRAFIJA

Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism,* London, 1983.

Armstrong, John A., *Nations before Nationalism,* Chapel Hill, N.C., 1982.

Avineri, Shlomo, *The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of The Jewish State,* London, 1981.

Banton, Michael, *Rational Choice: Theory of Racial and Ethnic Relations,* Bristol, 1977.

Barth, Fredrik (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference,* London, 1969.

Bendix, Reinhard, Max Weber: *An Intellectual Portrait,* London, 1960.

Breuilly, J.J., *Nationalism and the State,* Manchester, 1982.

Bromley, Yu. V., *et al., Sovremennyje etnicheskije processy v SSSR,* (Contemporary Ethnic Processes in the USSR), Moscow, 1975.

Cohen, Abner, *Two-Dimensional Man,* London, 1974.

Cohen, Percy, *Jewish Radicals and Radical Jews,* London, 1980.

Cole, J.W., and Wolf, E.R., *The Hidden Frontier, Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley,* New York, 1974.

Deutsch, K., *Nationalism and Social Communication,* New York, 2nd edn., 1966.

Emerson, R., *From Empire to Nation,* Boston, 1960.

Fromkin, David, *The Independence of Nations*, New York, 1981.

Geertz, C. (ed.), *Old Societies and New States*, New York, 1962.

Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence: Volume II of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Cambridge, 1985.

Glazer, N. and Moynihan, D. (eds.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge, Mass., 1975.

Grillo, P., *Nation and State in Europe: Anthropological Perspectives*, London, 1981.

Haim, Sylvia, *Arab Nationalism, An Anthology*, Berkeley, 1962.

Hall, John A., *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Oxford, 1985.

Hechter, M., *Internal Colonialism*, London, 1975.

Hroch, M. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung dei den kleinen Völkern Europas*, Prague, 1968.

Kamenka, E. (ed.), *Nationalism*, London, 1976.

Kedourie, Elie, *Nationalism*, London, 1960.

Kedourie, Elie (ed.), *Nationalism in Asia and Africa*, London, 1971.

Kohn, Hans, *The Idea of Nationalism*, New York, 1944.

Kohn, Hans, *Nationalism, Its Meaning and History*, Princeton, 1955.

Kohn, Hans, *The Age of Nationalism*, New York, 1962.

Loizos, P., *Heart Grown Bitter: Chronicle of Cypriot War Refugees*, Cambridge, 1981.

Lukes, Steven, *Emile Durkheim, His Life and Work: a Historical and Critical Study*, London, 1973.

Minogue, K.R., *Nationalism*, London, 1969.

Nairn, Tom, *The Break-up of Britain*, London, 1977.

Olson, Mancur, *The Rise and Decline of Nations*, New Haven, 1982.

Seton-Watson, Hugh, *Nations and States,* London, 1977.

Smith, A.D., *Theories of Nationalism,* London, 1971.

Smith, A.D., (ed.), *Nationalist Movements,* London, 1976.

Smith, A.D., *Nationalist Movements in the Twentieth Century,* Oxford, 1979.

Smith, A.D., *The Ethnic Revival,* Cambridge, 1981.

Sugar, P. (ed.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe,* Santa Barbara, 1980.

Tilly, C. (ed.), *The Formation of National States in Western Europe,* Princeton, 1975.

Wallman, S., *Ethnicity at Work,* New York, 1979.

Weber, E., *Peasants into Frenchmen,* London, 1979.

Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism,* trans. Talcott Parsons, 2nd edn., London, 1976.

ERNEST GELLNER – NACIONALIZMO TEORETIKAS

Vargu ar reikia priminti, kad pastaraisiais dešimtmečiais mokslininkai nepalyginti daugiau dėmesio skiria nacionalizmo reiškiniui, stengdamiesi ir suprasti, ir paaiškinti jį. Daugelis linkę pripažinti, jog tai yra unikali, paslaptinga ir keista moderniųjų laikų solidarumo forma, prieštaringa šiuolaikinio žmogaus socialinė kaukė, neatskiriamas individo šešėlis, kurio netekęs, jis praranda ir aplinkinių žmonių pasitikėjimą. Pasak Gellnerio, žmogus be tautos meta iššūkį įprastinėms normoms ir todėl sukelia pasidygėjimą. Reikia pripažinti, kad anksčiau šią atseit savaime suprantamą problemą daugelis mokslininkų paprasčiausiai ignoravo. Sociologijos klasikai šio reiškinio sistemingai netyrinėjo, o vėliau, ypač visa apimančiose struktūrinio funkcionalizmo schemose, „Žmogus ir jo šešėlis" buvo vis mažiau pastebimi. Vyraujanti šio laikotarpio teorinė nuojauta sakė, kad modernėjančioje visuomenėje etniniai bei kiti vadinamieji „priskirtiniai" (susiję su kilme, rase, religija ir pan.) ryšiai turėtų nykti, o pradmeninius identitetus palaipsniui turėtų išstumti „universalistiniai". Naujosios Europos perspektyvos teorinėse įžvalgose nebuvo net užuominos apie etnines bendruomenes, numanomus tautinius konfliktus, separatizmą arba nacionalizmą[1].

[1] Lijphart A. „Political Theories and the Explanation of Ethnic Conflict in the Western World: Falsified Predictions and Plausible Postdictions"//*Ethnic Conflict in the Western World.* – London, 1977. – P. 47.

Nenuostabu, kad etniniai ryšiai buvo laikomi senamadiška liekana, iracionaliais sentimentais, kurie sunkiai prisitaiko prie modernumo, o priskirtinių identitetų atsparumas – socialinės pažangos kliūtimi, nuolatinės įtampos socialinėje sistemoje šaltiniu.

Devintojo dešimtmečio pradžioje Gellneris apgailestaudamas pastebėjo bemaž atvirkščiai proporcingą nacionalizmo reikšmės moderniajame pasaulyje ir mokslinio dėmesio, kurio jis nusipelnė, santykį[2]. Tuomet ir Gellneris buvo linkęs manyti, kad nacionalistiniai konfliktai turėtų švelnėti, atkreipdamas dėmesį į gilias socialines prarajas, sukurtas ankstyvojo industrializmo ir jo paplitimo netolygumų. Vėliau Gellneris numato tris galimas nacionalizmo raidos kryptis: neatsakingą iredentizmą, kuris skatina aštrius vietinio pobūdžio etninius konfliktus; tikėtiną tragiškų įvykių scenarijų, susijusį su masinėmis žudynėmis ir priverstinėmis migracijomis; nuosaikų nacionalistinių nuotaikų atoslūgį, būdingą (kiek tai galima numatyti) išsivysčiusiai industrinei visuomenei. Tuo metu buvo galima įžvelgti visų šių galimybių prielaidas, todėl atrodė, kad stipriau ar silpniau reikšis visos trys.

Po kurio laiko prasiveržusi nauja ir labai gyvybinga nacionalizmo banga Rytų Europoje graso ne tik išplauti susvetimėjusias ir nutolusias biurokratines struktūras, bet ir besąlygiškai pabrėžti „priskirtinius" (ypač etninius ir religinius) identitetus. Ženkliai atgyja ir mokslininkų dėmesys nacionalizmui bei su juo susijusiems reiškiniams. Matyt, neatsitiktinai Gellneris grįžta į savo vaikystės miestą – Prahą, kur imasi vadovauti Nacionalizmo ir tautinių konfliktų tyrimo institutui prie Centrinės Europos universiteto. Viena aišku, jog Praha, be kitų savo įžymybių, padovanojo pasauliui tris tik-

[2] Gellner E. „Nationalism"//*Theory and Society*. – 1981. – Vol. 10, Nr. 6. – P. 753.

rai įžvalgius nacionalizmo tyrinėtojus – istorikus Hansą Kohną (1891 – 1971), Miroslavą Hrochą ir teoretiką Ernestą Gellnerį (1925 – 1995).

Manyčiau, jog nėra korektiška teigti, jog Gellnerį pirmiausia domino klausimas, „kodėl ir kaip tautos susiformavo prieš keletą šimtmečių", todėl jis esą ir nebando paaiškinti, kodėl gi tautos – nuolat smerkiamos už jų atavistines savybes – tebeegzistuoja[3]. Antropologą, sociologą ir filosofą Gellnerį itin domino saviti moderniojo pasaulio bruožai ir sykiu naujasis darbo pasidalijimo tipas, kuris pagrindžia ir skatina gyvybingas nacionalizmo pretenzijas. Tiek jis, tiek jo kraštietis Hansas Kohnas įsitikinę, kad „nacionalizmo amžius" yra du pastarieji šimtmečiai (beje, šiuo klausimu jie nesutaria su Johanu Huizinga, kurio nuomone, nacionalizmo pagrindai buvo pakloti apie 1100-uosius metus ir viduramžių pabaigoje jis įsigalėjo visose Europos gyvenimo srityse[4]. Profesorius Gellneris, išskyręs tris didžiąsias žmonijos raidos stadijas – medžiojimo bei rankiojimo, agrarinę ir industrinę, – bando nuodugniai pagrįsti esminę savo tezę, jog agrarinės civilizacijos nesukuria prielaidų atsirasti nacionalizmui, tuo tarpu industrinės visuomenės skatina šį savitą reiškinį. XIX a. yra nacionalizmo amžius. Tuo metu atsiranda ir didžiosios pasaulietinės ideologijos bei socialiniai mokslai. Šie trys įvykiai, pasak Gellnerio, neturėtų būti aiškinami nepriklausomai vienas nuo kito. Yrant *senajai tvarkai,* reikia nustatyti naujų socialinių formų pradus. Kaip tik todėl esminis socialinės srities mokslininko uždavinys – nuosekliai tirti socialinės struktūros ir kul-

[3] Motyl A. J. „The Modernity of Nationalism: Nations, States and Nations-States in the Contemporary World"//*Journal of International Affairs.* – 1992. – Vol. 45, Nr. 2. – P. 314.

[4] Huizinga I. „Nationalism in the Middle Ages"//*Nationalism in the Middle Ages.* – New York, 1972. – P. 14.

tūros sąveiką. Ar ne iš čia kyla smarki Gellnerio kritika sociologinio idealizmo ir kai kurių antropologų „hermeneutinio" metodo atžvilgiu? Nors socialinės struktūros pasidarė tokios painios ir sudėtingos, jog jas labai sunku perprasti, tačiau tai nereiškia, kad jos neegzistuoja: „Gal tai intelektualo pasipūtimas ir malonumas galvojant, kad iš tikrųjų visuomeninę santvarką ir istorijos kryptis reguliuoja jo paties įrankiai, t.y. idėjos? Man visada kirbėjo įtarimas, kad tai viena iš sociologinio idealizmo šaknų nuo pat Hegelio"[5].

Vadinasi, nacionalizmas yra specifinių socioistorinių sąlygų palydovas. Gellneris sieja šį reiškinį su originaliu ir kompleksišku darbo pasidalijimo tipu, kartu plėtodamas vaisingą Emilio Durkheimo sociologinę idėją. Būtent, Durkheimas į socialinę teoriją įvedė *struktūrinės diferenciacijos* sampratą, kuri apėmė ne tik ekonominę sferą ir socialinius institutus, bet ir simbolių struktūrinę diferenciaciją. Augantį darbo pasidalijimą visuomenėje siedamas su *organiškojo solidarumo* tipu, Durkheimas paskelbia naująjį moralinės sąmonės kategorinį imperatyvą: *įgalink save naudingai atlikti apibrėžtas funkcijas.*

Kad suprastume Gellnerio mąstymo ypatumus, pravartu prisiminti du idealiuosius visuomenės tipus, kuriuos apibrėžia Durkheimas. Tradicinėms bendruomenėms yra būdingas *mechaniškasis solidarumas,* grindžiamas baudžiamąja teise ir individų atliekamų socialinių funkcijų panašumu. („Individualumas atsiranda tik tada, kai grupė užima mumyse mažiau vietos".) Moderniajai visuomenei būdingas *organiškasis solidarumas,* kuris remiasi atstovaujamąja teise, sudėtingu darbo pasidalijimu, specializuotų funkcijų tarpusavio priklausomybe. „Fizinio tankumo" (gyventojų skaičiaus), migracijos į miestus, socialinio mobilumo, komunikacinių technologijų sudėtingumo

[5] Gellner E. *Postmodernizmas, protas ir religija.* – Vilnius: Pradai, 1993. – P. 98.

didėjimas, pasak Durkheimo, yra funkciškai susijęs su „moralinio arba dinaminio tankumo" (socialinės sąveikos lygmens) didėjimu.

Vaidmenų specializaciją Durkheimas laiko aukštesne socialinės santalkos forma, priskirdamas jai aukštesniojo moralinio kilnumo pavidalą. Tačiau Gellnerio nepatenkina binarinė Durkheimo schema ir jo pasiūlytos alternatyvos.

Sudėtingos darbo pasidalijimo formos gali paremti socialinę sistemą, tačiau nieku būdu nežadina bendruomenių sentimentų, galbūt netgi ardo socialinius ryšius. Gellnerio mintis pakankamai aiški: specializuotų funkcijų tarpusavio priklausomybė įgyja moralinį kilnumą tik tada, kai profesinę specializaciją ir socialinį mobilumą sujungia kultūros standartizavimas. Bendras ekonominis išsivysčiusios industrinės visuomenės pamatas ir lanksti socialinių vaidmenų sistema „ir toliau užtikrina tai, kad žmonės yra priklausomi nuo kultūros, o kultūra turi būti gan standartizuota ir tvarkoma bei aptarnaujama centralizuotų organų". Iš esmės nacionalizmas yra žmogaus identiteto ašies perkėlimas į kultūrą, plintant raštingumui ir formaliajai švietimo sistemai. Vadinasi, darbo pasidalijimo raida arba socialinio komplementarumo kryptys neišvengiamai siejasi su individualiomis saviraiškos galimybėmis ir komunikaciniais lūkesčiais. Tokiomis aplinkybėmis „šviečiamoji" industrializacija giliai persmelkia tiek žmogaus sąmonę, nuostatas, įsitikinimus, tiek žmogaus aplinką – materialiąsias egzistavimo sąlygas – ir sukuria prielaidas kontroliuoti šią aplinką, išlaikant asmens orumą ir kilnumą. Ištikimas Šviečiamojo amžiaus įpėdinis nedviprasmiškai teigia, jog moderniojoje valstybėje įteisintas švietimo monopolis yra daug reikšmingesnis už įteisintos prievartos monopolį.

Iš esmės Gellneris papildo Durkheimo analizę dar vienu idealiuoju tipu: galima kalbėti apie „kolektyvinio panašumo" jauseną arba aiškiai apibrėžtų profesinių grupių komplemen-

tarumą, tačiau lygiai taip pat galima skirti save ir *individualumo* požiūriu. Suvokęs savo naująją aplinką, žmogus atsakingai įsipareigoja racionalumo dvasiai. Galima numanyti, kad būtent šiuo metu ir vyksta individų „išsilaisvinimas" iš vienmačių priskirtinių identitetų statuso. Šį individualistinį pradmeninės grupės „užmiršimą" arba amnezijos būklę skatina ypatingas darbo pasidalijimo tipas. Todėl svarbu pažymėti nepaprastai reikšmingą nepertraukiamumo ir „šuolių" tikimybę darbo pasidalijimo istorijoje. Tęstinumo sutrikimai yra esminė nuoroda, siekiant pažinti savitą moderniojo nacionalizmo prigimtį. Moderniojoje visuomenėje suirusius priskirtinių vaidmenų santykius keičia sąmoningas dalyvavimas ypatingosios kultūros simbolinių reikšmių sistemoje. Industriniame amžiuje tikrai išlieka tik „aukštosios" kultūros, susijusios bendru genealoginiu pamatu.

Tradicinėje visuomenėje struktūra ir kultūra tarpusavyje glaudžiai susijusios. Raštingumas čia yra specializuotas mažumos užsiėmimas, stabili hierarchija riboja mobilumą, kultūra linkusi sluoksniuotis arba horizontaliai (išskirdama socialines kastas), arba vertikaliai, apibrėždama labai mažas vietines bendrijas. Iš esmės šios sąlygos neskatina „kultūrinio imperializmo", t.y. vienos ar kitos kultūros polinkio vyrauti ir plečiantis apimti politinį vienetą. Tuo tarpu moderniosiose visuomenėse šie ryšiai suyra – individai jau nėra neperskiriamai susiję su savo priskirtiniais socialiniais vaidmenimis. Senąją teisių ir įsipareigojimų sistemą pakeičia „kultūros" (komunikacijos būdo) svarba. Tradicinėse visuomenėse kultūros reikšmė priklauso nuo to, kiek ji stiprina struktūrą. Moderniosiose visuomenėse kultūra struktūrą ne tiek paremia, kiek pakeičia. Vadinasi, kultūra, kuri individui suteikia sudėtingą išsilavinimą, visuomeninį priimtumą, galimybes įsidarbinti, tampa pačia vertingiausia jo nuosavybe ir reikšmingo dalyvavimo socialiniame gyvenime paliudijimu. (Kaip neprisimin-

ti gilių anksčiau tarsi nematomos „kultūros" įžvalgų, kurios persmelkė lietuvių inteligentus XIX a. pabaigoje, kada jiems intuityviai atsivėrė plati ir reikšminga lietuviškumo perspektyva! *Varpas* prabyla, kad lietuviais laikytini tie asmenys, kurie, nors ir atvykę iš kitur, tačiau ilgą laiką lietuvišku oru kvėpavo.)

Gellneris yra netgi pareiškęs, jog žmogaus esmę šiandien nusako industrializacija. Iš karto reikia pažymėti, kad ši perspektyva apima institucinį, psichologinį ir vertybinį aspektus. Vien ekonominių arba vien ideologinių (pavyzdžiui, nacionalizmo „imitacijos proceso", plintančio ideologinėmis bangomis iš Vakarų Europos į kitas pasaulio dalis) priežasčių analizė yra vienpusiška ir neadekvati. Negalima nekreipti dėmesio į subtilią tendenciją, kurią Gellneris vadina „industrializacijos lūkesčiais". Jis mano, kad „industrializaciją" ir „modernizaciją" reikėtų skirti „tik kaip siauresnį ir platesnį to paties reiškinio aspektus". Industrializaciją gali aplenkti (o kartais – pasirodyti ir pavėluotai) industrinės visuomenės atributai, stereotipai, terminologija, lūkesčiai. Priešlaikinių skolinių kompleksas gali turėti beveik tokį pat poveikį visuomenei kaip ir pats reiškinys[6]. Dar kartą prisiminę XIX a. lietuvių visuomenės atitinkamą struktūrinę perskyrą, pažymėsime, jog industrinės visuomenės stereotipai, terminologija, brandinami lūkesčiai periodinėje spaudoje pasirodė jau devintojo dešimtmečio pradžioje[7]. Vadinasi, ekonominiai procesai empiriškai susipi-

[6] Gellner E. *Thought and Change.* – Chicago, 1964. – P. 171.

[7] Miroslavas Hrochas šiek tiek netikslus, rašydamas, jog tik XIX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ir paskutiniojo dešimtmečio pradžioje „socialistinis ir patriotinis žurnalas" *Varpas* pradeda raginti valstiečius skverbtis į miestą, užsiimti prekyba, mokyti vaikus miesto amatų ir pan. (Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe.* – Cambridge, 1985. – P. 88.) Panašūs raginimai pasirodo *Aušroje* jau devintojo dešimtmečio pradžioje. (Žr. Vėbra R. *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje.* – Vilnius, 1990. – P. 232.)

na su kitais socialiniais reiškiniais – sudėtinga specializuotų vaidmenų sistema, politinės situacijos ypatumais, naujosios pasaulietinės kultūros reikšmėmis, besiformuojančių elitinių grupių interesais. Šias pastabas įdomu papildyti nuoroda, kad nacionalizmas dažniausiai bręsta komplikuotoje kultūrų sandūroje. Neatsitiktinai Maxas Weberis yra pastebėjęs, jog ypač radikalūs nacionalistai dažnai yra „svetimos" kilmės. Tai paremia Gellnerio prielaidą, kad tautiškumas (= nacionalizmas) yra ne tiek priskirtinis, kiek „pasiektas" identitetas.

Viena Gellnerio teorijos pusė nekelia abejonių – moderniosios arba modernėjančios visuomenės galia ir teisėtumas kyla iš jos pajėgumo sėkmingai pritaikyti specializacijos lūkesčius – tai, regis, skaudžiai įsisąmonino visos Rytų Europos visuomenės. Gellnerio šviečiamojo tipo racionalizmas perša mintį, jog kaina, kurią visuomenė moka už savo modernėjimą, yra nesibaigiantis naujovių diegimas, intensyvus profesinis mobilumas ir neišvengiami istorinės atminties pertrūkiai. Kyla klausimas, ar tokia modernėjančios visuomenės perspektyva nėra kiek vienpusiška? Ar tikrai esminis moderniosios tautos požymis yra jos narių „anonimiškumas" ir gebėjimas bendrauti „nepriklausomai nuo konteksto"? Kodėl aukštosios kultūros vartojimo būdo, naująsias ženklų ir simbolių sistemas susiejančio su lanksčia socialinių vaidmenų sistema, atkakliai nenori suprasti ir priimti kai kurios „liaudies kultūros" ir „mažosios tradicijos"? Galbūt lengviau paaiškinamos vidujai prieštaringo „tarybinio komunikacijos būdo", kurį intensyviai palaikė ir stiprino nacionalinė valdančiųjų elitų mitologija, nesėkmės, tačiau būtent Prancūzijoje ir Didžiojoje Britanijoje – šalyse, kurios buvo laikomos išsivysčiusių visuomenių pavyzdžiais, – septintajame šio amžiaus dešimtmetyje atsirado „etnonacionalizmo" fenomenas. Nuo Antrojo pasaulinio karo iki septintojo dešimtmečio Prancūzijoje būta tik pa-

vienių etninės politinės agitacijos atvejų. Tačiau po 1968 m. metų gegužės mėn. revoliucijos atsirado daugiau nei šešiasdešimt etniškai aktyvių grupių.

„Nacionalizmo amžiuje" kultūrą imta garbinti dėl jos pačios, atsisakant bet kokių „simbolinių tarpininkų". Vargu ar reikia priminti, kad „Dievo mirtis" tik paryškino aukštųjų kultūrų vertybes. Racionalizmo ir funkcionalizmo tradicija grindžiamas požiūris nuodugniai atskleidžia, kodėl etninės grupės paklūsta bendrosioms socialinėms aplinkybėms ir aukštųjų kultūrų interesams, tačiau nepaaiškina, kodėl šios grupės skirtingai reaguoja į šias aplinkybes. Socialinės sąveikos arba solidarumo ryšiai yra „artimesni ir konkretesni" už formaliai įrakintas „aukštosios kultūros" simbolinių reikšmių sistemas, atsietas nuo konkretaus laiko ir vietos. Matyt, nacionalizmo gyvybingumas slypi kažkur giliau, negu leidžia atskleisti bendrasis komunikacijos būdas.

Profesorius Gellneris, kaip ir daugelis iškilių intelektualų, siekė suprasti savo meto krizę, tvirtai laikydamasis pagrindinės nuostatos: unikalaus socialinio vieneto – tautinės valstybės – atsiradimas yra vienos struktūros pakeitimas kita struktūra, todėl šio proceso negali paaiškinti paprasčiausia istorinių įvykių seka. Ši teorija moko mus gerbti ir deramai vertinti nacionalizmą pagrindžiančią sociologinę tikrovę.

Algimantas Valantiejus

RODYKLĖ

Acton 209
Adomas 138, 169
Afrika 75, 133—135, 137, 138, 158, 173, 200, 202, 206
Afrikos Ragas 137, 139
airiai 78
albanai 119
Ali 202
Alžyras 111, 118, 121, 126, 133, 136, 137, 173
Amerika 75
amharai 137—139
Andreski, S. 32
anglai, Anglija 75, 78, 148, 159, 200, 210
antisemitizmas 151
arabai 73, 77, 130, 132, 137, 200, 210
armėnai 169, 173
Atlanto vandenynas 71
austrai, Austrija 159, 160
Azande 135
Azija, azijinis 75, 171, 182, 200, 202, 206

Babelis 74
Balkanai 160
bantai 137
baskai 137
berberai 82, 137
Bernas 188
Bernstein, Basil 62
Bizantija 171
Bloch, Marc 7
Bohemija 173, 174
bosniai, Bosnija 119
brahmanai 34, 36, 88
Brave New World 179
Break-up of Britain, The 155, 192
britai, Britanija 17, 56, 155, 192
Broomley, J.V. 98
Budapeštas 98
budistai 88
būrai 137

Bure, Emile 92
Burundis 117

Cameron iš Lochiel'ių klano 47
Ceilonas 173
Chamisso 20, 21
chorvatai 119
Colonna, F. 111
Comte, Auguste 182
Conquerors and Slaves 35

Čechov, Anton 11, 120
čekai, Čekija 174, 194
Čingischanas 110

Damoklas 187
danai 45, 60, 180
Davidas 9
dekabristai 152
dervišai 88
Descartes 43
Deutsch, K.W. 198
Diagnoses of Our Time 148
diaspora 152, 163, 171, 173
Didžioji Tradicija 129
Dievas 24, 73, 84, 96, 97, 119, 121, 128, 131, 203, 221
Dionisas 74
Diploma Disease, The 55
Dore, Ronald 54, 55, 74
Durkheim, Emile 52, 96—98, 220

En France 187
Engels, Friedrich 147, 194
Ernest Renan et l'Allemagne 92
etiopai, Etiopija 138, 139
Europa 35—37, 40, 69, 71, 75, 76, 95, 96, 110, 129, 133—137, 162, 171, 173, 194, 196, 197, 200—202, 206
European Journal of Sociology 137
Everestas 86

Ferhat Abbas 121
frankistai 129
Frazer, James 182
Fulani 135

Gabrielius, arkangelas 202
galai 138
Gellner, Ernest 8, 9, 125, 183
germanai 77, 82
Glazgas 47
Goody, Jack 55
Government and Opposition 137, 210
graikai, Graikija 33, 74, 119, 169, 171, 173, 200
Grisonsas 188

Habsburgai 152, 157, 160
Hall, John A. 148
Hanson, A.H. 194
Hegel, G.W.F. 19, 24, 84, 203

Heiberg, Marianne 137
Helada 74
helenai 171
Hercegovina 194
Himalajai 31
Hirschman, Albert O. 148
Hitler, A. 215
Hobsbawm, Eric 194
Holmes, Oliver Wendell 119
Holmsas, Šerlokas 76
holokaustas 171
Honkongas 173, 174
Hopkins, Keith 35
Hume, David 41, 43, 44, 46, 47, 207
Huseinas, šeichas 139
Huxley, Aldous 179

ibai, Ibolandas 116, 169
Ibn Chaldun 125
Ieva 138, 169
Il Risorgimento 194
Imagination and Precision in the Social Sciences, Essays in Memory of Peter Nettl 194
indai, Indija 148, 169, 173, 174
induizmas 35, 36, 174
Instituteurs Algériens, 1883—1939 111
Irakas 17
Iranas 126, 128
islamas 34, 35, 37, 73, 121, 124—126, 130—133, 137, 139
Ispanija 129
italai, Italija 82, 159, 160, 162, 194, 210
itoniečiai 117
irzaeliečiai, Izraelis 127, 171, 173

Janas 131, 132, 207
janyčarai 36, 38, 56
japonai, Japonija 74, 149
Jemenas 133
Jeruzalė 171
Jewish and Other Nationalism 171
jugoslavai, Jugoslavija 119
Jungtinė Karalystė 82, 210
Jungtinės Amerikos Valstijos 173, 174
Jungtinės Tautos 188
juodkalniečiai 160
Jura 188

K., Ruritanijos kovotojas prieš socialinę nelygybę 100
kabilai 118, 138
Kafka, F. 21
Kalifatas 35, 125
kalnėnai (Škotijos) 82
Kamenka, E. 160
Kant, Immanuel 41, 43, 44, 203—209
kartezinis 128
katalikai 34, 119, 129
Keddie, N. 125

Kedourie, Elie 70, 173, 174, 196, 199—201, 203, 208
kibucai 172
kinai, Kinija 34—36, 156, 169, 174, 219
Kohn, Hans 209
Kokoschka, O. 216
konfucianizmas 132
Kopernik, M. 205
Kosovas 119
krikščionybė, krikščionys 26, 35, 88, 137, 139, 193
kuliai 156
kurdai 140, 214
kvakeriai 74
Kvebekas 116

L., Ruritanijos tautinis kompozitorius 99
Lectures on the Philosophy of World History 84
Lewis, Ioan (Lewis, I.M.) 139
Libanas 144
Libija 133
Literacy in Traditional Societes 55
Loone, Eero 183
lotynai 119, 130
Lotynų Amerika 76, 210

Macfarlane, Alan 148
Mack Smith, D. 194
Mahometas, pranašas 110, 119, 202
Makedonija 33
Malaizija 126, 173
mameliukai 36, 38, 39, 66, 67, 164, 165, 200
maoistai 154
marksizmas 19, 29, 118, 124, 151, 153, 155, 156, 182, 192—194, 202
Marokas 82
Marx, Karl 55, 146, 147, 151, 182, 194
Mazzini 194
Megalomanija 99, 101, 102, 104, 115
Merquior, José 210
Modern Ethiopia 139
Modigliani, A. 217
Moore, R.I. 8
Mugaddimah, The 125
Muslim Society 125
Mussolini, B. 14, 215
musulmonai 35, 73, 109, 119, 125, 126, 132, 138, 173, 202

Nair, Tom 155, 192
Napoleon 20
Nationalism 70, 199, 200
Nationalism and Self-determination in the Horn of Africa 139
Nationalism and Social Communication 198
Nationalism in Asia and Africa 173, 200, 206

Nationalism, Its Meaning and History 209
Nationalism, the Nature and Evoliution of an Idea 160
Naujoji Zelandija 210
Nepalas 31
Nettl, Peter 194
Nigerija 116, 133, 135, 169
Nisbet, H.B. 84
Niurnbergas 96, 203
Nkrumah 135
nonkonformizmas 73
Nossiter, T.J. 194

Oakeshott, Michael 206
obskurantizmas 87, 88
Okeanija 75
Oksfordas 160
Olsteris 118
Organizacijos Žmogus 68, 144
Origins of English Individualism, The 148
oromai 138, 139
ortodoksai 119
osmanai, Osmanų imperija 56, 80, 171, 173
Osmašedesátý 11

palestiniečiai 121
parijai 164, 165
parsai 169
Pasaulinė bažnyčių taryba 190
Passions and the Interests, The 148
persai 200
Pietų Afrikos Respublika 135, 137
pigmėjai
Plamenatz, John 160—163
Platonas 34, 38
Polányi, Karl 182
Praha 11
prancūzai, Prancūzija 118, 159, 160, 173, 187, 200
Prometėjas 206, 207
Protestant Ethic anf the Spirit of Capitalism, The 41
protestantizmas 72—74, 129, 130
Prūsija 149

Reformacija 72, 73, 129, 130, 161
reformizmas 73, 121, 130
Renan, Ernest 92
Renesansas 161
Revel, J.F. 187
risordžimentas 160
Roberts, Hugh 137
Rokkan, Stein 194
romanai 77, 82, 130
romėnai 201
Rosenthal, F. 125
Ruanda 117
Rumunija 171, 194
ruritaniečiai, Ruritanija 99—105, 115, 116, 158, 170, 174
rusai 11, 82, 120

Sachara 37, 133
Santayana, George 11
Saudo Arabija 133
Scholars, Saints and Sufis 125
serbai 119
sintoizmas 73
sionizmas 171
Sládaček, J. 11
Slansky 151
slavai 77, 119, 120, 130
Slovėnija 194
Smith, Adam 47, 48
somaliai, Somalis 126, 137–140, 214
Soviet and Western Anthropology 183
Sovremennaja filosofija istoriji 183

Sovremennyje etničeskije processy v SSSR 98
stačiatikiai 11, 120
Susan 9

šiitai 202
škotai, Škotija 77, 78, 82
Šlemilis, Peteris 21
Šveicarija 188, 194
Šviečiamasis amžius 129, 207
Tarybų Sąjunga, tarybinis 98, 183, 194
Tocqueville 151
Trevor-Roper, Hugh 171
Trys seserys 11, 120
Tubiana, J. 139
Tunisas 27
turkai 27, 80, 200
Tuzenbachas 11, 120

ukrainiečiai 82
ulemai 34, 35, 125, 132

Veblen, Thorsten 67
Vengrija 194
Vidurinė Azija 110
Viduržemio jūra 131
vokiečiai, Vokietija, vokiškas 11, 20, 82, 96, 120, 159, 160, 162, 174, 188, 195, 210
Votanas 96

Weber, Max 16, 17, 41—43, 72, 148, 166, 221
Woodburn, James 182, 183
Woolven, Gay 9

Z., Ruritanijos liaudies artistas 100

žydai 37, 169, 171, 172

Gellner, Ernest

Ge-179 Tautos ir nacionalizmas / Ernest Gellner. — Vilnius: Pradai, 1996. — 239 p. — (Atviros Lietuvos knyga: ALK)

Bibliogr.: p. 222—224. — R-klė: p. 234—239.
ISBN 9986-404-63-7

Nacionalizmo problema čia nagrinėjama plačiame industrinės visuomenės kultūros ir politikos kontekste: aptariami valstybės ir tautos apibrėžimai, lyginama agrarinė ir industrinė visuomenės, pateikiama nacionalizmo tipologija, atskleidžiamas nacionalizmo ir ideologijos ryšys, svarstomos nacionalizmo perspektyvos.

UDK 323 14

Ernest Gellner
TAUTOS IR NACIONALIZMAS
Iš anglų kalbos vertė *Kęstutis Rastenis*

Redaktorė *Mimoza Kligienė*
Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Korektorė *Irena Čupalienė*

SL 1573. 1996 10 08. 12 leidyb. apsk. l.
Tiražas 2000 egz. Užsakymas 1563

Išleido UAB „Pradai" leidykla,
T. Vrublevskio g. 6, 2600 Vilnius

Iš užsakovo pateiktų teksto pozityvų
spaudė „Spindulio" spaustuvė,
Gedimino 10, 3000 Kaunas

Kaina sutartinė

POLITOLOGIJA
KULTŪROS ISTORIJA

Nacionalizmas į šiuos laikinį pasaulį įsiveržė kaip viena galingiausių jėgų, įgijusių pykčio jausmo ir jo sukelto sąjūdžio formą. Dažnai jis aiškinamas kaip primityvių, atavistinių instinktų atgijimas arba kaip iliuzija. Šioje knygoje mėginama atskleisti socialines nacionalizmo šaknis, glūdinčias industrinėje visuomenėje.

Ernestas Gellneris (1925–1995) – garsus šių laikų anglų filosofas, sociologas, antropologas, parašęs apie dvidešimt knygų.
Tautos ir nacionalizmas – antroji Gellnerio knyga lietuvių kalba (pirmoji – *Postmodernizmas, protas ir religija* – išleista 1993).

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universitetu Budapešte (CEU Press).

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

CEU PRESS

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-405-63-7